Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

ӘОЖ: 347.266.7(574)(043)

Қолжазба құқығы негізінде

МЕДЕТОВ АЛИМАРДИН ШАХМАРДИНОВИЧ

Трансшекаралық суларды тиімді пайдаланудың құқықтық мәселелері

6D030100 – Құқықтану

Философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Отандық ғылыми кеңесшілер:
з.ғ.к., қауымдастырылған профессор
Ахатов Уалихан Акыпбекович

PhD докторы, қауымдастырылған профессор
Жанибеков Акынкожа Каленович

Шетелдік ғылыми кеңесші:
з.ғ.д., профессор
Саидов Акмал Холматович

Қазақстан Республикасы
Түркістан, 2025

МАЗМҰНЫ

НОРМАТИВТІК ҚҰҚЫҚТЫҚ АКТІЛЕРГЕ СІЛТЕМЕ..... 3
АНЫҚТАМАЛАР..... 5
БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР..... 7
КІРІСПЕ..... 8

1 ЗАМАНАУИ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕДЕГІ ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ СУ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАБИҒАТЫ 18
1.1 Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасына сәйкес трансшекаралық суларды жіктеу 18
1.2 Су ресурстарын тиімді пайдаланудың ұғымы мен құқықтық түсінігі 33
1.3 Екіжақты және көпжақты келісімдер шеңберінде трансшекаралық су ресурстарын пайдалану тәртібін белгілеудің құқықтық бастаулары..... 44

2 ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ СУ РЕСУРСТАРЫН АРАЛАС СУ ПАЙДАЛАНУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ 61
2.1 Көрші елдердің ынтымақтастығы жүйесіндегі су шекаралары мен су кеңістігі тұжырымдамасын талдау..... 61
2.2 Су шекараларына қатысты қазақстандық заңнама жүйесі..... 72
2.3 Шекара маңындағы суларды пайдалану тәртібін реттейтін шетелдік нормалар 85

3 АУМАҚТАРЫ ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ СУ РЕСУРСТАРЫМЕН ҰШТАСАТЫН КӨРШІЛЕС ЕЛДЕРДІҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ 100
3.1 Трансшекаралық су ресурстарына қатысты халықаралық және ұлттық типтегі қақтығыстар жүйесі..... 100
3.2 Трансшекаралық су ресурстарын толық немесе ішінара пайдалану құқығына қатысты келіспеушіліктер мәселесі..... 109
3.3 Су ресурстарымен шектесетін көршілес елдердің су құқығы нормаларының аралас су пайдалану баламалары..... 117

ҚОРЫТЫНДЫ **129**

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ҚАЙНАР КӨЗДЕР ТІЗІМІ **133**

НОРМАТИВТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ АКТІЛЕРГЕ СІЛТЕМЕЛЕР

Осы диссертацияда келесі отандық және шетелдік нормативтік-құқықтық актілерге сілтеме қолданылған:

1. Трансшекаралық су ағындары мен халықаралық көлдерді қорғау және пайдалану жөніндегі Хельсинки Конвенциясы 1992 жылы 17 наурызда қабылданды.
2. Халықаралық су ағындарын кеме қатынасынан басқаша пайдалану құқығы туралы конвенция Біріккен Ұлттар Ұйымы 1997 жылы 21 мамырда жасалынды.
3. Табиғи ресурстарға тән егемендік 1962 жылғы 14 желтоқсандағы Бас Ассамблеяның 1803 (XVII) қарары.
4. Қазақстан Республикасының Конституциясы: 1995 жылғы 30 тамызда өткен республикалық референдумда қабылданған.
5. Қазақстан Республикасының Су Кодексі Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 9 шілдедегі N 481 Кодексі.
6. Қазақстан Республикасының Жер Кодексі. 2003 жылғы 20 маусымда қабылданды.
7. Қазақстан Республикасының Экология Кодексі. 2021 жылғы 2 қаңтардағы № 400-VI ҚРЗ.
8. Қазақстан Республикасының су ресурстарын басқару жүйесін дамытудың 2024 – 2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2024 жылғы 5 ақпандағы № 66 қаулысымен бекітілген.
9. Су объектілерін конкурстық негізде оқшау немесе бірлесіп пайдалануға беру қағидалары. Қазақстан Республикасының Экология, геология және табиғи ресурстар министрінің 2020 жылғы 30 шілдедегі № 178 Бұйрықпен бекітілген.
10. Қазақстанның су кеңесін құру туралы. Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің 2022 жылғы 9 наурыздағы № 47-ө өкімі.
11. «Су объектілерінде, су қорғау аймақтары мен белдеулерінде кәсіпорындар мен басқа да құрылысжайларды орналастыруды, сондай-ақ құрылыс және басқа да жұмыстар жүргізу шарттарын келісу қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің орынбасары – Қазақстан Республикасының Ауыл шаруашылығы министрінің 2016 жылғы 1 қыркүйектегі № 380 бұйрығына өзгерістер енгізу туралы. Қазақстан Республикасы Экология, геология және табиғи ресурстар министрінің м.а. 2020 жылғы 18 маусымдағы № 148 бұйрығы.
12. Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы конвенцияны ратификациялау туралы. Қазақстан Республикасының Заңы 2019 жылғы 8 ақпандағы № 222-VI ҚРЗ.
13. Халықаралық су ағындарын кеме қатынасынан басқаша пайдалану түрлерінің құқығы туралы конвенцияны ратификациялау туралы. Қазақстан Республикасының Заңы 2024 жылғы 25 наурыздағы № 67-VIII ҚРЗ.

14. Қазақстан Республикасының Шекарааралық су арналары мен халықаралық көлдерді қорғау және пайдалану туралы конвенцияға қосылуы туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2000 жылғы 23 қазан N 94-II.

15. Суларды және олардың пайдаланылуын мемлекеттік есепке алуды, мемлекеттік су кадастрын және су объектілерінің мемлекеттік мониторингін жүргізу қағидалары. Қазақстан Республикасы Экология және табиғи ресурстар министрінің м.а. 2023 жылғы 17 шілдедегі № 220 Бұйрығына қосымша.

16. Қазақстан Республикасының теңіз көлігі кемелеріндегі қызмет Жарғысы. 2015 жылғы 30 қаңтардағы №73 бұйрық.

17. Су ресурстарын кешенді пайдалану мен қорғаудың бас схемасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2016 жылғы 8 сәуірдегі № 200 қаулысы

18. Ресей Федерациясының Су кодексі. 03 маусым 2006 жылғы № 74 - ФЗ.

19. Ресей Федерациясы Үкіметінің Су пайдалану шартын дайындау және жасасу қағидаларын бекіту туралы 12.03.2008 № 165 қаулысы.

20. Қырғыз Республикасының Су кодексі 12 қаңтар 2005 жылы қабылданды.

21. Ауыз су туралы» Қырғыз Республикасының 25 наурыз 1999 жылғы Заңы.

22. Түрікменстанның Су туралы Кодексі. 01 қаңтар 2017 жылы қолданысқа енгізілді.

23. Армения Республикасының Су кодексі. 29 маусым 2002 жылғы №ЗР-373.

24. Әзірбайжан Республикасының Су кодексі. 26 декабря 1997 года № 418-IQ бекітілді.

25. Грузияның Су туралы Заңы. 16 қазан 1997 жыл № 936-Ic.

АНЫҚТАМАЛАР

Ауыз су – халықтың ауызсу және шаруашылық-ауызсу қажеттіліктеріне арналған, белгіленген ұлттық стандарттар мен гигиеналық нормативтердің сапасы бойынша жауап беретін, оның табиғи күйіндегі немесе өңдеуден кейінгі су.

Гидрофиит – (hydor – көне грек тілінен – «су», және phyton – «өсімдік») – экологиялық топқа жататын өсімдіктер, су мен жердің шекарасында өсетін, топыраққа бекінген өсімдіктер.

Жер – қоғамдық байлықтың аса маңызды бөлігі, мемлекет тәуелсіздігінің негізі, барлық байлықтың жиынтығы. Жер ауыл шаруашылығында басты өндіріс құралы, ал басқа кез келген өндіріс процестерінің ең қажетті шарты болып табылады. Жердің табиғи, шаруашылық және құқықтық жағдайлары туралы мәліметтер әр елдің жер кадастрында жүйеге келтіріледі.

Жер үсті су объектілері – шекарасы, көлемі мен су режимі бар, құрлық бетінде оның бедері нысанында сулардың тұрақты немесе уақытша жинақталуы.

Жерасты сулары – жер қойнауындағы су шоғырланымдары.

Ирригация – ауыл шаруашылығы жерлерін суару үшін су беру.

Мелиорацияланған жерлер – мелиорациялық (агроорман-мелиорациялық, агротехникалық, гидромелиорациялық, химиялық) іс-шаралар жүргізілген жерлер.

Мемлекеттік аумақ–жер шарының белгілі бір мемлекеттің иелігіндегі бөлігі. Мемлекеттік шекараны білдіретін меже ішіндегі әуе кеңістігі мен жер қойнауы, су түбі де сол мемлекеттің аумағына кіреді.

Мол – (итал. molo, лат. moles - үйінді) порттағы немесе порт кіре берісіндегі кемелерді теңіз толқындарынан қорғау үшін салынған қабырға тәрізді құрылыс.

Өзен – өзінің табиғи арнасымен ағып жататын ағынды су немесе ағып жатқан тұщы судың табиғи жолы. Өзен басқа бір өзенге, көлге, теңізге, мұхитқа немесе үлкен су қоймасына барып құяды.

Су – жердегі ең көп тараған зат.

Су ағыны – жер бетінің тереңдеуіндегі көлбеу бағытындағы судың қозғалысымен сипатталатын су объектісі.

Су акваториясы – (aqua–су, лат. territorium – аумақ) белгіленген шекарадағы су бетінің еңірі. Порт акваториясы аймақ акваториясынан, кемелер тұру үшін жабдықталған ішкі рейдтен, кемелерді тиеп түсіру акваториясынан тұруы мүмкін, навигациялық жабдығы болады.

Су қорғау аймағы – судың ластануын, бітелуін және сарқылуын болдырмау үшін шаруашылық қызметтің арнайы режимі белгіленетін су объектілеріне іргелес аумақ.

Су объектілері – (өзендер және соларға теңестірілген каналдар, көлдер, су қоймалары, тоғандар және басқа да ішкі су айдындары, аумақтық сулар,

мұздықтар, батпақтар) және су көздеріндегі ағысты реттеуге арналған су шаруашылығы құрылыстары алып жатқан жерлер.

Су пайдалану – жеке және заңды тұлғалардың өз мұқтаждарын және (немесе) коммерциялық мүдделерін қанағаттандыру үшін Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен су ресурстарын пайдалану.

Су шаруашылығы – су объектілерін пайдалануға, қорғауға және ұдайы молайтуға байланысты экономика саласы.

Суды ұтымды пайдалану – ресурстарды үнемдеу, табиғатты қорғау және өнеркәсіпте, тұрғын үй-коммуналдық және ауыл шаруашылығында экономикалық тиімділікті арттыру мақсатында суды тұтынуды азайту және ағынды суларды қайта өңдеу тиімділігін арттыру жөніндегі шаралар кешені.

Трансшекаралық әсер – табиғи шығу тегі шектес мемлекеттің немесе көршілес мемлекеттердің аумағында толық немесе ішінара орналасқан трансшекаралық сулардың адамның қызметіне байланысты туындайтын сандық немесе сапалық жағынан өзгеруі нәтижесінде пайда болатын зиянды зардаптар.

Трансшекаралық сулар – екі немесе одан да көп мемлекеттер арасындағы шекараны кесіп өтетін немесе осындай шекараларда орналасқан кез келген жер үсті немесе жер асты сулары.

Эспланада – (фр. esplanade лат. explanare «тегістеу») бекіністің алдындағы кең ашық кеңістік.

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

АК	–	Азаматтық Кодекс
АҚ	–	Акционерлік қоғам
АПК	–	Азаматтық процестік кодекс
ӘҚБтК	–	Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекс
б.	–	бап
БАҚ	–	Бұқаралық ақпарат құралдары
БСШҰ	–	Бассейндік су шаруашылығы ұйымдары
БҰҰ	–	Біріккен Ұлттар Ұйымы
БҰҰДБ	–	Біріккен Ұлттар Ұйымының Даму бағдарламасы
ГЭС	–	Гидроэлектростанция
ЕАЭО	–	Еуразиялық экономикалық одақ
ЕО	–	Еуропалық Одақ
ЕЭК	–	Еуропалық экономикалық комиссия
ЖІӨ	–	Жалпы ішкі өнім
қар.	–	қараңыз
ҚР	–	Қазақстан Республикасы
МДМ	–	Мыңжылдық Даму Мақсаттары
МҮСК	–	Мемлекетаралық су шаруашылығын үйлестіру комиссиясы
с.с.	–	сол сияқты
СБИП	–	Суды Басқарудың Интеграцияланған Принциптері
т.	–	тармақша
т.б.	–	тағы басқа
ТМД	–	Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы
ФАО (FAO)	–	БҰҰ-ның азық-түлік және ауыл шаруашылық ұйымы
ХАҚҚ	–	Халықаралық Аралды құтқару Қоры
ШЫҰ	–	Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы
ЮНЕСКО	–	Біріккен Ұлттар Ұйымының білім, ғылым және мәдениет жөніндегі ұйымы

КІРІСПЕ

Зерттеу жұмысының жалпы сипаттамасы. Жалпы су ресурстары және әсіресе, сумен қамтамасыз ету мәселесі әлемдік қоғамдастық су ресурстарына қатысты халықаралық қатынастарды жалпыға бірдей танылған және жан-жақты реттеу тұстары әлі де дамытуды қажет ететіндіктен, көбінесе жер үсті және жер асты суларынан тұратын біртұтас су бассейнін бөлісетін жағдайда шекара елдері арасындағы тату көршілік қатынастарға кедергі келтіреді.

Қазақстанның су шаруашылығы қызметі жүйесінде жаңартылатын су ресурстары көлемінің жартысынан астамы оның аумақтық шекарасынан тыс жерде қалыптасатындықтан, трансшекаралық су ресурстарына айтарлықтай орын беріледі. Одан басқа, Қазақстан аумағына судың ағысы бойынша жоғары орналасқан көрші елдерден келетін суды трансшекаралық өзендердің соңғы бөліктерінде орналасқандықтан толық бақылай алмайды. Бұл мәселе трансшекаралық су ресурстары ошағы аумағындағы елдер арасындағы саяси және әлеуметтік-экономикалық шиеленістердің өсуінің себебі болып табылады. Әдетте, бұл процестер жергілікті және мемлекетаралық деңгейдегі даулар мен қайшылықтардың пайда болуымен жүреді. Сондықтан да мұндай жағдайлар толықтай, құқықтық реттеуді қажет етеді. Егер жан-жақты зерттеулерге назар аударсақ, таяу болашақта біз тек елімізде ғана емес, бүкіл әлемде су тапшылығына тап болуымыз мүмкін. Сондықтан да, бүгінгі таңда су ресурстарына қатысты мәселелер болжанбайтын экономикалық салдарға әкелетін экологиялық факт болып табылатынын ескерсек, экономикалық және экологиялық дағдарысты болдырмау және залалды азайту мақсатында су ресурстарын қорғау және пайдалану саласындағы су заңнамасын жетілдіру жөніндегі кешенді шараларды іске асыру қажеттігі туындап отыр.

Аталған диссертациялық зерттеу трансшекаралық суларды тиімді пайдаланудың құқықтық мәселелері тақырыбына арналып, Қазақстандағы трансшекаралық су ресурстарын басқару үшін заңнамалық және институционалдық негізге баса назар аудара отырып, Қазақстанның ағымдағы су секторын шолу мен талқылауға бағытталған. Сонымен қатар қазіргі заманғы құқық жүйесіндегі трансшекаралық су құқығының құқықтық табиғатына зерттеу жүргізу, трансшекаралық су ресурстарын аралас су пайдалану жүйесінің ұлттық және халықаралық аспектілері мен аумақтары трансшекаралық су ресурстарымен ұштасқан көршілес елдердің қазіргі заманғы проблемаларын зерттеу тақырыптың жалпы сипаттамасын құрайды.

«Трансшекаралық сулар» екі немесе одан да көп мемлекеттер арасындағы шекараны кесіп өтетін немесе осындай шекараларда орналасқан кез келген жер үсті немесе жер асты суларын білдіреді [1].

Су ресурстарын және суды тиімді пайдалануды құқықтық тұрғыдан қамти отырып, трансшекаралық су ресурстарын пайдалану тәртібін белгілеудің заңды басталуы негіздерін еліміздің және халықаралық құқықтық нысанда қарастырады. Сонымен қатар қазіргі Қазақстанда қоғам мен мемлекет өмірінің барлық салаларында аса маңызды болып табылатын таптырмас және дербес

табиғи ресурс ретінде, су ресурстарын қорғауға, оларды тиімді пайдалануға бағытталған құқықтық ықпал етудің ұйымдастырушылық-құқықтық шараларын іске асыру және қолдану тәртібін реттейтін еліміздің су заңнамасын одан әрі жетілдіру бойынша теориялық негізделген ұсынымдар мен қорытындылар келтіріледі.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. XXI ғасырда су ресурстарын сақтау және пайдалану мәселесі әлемдік қоғамдастықтың алдында өткір мәселелер қатарында тұр. Судың адам өміріндегі маңызды факторын ескерсек, адам суды бір апта тұтынбай өмір сүре алмайтыны белгілі. Су ауыл шаруашылығы өндірісі мен өсімдік шикізаты, мал шаруашылығы өнімдерінің міндетті факторы болып табылады. Сонымен қатар су ресурстарын салыстырмалы түрде арзан және экологиялық таза электр энергиясын өндіру үшін де қолданылады.

Трансшекаралық табиғи ресурстар және осы бағытпен байланысты барлық тұстары бүгінгі күні көптеген тәуелсіз мемлекеттердің, оның ішінде Қазақстан Республикасының жаһандық және сонымен бірге өзекті бағыттарының бірі болып табылады. Бұдан басқа, зерттеулердің өзектілігі бұл жерде құқықтың түрлі салалары ғана емес, сонымен қатар басқа да маңызды салалық ғылыми бағыттар қатыстырылғандықтан, бағыттардың ауқымды спектріне негізделгенін атап өту қажет.

Қазіргі уақытта аумағында немесе шегінде трансшекаралық табиғи ресурстар болмайтын мемлекетті немесе елді табу өте қиын. Мемлекеттер мен елдердің табиғи ресурстарға мүдделілігінің жоғары дәрежесі – бұл қазіргі уақытта күмәнсіз факт, сондықтан Қазақстан үшін қаралып отырған трансшекаралық ресурстардың проблемасы көп қырлы.

Су жетіспеушілігі және су сапасының тез нашарлауы бүгінгі күні кейбір елдер мен өңірлерде неғұрлым елеулі проблемалар болып табылады.

Біріккен Ұлттар Ұйымы, Дүниежүзілік Денсаулық Сақтау Ұйымы және Мыңжылдық Даму Мақсаттары (МДМ) берген ресми деректеріне сәйкес, әлемде 1,1 миллиард адам қауіпсіз ауыз суға қол жеткізе алмайды, бұл әлем халқының шамамен алтыдан бір бөлігі. Қол жетімді тұщы судың шамамен 70%-пайызы ауыл шаруашылығын суару үшін пайдаланылады. Планетаның 500 ірі өзендерінің 250-і қатты тартылған немесе ластанған [2].

Қазақстан Республикасының Президенті 2024 жылғы 2 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында инфрақұрылымға қатысты өзекті мәселерлерді шешу бағытында қазіргі заманда кез-келген қатерге дайын болуымыз керек деп баса айтты. Онда гидрология бекеттерін жөндеп, жаңғырту қажет. Суды барынша үнемдеу жұмысын ұйымдастыру керек. Бұл – ең алдымен, ауыл шаруашылығына қатысты мәселе, яғни су үнемдеу технологиясын, әсіресе, ауыл шаруашылығында кеңінен қолдану қажеттігіне тоқталды [3].

Су барлық экологиялық және әлеуметтік жүйелердің ажырамас бөлігі болып табылады және су жүйелеріне антропологиялық әсер ету нәтижесінде жағдайдың тез нашарлауы табиғи және әлеуметтік-экономикалық дағдарыстарға әкеледі. Ластану деңгейінің ұлғаюы есебінен суды жаһандық тұтынудың мөлшерінің артуы, су ресурстарына қолжетімділігі шектеулі елдер

санының көп болуына алып келеді. Осыған байланысты су көптеген елдер мен жекелеген өңірлердің экономикалық өркендеуі жолында елеулі және басты шектеуші факторға айналды.

Бұл бағытттағы саланың мамандары мұқият талдау кезінде 2030 жылы яғни жер шарын мекендейтін адамдардың жартысынан азы, яғни 47%-ы су жинағының өткір жетіспеушілігі қаупіне тап болатынын атап көрсетеді. Бұл бақылау БҰҰ-ның бесінші Дүниежүзілік су форумында жарияланған «Өзгермелі әлемдегі су» су ресурстарын жаһандық пайдалану туралы Үшінші баяндамасында жазылған және егжей-тегжейлі көрсетілген [4]. Бұл өз кезегінде ішкі және халықаралық қақтығыстардың негізі болып табылады [5, 100 б.].

Трансшекаралық су ресурстарын басқарудың өзіндік тұжырымдамасын әзірлеу Қазақстан үшін өте өзекті, өйткені елдің су ресурстарының 45%-ға жуығы көрші елдерден келеді. Сонымен қатар, еліміз су жетіспеушілігі, шөлейттену және климаттың өзгеруі сияқты экологиялық проблемалармен бетпе-бет ұшырасады. Алайда заңнамалық және институционалдық тиімсіздік су ресурстарын тиімсіз пайдалануға алып келді және Қазақстандағы су қауіпсіздігінің ұзақ мерзімді тұрақтылығына қауіп төндіреді. Мұның негізгі себебі ретінде әлсіз құрастырылған заңнамалық актілерді, соның ішінде Ұлттық Су кодексін және су ресурстарын пайдалану тиімділігін арттыру шараларына жеткіліксіз инвестицияларға әкелген басқа да нормативтік құқықтық актілерді талдауға болады. Бұл судың айтарлықтай жоғалуына, топырақтың тұзденуына, сондай-ақ ауылшаруашылық жерлерінің деградациясына әкелді.

Ұсынылатын зерттеудің күрделілігі мен ерекшелігі трансшекаралық табиғи объектілердің әртүрлі нысандарымен байланысты олардың нақты түрлерін зерттеудегі білімді тереңдетуге ғана емес, сонымен бірге трансшекаралық табиғи ресурстар проблемасының мәнін тануға мүмкіндік беретін факторлар мен түрлер саласындағы халықаралық-құқықтық ынтымақтастық пен өзара іс-қимылды дамыту және жетілдіру мақсатында жатыр. Сондай-ақ тақырыптың өзектілігінің тағы бір тұсы, бүгінгі күні Қазақстанда халықтың әл-ауқатын жақсартуға бағытталған су реформаларының әрқашан күтілетін нәтижелерге жете бермейтіндігіне де негізделеді, бұл су қатынастарын құқықтық реттеудің белгіленген мақсаттарын, міндеттерін, қағидаттары мен әдістерін түбегейлі қайта қарау қажеттігіне әкеп соғып отыр. Осыған байланысты, елімізде су ресурстарын пайдалану саласындағы реттеу, сондай-ақ, су тапшылығымен байланысты мәселелерді қарастыруда шешуші рөл атқаратын су ресурстарын қорғау және құқықтық бірқатар мәселелер бойынша шаралар әзірлеу қажеттілігі туындап отыр. Қолданыстағы су заңнамасын жан-жақты талдау және су ресурстарының құқықтық жағдайы мен құқықтық режимін айқындайтын жаңа су заңнамасын әзірлеу қажет. Тиімді ұлттық заңнама Халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларына сүйене отырып, қолда бар халықаралық тәжірибе негізінде ғана әзірленуі мүмкін.

Қарастырылып отырған мәселенің ғылыми өзектілігі бұл бағытқа оқу әдебиеттерінде жіті назар аударылмағандығымен ғана емес, сонымен қатар

құқықты зерделеудің дәл осы объектісі қысқаша сипатта болатындығын және оны жан-жақты зерттеу қажеттілігін күшейту керектігін атап өткен жөн. Диссертацияда қарастырылған мәселелердің өзектілігі трансшекаралық су аясында халықаралық және құқықтық сипаттағы маңызды себептермен анықталады. Осындай мәселелер зерттеу тақырыбының өзектілігін құрайды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі. Трансшекаралық су ағындары мен су ресурстары проблемасы Қазақстанда және Орталық Азия аймақтарында, атап айтқанда, әлдеқашан түрлі мемлекеттердің саясаткерлерінің, дипломаттарының, экономистері мен заңгерлерінің назарын аударған. Бұл бағытта Ресейде жарияланған жұмыстар бар, бірақ олардың көпшілігі бүкіл Орталық Азия өңірінің трансшекаралық су ресурстарының жағдайын қарастырады. Орталық Азияға қатысты ғылыми әдебиетте берілген анықтаманы назарға ала отырып, оған Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түрікменстан және Тәжікстан елдерін қамтығандығын көреміз. ЮНЕСКО анықтамасы бойынша «... сондай-ақ аймаққа Моңғолия, Солтүстік-Батыс Қытай (Шыңжан, Тибет, Ішкі Моңғолия, Цинхай, Сычуань батысы және Ганьсудың солтүстігі), Азия Ресейінің Тайга аймағынан оңтүстікке қарай аудандары, Ауғанстан, Үндістанның солтүстік-батыс бөлігі, Пәкістанның солтүстік бөлігі, Иранның солтүстік бөлігі кіреді» [6]. Жоғарыда айтылғандарды негізге ала отырып, біз Орталық Азия аймағы өте ауқымды екенін атап өтеміз, оны егжей-тегжейлі зерттеу, оның тек белгілі бір салаларын нақтылау арқылы мүмкін болады.

Бұл тұста Қазақстанды трансшекаралық ресурстардың ішкі ерекшеліктері бар жеке аумақ ретінде егжей-тегжейлі зерттеу қиын, бірақ бұл тек уақыт еншісі.

Диссертациялық зерттеудің объектісі. Қазақстан Республикасының адам және азаматтарының негізгі конституциялық міндеттерінің бірі және тіршілік ету ортасының нақты факторы ретінде трансшекаралық табиғи ресурстарды қорғау және құқықтық қолдау жатады. Диссертациялық зерттеудің тақырыбы трансшекаралық суларды тиімді пайдаланудың құқықтық мәселелерін, көріністің әртүрлі анықтамаларында шешу болып табылады.

Зерттеу пәні болып, құқықтық принциптер мен нормалар, сондай-ақ бірқатар елдердің ұлттық құқық нормалары соның ішінде трансшекаралық табиғи ресурстар мен трансшекаралық суларды реттеу саласындағы халықаралық құқық табылады.

Диссертациялық зерттеу жұмысының мақсаты. Зерттеудің мақсаты болып, трансшекаралық су ресурстарын тиімді пайдаланудың құқықтық негізін зерделеу, оларды Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасына сәйкес айқындау және трансшекаралық суларды тиімді пайдаланудың құқықтық мәселелері саласында ұсыныстар әзірлеу болып табылады.

Зерттеу міндеттері:

– трансшекаралық сулар түсінігінің Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасына сәйкес жіктелуін зерделеу;

– су ресурстарын тиімді пайдаланудың құқықтық түсінігін белгілеу;

– екіжақты және көпжақты келісімдер шеңберінде трансшекаралық су ресурстарын пайдалану тәртібін белгілеудің құқықтық бастауларын сәйкестендіру;

– көрші елдердің достастық жүйесіндегі су шекаралары мен су кеңістігінің тұжырымдамасын талдау;

– су шекараларына қатысты қазақстандық нормаларды қарау;

– су шекараларына қатысты шетелдік нормаларды зерделеу;

– трансшекаралық су ресурстарына қатысты халықаралық және ұлттық типтегі қақтығыстарды жүйелеу;

– трансшекаралық су ресурстарын толық немесе ішінара пайдалану құқығына қатысты келіспеушіліктер мәселесін айқындау;

– су ресурстарымен шектесетін көршілес елдердің су құқығы нормаларының аралас су пайдалану баламалы шешімін шығару.

Диссертациялық зерттеу жұмысының әдіснамалық негізін зерттеу тақырыбы шеңберінде жан-жақты және сенімді талдауды қамтамасыз ететін кешенді зерттеу әдістері қолданылды. Жалпы ғылыми-таным әдістері арқылы трансшекаралық су ресурстарының мемлекеттік және құқықтық саладағы ғылыми зерттеулері және кейбір халықаралық журналдарда жарияланған мақалаларға шолуды талдауды қамти отырып, ғылыми байқаулар зерделенді. Эмпирикалық әдістерге нақты, сондай-ақ БАҚ жарияланған материалдарды жинақтап, бақылау және салыстыру кірді. Ресми-құқықтық әдіс нормативтік құқықтық актілерді дәл түсіндіруді қамтамасыз етті актілерден құралатындықтан, дереккөздер ретінде табиғи ресурстарды тиімді пайдалану жүйесіндегі ҚР нормативтік-құқықтық актілері және саяси құжаттары, сондай-ақ дерекқорлар және табиғи ресурстарды қорғау, сақтау және ұтымды пайдалану, экологияны қорғау мәселелерін қамтитын заңдар, сондай-ақ Қазақстан және Орталық Азияның барлық трансшекаралық су ресурстарының халықаралық құқығының нормативтік-құқықтық қайнар көздері құрайды.

Аталған әдістермен шектелмеген бұл кешенді тәсіл, трансшекаралық суларды тиімді пайдаланудың құқықтық мәселелерін жетілдіру бойынша ғылыми негізделген ұсыныстарды тұжырымдауға мүмкіндік берді.

Зерттеудің теориялық негізін трансшекаралық су ресурстарының мемлекеттік және құқықтық заңнамасы саласындағы ғылыми зерттеулер және бақылаулар құрайды. Ақпараттық қайнар көздерге табиғи ресурстарды тиімді пайдалану жүйесіндегі ҚР нормативтік, заңнамалық актілері және табиғи ресурстарды сақтау, қорғау, сондай-ақ тиімді пайдалану, экологияны қорғау мәселелерін қамтитын заңдар мен Қазақстанның және барлық Орталық Азия трансшекаралық су ресурстары аясындағы халықаралық құқығының нормативтік-құқықтық қайнар көздері жатады.

Трансшекара өзендері туралы алғашқы жұмыстар өткен ғасырда пайда болды. Бұл ғалым П.Казанскийдің [7] жұмыстарын келтіруге болады. Содан кейін көптеген жылдар бойы трансшекаралық су ағындарын пайдаланудың құқықтық аспектілері ғылыми қоғамның қызығушылығын тудырмады. Кеңес материалдарында трансшекаралық су ағындарын пайдалану да назардан тыс

қалмады. Бірнеше жыл өткен соң, Н.И.Краснов [8], О.С.Колбасов [9] және Г.Н.Полянская [10] және т.б. Сондай-ақ, Д.Э.Столовый [11] мен В.А.Чичвариннің [12] жұмыстарын атап өтуге болады.

Өз кезегінде, әлемдегі экономикалық, экологиялық және геосаяси жағдайға байланысты қазіргі уақытта бізге су ресурстарын пайдалану мен қорғау саласындағы құқықтық қамтамасыз етуді одан әрі жетілдіру және қазіргі жағдайларға сәйкестендіру мақсатында ары қарай терең талдау үшін жаңа алғышарттар береді.

Өз кезегінде Л.И.Дембо су заңнамасының қалыптасуына және оның одан әрі дамуын зерттеуді және су құқығының жекелеген мәселелерін дамыту қажеттігін алғаш қолға алған [13, 90 б.]. Су ресурстарын зерттеу, суды құқықтық қорғау, мәселесі Н.Б.Мұхитдинов, А.Ж.Тукеев [14], С.Ж.Шалтақбаев [15], ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының су пайдалану құқығының өзекті мәселелері Ф.М.Тюльпанов [16], су қоры мен басқа да табиғи ресурстардың жерлерін неғұрлым ұтымды тәсілмен пайдалану және оларды құқықтық қорғау мәселелерін О.С.Колбасов, Н.И.Краснов, А.Е.Ереновтың [17] ғылыми еңбектерінен кездестіруге болады.

Қазақстандық заңгер ғалымдар су құқығы мен су заңнамасының іргелі негіздерін қалыптастырды, оның нәтижесінде қазақстандық су-құқықтық ғылымның қазіргі зерттеушілері осы құқықтық ғылымның өзекті мәселелері бойынша зерттеу қызметі саласында еңбектер тереңдетіліп, артып келеді. Қазақстандық су құқығы ғылымда су құқығы проблемаларын зерттеуге алғашқылардың бірі болып, су заңнамасы және жалпы су құқықтық қатынастары негізделетін негізгі идеялар ретінде су заңнамасының арнайы қағидаттарын әзірлеу қажеттілігі туралы ғылыми гипотезаны негіздеген К.А.Шайбековтың еңбектерін келтіреміз [18]. Сонымен қатар, су құқығының негізін зерттеушілер ретінде С.Б. Байсалов [19]. Қазақстанның табиғи ресурстар құқығының барлық саласының дамуына елеулі үлес қосқан А.Е.Бектурганов [20], Д.Л.Байдельдинов [21], Л.К.Еркинбаева, А.А.Бородина [22], Г.К.Копбасарова [23], К.Ж.Куандыков [24], А.А.Мукашева [25], С.Ж.Сулейменова [26], С.Ш.Тюлеубекова [27] және басқа ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапқан.Трансшекаралық ресурстар мәселелерін зерттейтін жас қазақстандық авторлардың да еңбектері бар.

Осылайша, қарастырылып отырған мәселенің маңыздылығын ескеріп, су ресурстары тақырыбын қарастыратын ғалымдар мен мамандардың еңбектерін саралай, сондай-ақ еліміздегі және ғылымдағы жағдайдың өзгергіштігін ескере отырып, бізге трансшекаралық суларды тиімді пайдаланудың құқықтық мәселелері тұстарын қарастыру маңызды болып көрінеді.

Зерттеудің нормативтік базасы. Зерттеудің нормативтік базасын халықаралық құқықтық нормативтік актілер, Қазақстан Республикасының Конституциясы, Қазақстан Республикасының Су Кодексі, Қазақстан Республикасының су ресурстарын басқару жүйесін дамытудың 2024-2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы және де зерттеу үшін қажет маңызды басқа да нормативтік құқықтық актілер құрап отыр.

Зерттеудің эмпирикалық базасы. Трансшекаралық су ресурстарын пайдалану және реттеу саласындағы тәжірибелік қызмет материалдары мен отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектері мен талдамалық есептері, ресми дереккөз материалдары, қолданыстағы ұлттық және халықаралық заңнамаларды зерделеу, сондай-ақ интернет-материалдары мен авторлық зерттеулер диссертациялық жұмыстың негізін құрады.

Зерттеудің ғылыми жаңашылдығы. Құқықтың әртүрлі салаларында трансшекаралық суларды тиімді пайдаланудың құқықтық мәселелері туралы тақырыпты зерттеудің жаңалығы, бірінші кезекте қазіргі доктринада жалпы базалық құқықтық ұғымдардың және трансшекаралық табиғи ресурстар мен сулардың орнын оң құқықта айқындаудың жоқтығымен байланысты. Ұлттық құқық пен отандық әдебиетте бұл мәселеге зерттеулер жоқтың қасы. Көрсетілген құқық-нормалар спектрін реттейтін қолда бар құқықтық көздер жетілдіруді қажет етеді және кейбір мәселелерде фрагменттік даулы сәттерді реттейтін нақты құқықтық баптардың жоқтығы байқалады. Сәйкесінше, құрам туралы түсініктер де жетілмеген. Трансшекаралық табиғи ресурстардың халықаралық-құқықтық мәртебесін, сондай-ақ олардың режимінің ерекшеліктерін зерттеу және қорыту мақсатында трансшекаралық сулар мен ресурстарды жіктеу. Отандық әдебиетте алғаш рет трансшекаралық суларды тиімді пайдаланудың құқықтық мәселелеріне қатысты мүдделі мемлекет ұғымы қаралды.

Диссертациямен жұмыс нәтижелері бойынша автор қорғауға ұсынылған келесі ережелерді тұжырымдады:

1. Халықаралық құқықта және мемлекеттердің заңнамасында біртұтас, біркелкі қолданылатын терминология жоқ. Атап айтқанда, халықаралық – құқықтық актілерде «трансшекаралық», «су ағыны» термині кеңінен қолданылады, бірақ оның анықтамасы берілмейді. Орталық Азия мемлекеттерінің су заңнамасында трансшекаралық немесе шекаралық су ағындары үшін әртүрлі терминдер қолданылады. Мысалы, Тәжікстан республикасының Су кодексі, өңірдің басқа мемлекеттерінің су кодекстерінен айырмашылығы, мұндай су ағындарының ешқайсысының анықтамасын қамтымайды, бұл оларды құқықтық реттеуді қиындатады. Диссертант жалпы Орталық Азия елдерінің және Қазақстан Республикасының ұлттық және аймақтық актілерінде, атап айтқанда, ТМД мемлекеттерінің модельдік Су кодексінде бекітілген мынадай терминдерді қолдануды ұсынады:

Трансшекаралық сулар (су объектілер) – екі немесе одан да көп мемлекеттер арасындағы шекараларды кесіп өтетін немесе осындай шекараларда орналасқан кез келген жер үсті немесе жер асты сулары. Егер трансшекаралық сулар тікелей теңізге барып құятын болса, олардың шектері су ағынының жағасындағы шағын су сызығында орналасқан нүктелер арасындағы сағаны кесіп өтетін түзу сызықпен шектеледі.

Сонымен қатар диссертациялық зерттеуде «трансшекаралық су ағынының» келесі тұжырымдамасын ұсынады: «трансшекаралық су ағыны – бұл табиғи немесе жасанды жер үсті және жер асты суларының жүйесі, ол

өзінің тұрақты қозғалысына байланысты екі немесе одан да көп мемлекеттің аумақтарын кесіп өтеді немесе бөледі». Ұсынылған терминдер тиісті ұғымдардың мазмұнын нақтылайды және біріздендіреді, оларды біркелкі түсінуге негіз жасайды, Орталық Азияның жағалаудағы мемлекеттері мен басқа да халықаралық құқық субъектілерінің трансшекаралық су ағындарын тиімді пайдалану және қорғау мәселелері бойынша ынтымақтастығына жәрдемдеседі.

2. Су ресурстарының келесі жіктелуін: 1) ауызсумен және тұрмыстық сумен жабдықтауға арналған су ресурстары; 2) балық өсіру және ауылшаруашылығы қажеттіліктеріне арналған су ресурстары; 3) өнеркәсіптік қызметте қолдануға арналған су ресурстары; 4) стратегиялық Қордың су ресурстарын анықтау.

3. Трансшекаралық табиғи ресурстар – бұл халықаралық табиғи ресурстардың бір түрі. Трансшекаралық табиғи ресурс - орналасқан жері (мекендеу ортасы) оларды тиімді пайдалану мен сақтауға жауап беретін әртүрлі ұлттық және (немесе) халықаралық құқықтық жүйелері бар бірнеше мемлекеттердің аумақтарын қамтитын бірыңғай табиғи ресурс.

Трансшекаралық табиғи ресурстар институтының халықаралық – құқықтық жүйедегі орны халықаралық құқық шеңберінде орналасқан. Сонымен бірге трансшекаралық табиғи ресурстарды халықаралық ресурстардың басқа түрлерінен: атап айтқанда адамзаттың ортақ мұрасы атмосфера және жер қыртысы сияқты әмбебап ресурстардан ажырату қажет. Қазіргі уақытта трансшекаралық табиғи ресурстарға халықаралық-құқықтық жүйенің мынадай салалары жатады: трансшекаралық су ресурстары (жерүсті және жерасты), трансшекаралық минералдық ресурстар, қоныс аударатын жануарлар, трансшекаралық экожүйелер.

4. Қазақстан Республикасының Су кодексімен және Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шарттармен, теңіз суларын пайдалану, трансшекаралық суларды пайдалану мен қорғауға байланысты қатынастар және т.б. туындайтын қатынастар реттеледі. Осылайша, су заңнамасының нормалары заңдарда да, заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілерде де, сондай-ақ Қазақстан Республикасы ратификацияланған халықаралық шарттарда бекітіледі. Бұл ретте су заңнамасының барлық нормативтік құқықтық актілері құрамында бар заңды тәуелділік күштер қатаң анықталған иерархиялық жүйенің шеңберінде орналасады, оның тәртібін бұзу заңнамамен қатаң түрде жазаланады. Демек, нормативтік құқықтық актінің заңдық күші неғұрлым жоғары болса, соғұрлым су заңнамасы жүйесіндегі құқықтық жағдайы жоғары болады. Су заңнамасының нормативтік құқықтық актілер жүйесін құрудың бұл конфигурациясы тек теориялық емес, сонымен бірге елеулі тәжірибелік маңызы бар. Сондықтан, барлығын біріктіру үшін «Анықтамалық» (справочник) құру орынды. Онда бірқатар тиісті тақырыптық зерттеулер де қамтылады деп күтілуде.

5. Бүгінгі таңда құқықтық саясат құқықтық реттеудің қазіргі заманғы талаптарына сәйкес мұқият пысықтауды талап етеді және су ресурстарын пайдалану мен қорғау саласындағы құқықтық реттеу тетігін көрсетуі тиіс. Осы

мақсатқа қол жеткізу үшін Су кодексіне Үкіметтің мынадай құзыреттерін енгізуді ұсынамыз – жеке және заңды тұлғаларға су ресурстарын тең құқықты негізде ұтымды және тиімді бөлу мен беруді бақылауды және қадағалауды жүзеге асыру.

6. Трансшекаралық табиғи ресурстар туралы мынадай ережелерді атап өткен жөн:

- бөлінетін табиғи ресурстар мемлекеттердің аумағында орналасқан және табиғи ортаның бір бөлігін құрайды, бірақ осы аумақтардың қайсыбірінің ажырамас элементі болып табылмайды.

- бұл ресурстарға мемлекеттің егемендігі қолданылмайды, ал оларға құқықтар өзінің табиғи ресурстарына ажырамас егемендігіне байланысты мемлекеттің құқықтарына тең емес.

- мемлекеттердің трансшекаралық табиғи ресурстарға құқықтарының шығу тегі мемлекеттік аумақтың осы ресурстардың орналасқан жерінің (тұратын жерінің) ажырамас байланысына негізделген.

Әрбір мемлекеттің осы құқықтарды жүзеге асыруы басқа мүдделі мемлекеттермен ынтымақтастық негізінде жүргізілуге тиіс. Жоғарыда аталғандардың барлығы мемлекеттер аумағындағы трансшекаралық табиғи ресурстардың халықаралық мәртебеге ие екенін айқындауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығы. Диссертация зерттеуге арналған тақырып шеңберінде ғылыми-теориялық құндылығы бар, өйткені ол трансшекаралық суларды тиімді пайдаланудың құқықтық мәселелерін тұжырымдамалық дамуына үлес қосады. Алынған нәтижелердің практикалық маңыздылығы диссертацияда көрсетілген тұжырымдар мен ұсыныстардың келесі бағыттарда пайдаланылатындығымен расталады:

– Су кодексі нормаларын жетілдіру кезіндегі заң шығарушылық қызметінде;

– Трансшекаралық суларды тиімді пайдаланудың құқықтық кешенді бағдарламаларын жасағанда;

– Жоғары оқу орындарында мамандандырылған пәндерді әзірлеу, су қатынастары мәселелерін және олардың тетіктерін терең зерттеуге бағытталған құқықтық зерттеулерде қолдануға болады.

Диссертациялық зерттеудің практикалық маңыздылығы жұмыста зерттелген проблемалық элементтердің басымдылығымен айқындалған. Қолда бар нәтижелер аталған зерттеу объектісін реттейтін құқық салаларын реттеуге қатысты басқару элементтерін жақсартуға және шешуге бағытталған.

Зерттеу нәтижелерін сыннан өткізу. Диссертациялық жұмыс Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің, Экономика, басқару және құқық факультетінің Құқықтану кафедрасында орындалды.

Негізгі теориялық ережелер мен практикалық ұсынымдар Scopus дерекқорына енетін журналдарда, уәкілетті орган бекітететін Ғылыми қызметтің негізгі нәтижелерін жариялауға ұсынылатын ғылыми басылымдар тізбесіне енгізілген ғылыми басылымдарда, Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияларда жарияланды. Атап айтқанда:

1) The role of international conventions and covenants in achieving economic and environmental justice: A conceptual review. Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues (Print ISSN: 1544-0036; Online ISSN: 1544-0044) Volume 22, Issue 2, 20197- p. 1-8

2) The legislative and institutional framework for transboundary water resources management in Kazakhstan. Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues (Print ISSN: 1544-0036; Online ISSN: 1544-0044) Volume 21, (SpecialIssue), 2018

3) Арал мәселесі бойынша Қазақстанның көршілес елдермен мемлекетаралық ынтымақтастығының құқықтық негіздері. «Қазақстанның ғылымы мен өмірі». Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал № 3 (58) 2018.- 162-165 б.

4) Қазақстан Республикасының су ресурстарын тиімді пайдалануды құқықтық реттеу мәселелері. «Қазақстанның ғылымы мен өмірі». Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал. № 1 (54) 2018. - 134-138 б.

5) Қазақстан Республикасы мен Орталық Азия мемлекеттерінің арасындағы трансшекаралық суларды бірлесе пайдалану мен басқарудың құқықтық мәселелері. Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал № 3 (46) 2017. - 302-305 б.

6) Трансшекаралық су объектілерін пайдалану мен қорғаудағы өзекті мәселелер. 26-27 қаңтар 2017 жылы Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ тарапынан ұйымдастырылған профессор Т.А. Турмамбековтың 60 жылдығына арналған «ЗАМАНАУИ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ БІЛІМНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ИННОВАЦИЯ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы

7) Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық сулардың өзекті мәселелері. 13-14 сәуір 2017 жылы М.О. Әуезов атындағы ОҚМУ тарапынан ұйымдастырылған М.О.Әуезовтің 120 жылдығына арналған «Әуезов оқулары-15: Қазақстанның үшінші жаңғыруы-жаңа концепциялар және заманауи шешімдер» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы.

Диссертациялық зерттеудің құрылымы және көлемі. Диссертациялық жұмыстың құрылымы, оның логикалық бірлігінен туындайды. Оның өзектілігі, мақсаты, міндеті, объектісі, пәні және зерттеу әдістеріне байланысты жүргізілген зерттеудің негізін құрайды. Құрылымы бойынша диссертациялық жұмыс құрамы, кіріспе, бөлімдер, бөлімдерді ашатын тараушалар, қорытынды мен пайдаланылған дереккөздер тізімін қамтиды. Диссертацияның көлемі мен құрылымы диссертациялық жұмыстарға қойылатын талаптарға сәйкес орындалған. Жұмыс көлемі компьютерде терілген 144 бетті құрайды.

1 ЗАМАНАУИ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕДЕГІ ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ СУ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАБИҒАТЫ

1.1 Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасына сәйкес трансшекаралық суларды жіктеу

Адамзаттың бүкіл тарихы судың жердегі өркениеттің болуын анықтайтын ең қымбат ресурстардың бірі екенін көрсетеді. Су – өмірдің негізі. Ол экология, экономика, саясат. Жер шарындағы кез келген мемлекет үшін су бірінші кезектегі мәселе болып саналады. Суды дұрыс пайдалану арқылы әр мемлекет өзінің даму болашағын айқындайды. Ғылыми-техникалық прогресс саласында айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізген адам суға тәуелділігін әлсірете алмады. Сонымен қатар су өмірдің қайнар көзі және су ресурстары ретінде кез келген жер үсті кеңістіктерімен және объектілерімен бірге ежелден бүгінге дейін адам, адамдар және тұтас мемлекеттік бірлестіктер үшін өмірде орасан зор құндылық болып табылады. Ежелгі заманнан бері, өзендер, көлдер, теңіздер мен мұхиттар және табиғи ресурстармен байланыстының барлығы аумақтық даулар мен белсенді пайымдаулардың тақырыбы болды, осыған байланысты мемлекеттердің су кеңістіктерінде мемлекеттік шекараларды белгілеу тәртібін және олардың нормативтік құқықтық режимін белгілей бастады.

XX ғасырда қоршаған ортаны және тұтастай алғанда экологияны сақтау және қорғау мәселесі шиеленісе түсті. Адамзаттың өмір сүруінің өзіне де, экологиялық қатерлердің өсуі салдары қауіп төндіруі мүмкін. Жер біртұтас жүйе ретінде дұрыс қабылданды, сондықтан оның бөліктеріндегі өзгерістер бүкіл жүйеге кері кері әсерін тигізеді деген қорытынды жасауға болады.

1970 жылы В.А.Чичварин атап өткендей, «... бір қарағанда ең болмашы болса да, бір табиғи ресурс жағдайындағы кез келген өзгеріс... уақыт пен кеңістікте басқалардың жағдайына сөзсіз тікелей немесе жанама әсер етеді» [12, 19 б.].

Жекелеген өңірлердің ішінде де, сол сияқты олардың арасында да мемлекеттік бірлестіктердің экологиялық өзара тәуелділігі мен уағдаластығының жоғары деңгейі, табиғи орта ресурстарының өзара байланысы аясында көптеген ұлттық экологиялық проблемалардың тез өсуі халықаралық проблемаларға алып келеді.

Каспий өңірінің экологиялық проблемалары алуан түрлілігімен ерекшеленеді. Экологиялық проблемалардың ішінде, біріншіден, экономикалық айналымда қолданылатын су биоресурстарының сапалық және сандық сарқылуын, екіншіден, теңіз ортасының ластануы мен су экожүйелерінің деградациясын атап өтуге болады [28].

М.Н. Копылов: «...табиғат адамнан тәуелсіз өмір сүретін феномен ретінде және мемлекеттік, жалпы әкімшілік, шекаралар қоғамның тарихи дамуының нәтижесі ретінде-үйлеспейтін, әртүрлі жазықтықта жатқан ұғымдар. Табиғат, мемлекеттік және әкімшілік шекараларды белгілемейді және мойындамайды»,- деді [29, 118 б.]. Жер биосферасының бірлігінің айқын көрінісі, атап айтқанда,

су ресурстары болып табылады. Сондықтан өткен ғасырдың ортасынан бастап мемлекеттер су ресурстарын, бірінші кезекте трансшекаралық ресурстарды қорғау саласында ынтымақтасуға ұмтылуға белсенділік танытты. Елдер арасындағы су ресурстарын ластанудан қорғау саласындағы ынтымақтастықтың маңыздылығы осы салада халықаралық-құқықтық реттеу қажеттілігін алдын ала айқындайды.

Біздіңше, бұл тәжірибедегі әдеттегі мәселе. Су ресурстарын көпжақты пайдалану бір мезгілде даулы мемлекеттерді ымыраға әкелді. Трансшекаралық су ресурстарының маңыздылығы, қажеттілігі және орындылығы дәрежесі бойынша трансшекаралық табиғи ресурстардың құрамы мен жіктелуі туралы мәселе келесідей болып табылады.

Табиғи ресурстар ұғымы бастапқыда туындаған мәселенің өзімен өзара әрекеттеседі. Мәселенің мәнін түсіну және түсіндіру үшін «табиғи», яғни жаратылыс, тіршілік, сондай-ақ басынан бастап, кез келген елге немесе мемлекетке не әлеуметтік топқа тиесілі ұғым бар екенін түсіндіру маңызды. «Ресурс - бұл қор, бір нәрсенің қайнар көзі немесе қажет болған жағдайда жүгінетін құрал» [30, 596 б.]. Жалпы ғылыми әдебиетерде «Табиғи ресурстар» тіршілік ресурстары, «.....яғни адамзаттың өмір сүруінің барлық табиғи жағдайларының бір бөлігі және оны қоршаған табиғи немесе басқаша айтқанда қоғамның материалдық және мәдени қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсаты үшін, қоғамдық-әлеуметтік өндіріс процесінде пайдаланылатын немесе қолданылатын табиғи ортаның маңызды құрылымдары ретінде зерттеледі» [31, 476 б.].

Шын мәнінде табиғи ресурстар тұжырымдамасы екі негізгі сипаттамаға ие. Біріншіден, бұл табиғи шығу тегі, екіншіден, қоғамның қызметтері мен қажеттіліктерінде қолданылатын адамдар үшін пайдасы. Осы функцияларды орындайтын табиғи ресурстардың саны қоршаған орта туралы білімді кеңейтуге және ғылым мен техниканың жетістіктеріне байланысты. Бертінгі технологиялар адамдарға теңіз түбінде және мұхиттарда пайдалы қазбалар кен орындарын құруға мүмкіндік бермеді. Қазіргі жағдайда континенттік қайраңдағы мемлекетаралық кен орындары туралы даулар сирек емес. Трансшекаралық ресурстарға қатысты жағдайларды бейбіт жолмен реттеу мәселелеріне арналған халықаралық конференциядан кейін жарияланған мақалалар жинағының авторлары «барлық трансшекаралық табиғи өнімдер трансшекаралық табиғи ресурстар бола бермейді, тек жоғарыда аталған критерийлерге сәйкес келетін өнімдер болып табылады. Бұл тұста, әлемдегі барлық табиғи өнімдер жоғарыда аталған критерийлерге сәйкес келмейді, бірақ олар көп жақты табиғи ресурстарға жатпайды» деген пікірді білдіреді.

Су ресурстары – жеке және заңды тұлғалардың ауыз су, тұрмыстық, ауыл шаруашылығы, өнеркәсіптік және өзге де қажеттіліктерін, сондай-ақ өзге де табиғи объектілердің су қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін пайдаланылатын немесе пайдаланылуы мүмкін жер үсті және жерасты объектілерінде ұсталатын су қорлары болып табылады.

Қазақстанда бекітілген су ресурстарын басқару жүйесін дамыту бағдарламасының 2024-2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы [32] Қазақстан үшін өте өзекті, өйткені елдің су ресурстарының 45% көрші елдерден келеді. Сонымен қатар, ел су жетіспеушілігі, шөлейттену және климаттың өзгеруі сияқты экологиялық проблемалармен бетпе-бет келеді. Алайда заңнамалық және институционалдық тиімсіздік су ресурстарын тиімсіз пайдалануға әкеп соқты және Қазақстандағы су қауіпсіздігінің ұзақ мерзімді тұрақтылығына қатер төндіреді. Мұның негізгі себебі ретінде Ұлттық Су кодексін [33] және су ресурстарын пайдаланудың тиімділігін арттыру жөніндегі шараларға инвестициялардың жеткіліксіздігіне әкелген басқа да нормативтік-құқықтық актілерді қоса алғанда, тиімсіз тұжырымдалған заңнамалық актілерді де талдауға болады, бұл судың едәуір ысырабына, топырақтың сортаңдануына, сондай-ақ ауыл шаруашылығы жерлерінің тозуына әкелді.

Қазақстан географиялық алаң бойынша әлемдегі ең үлкен елдердің бірі, аумағы бойынша әлемде 9-шы орын алады. Ол шығыста Қытаймен, солтүстікте Ресеймен, оңтүстікте Өзбекстан және Қырғызстанмен, Батыста Каспий теңізімен шектеседі. Сондай-ақ Қазақстан құрлықтық климатпен сипатталады, қысы барлық жерде өте суық, ал жазы солтүстікте жылы және оңтүстікте ыстық. Елді полярлық немесе сібірлік салқын ауа массасынан қорғайтын ешқандай кедергі жоқ, ал жазда Иранның шөлдерінен ыстық жел соғуы мүмкін. Жауын-шашын мөлшері орналасқан жері және климаттық аймағына байланысты да өзгереді. Су ресурстарының географиялық ерекшеліктеріне келетін болсақ, Қазақстанда су ресурстарының кездесуі әртүрлі. Қазақстанның жаңартылатын тұщы су ресурстарының жалпы көлемі орта есеппен жылына шамамен 100,6 км^3, оның ішінде елімізде қалыптасып келе жатқаны жылына 55,94 км^3 құрайды, ал қалған 44,64 км^3 көрші елдерден – Қытай, Өзбекстан, Қырғызстан және Ресейден келеді [6].

Осы тұрғыда, айталық, Қазақстанның жоғарғы қоректендіру аудандары мен төменгі аудандары арасында күрделі қатынастар туындайды және трансшекаралық су ресурстарын тиімді басқарудың Қазақстан үшін негізгі екі себеп бойынша ерекше мәні бар. Ең алдымен, трансшекаралық су ресурстары Қазақстанды гидроэнергиямен жабдықтаудың маңызды көзі болып табылады. Статистикалық тұрғыдан алғанда, гидроэнергетика 15 ірі гидроэлектростанциядан жалпы қуаты 2,248 ГВт болатын, Қазақстанның жалпы генерациялаушы қуатының 7,78 ГВт қамтамасыз ете отырып, жалпы генерациялайтын қуатының шамамен 13%-ын құрайды. Ірі гидроэлектростанцияларға Ертіс трансшекаралық өзеніндегі Бұқтырма, Шүлбі және Өскемен электр станциялары, Іле трансшекаралық өзендегі Қапшағай станциясы, Шарын өзеніндегі Мойнақ станциясы және Сырдария трансшекаралық өзеніндегі Шардара станциясы жатады [28].

Шағын және орта гидроэнергетикалық жобалар, төмен құнына, сенімділігіне және айқын экологиялық тазалығына байланысты неғұрлым танымал болды. Шығыс және Түркістан, Жамбыл және Алматы облыстарын қамтитын жалпы белгіленген қуаты 78 МВт және болжамды әлеуеті 13 ТВтч

болатын жеті шағын гидроэлектр станциясы бар. Қазіргі уақытта трансшекаралық су ресурстарын пайдалана отырып, Мойнақ, Семей және Кербұлақта жаңа су электр станцияларын салу жоспарланып отыр.

2012 жылы Қазақстан, өз алдына жаңартылатын энергия көздері саласындағы жобалар 2020 жылға қарай 3%, ал 2030 жылға қарай 10%-ға дейін [34], елдің энергетикалық теңгеріміне әкеледі деген міндет қойды және ол бүгінгі күні жеткілікті дәрежеде орындалды. 2050 жылға қарай еліміз шағын гидроэнергетикалық жобаларды қоса алғанда, жаңартылатын энергия көздерінен электр энергиясын өндірудің жалпы көлемінің 50%-ын алуды жоспарлап отыр. Онжылдықтың соңына қарай еліміз 400 МВт-тан астам шағын гидроэнергетикалық қуаттарды орнатуға ниетті.

Энергетикалық сектордан басқа, Қазақстандағы трансшекаралық су ресурстары тамақ өнімдерін өндіру үшін кеңінен пайдаланылады. Қазақстан бидай, арпа, сұлы, жүгері, дәнді дақылдар, күріш, майлы дақылдар мен мақтаның ірі өндірушісі болып табылады. Бидай, күріш және мақта көп мөлшерде су мен энергияны талап етеді. Қазақстанда суды пайдалану тиімділігі дамыған елдерге қарағанда айтарлықтай төмен. БҰҰ-ның азық-түлік және ауыл шаруашылық ұйымының (ФАО) мәліметінше, Қазақстанда 1 тонна ауыл шаруашылығы дақылдарын өндіру үшін 3500 $м^3$ жуық су пайдаланылған; осындай мөлшерде өндіру үшін Польшада 1300 $м^3$, АҚШ-та 1000 $м^3$, Ұлыбританияда 790 $м^3$ және Францияда 660 $м^3$ су қажет болды. Суару желілеріндегі судың ағуы тиімсіздіктің негізгі көздерінің бірі болып табылады.

Тасымалдау кезінде су шығындары коммуналдық шаруашылықта шамамен 50%, ауыл шаруашылығында 70% және өнеркәсіпте 40% -ға жетті деп есептелді [35]. Алаңға жететін судың қалдықтары да елеулі болып табылады. Спринклерлік және тамшылатып суаруды қолдану іс жүзінде шамалы. Орларды қазу, периметрі бойынша суару, су шлангілерін тасымалдау, су берудің көлемі мен уақытын реттеу, сондай-ақ пластмассаларды мульчирлеу тиімді, бірақ сонымен бірге олар аз қарқынды және су үнемдейтін әдістер.

Диссертациялық зерттеуде трансшекаралық суларды реттеу тәртібінің құжаттамасына егжей-тегжейлі шолу – экономика, бизнес, білім, коммуникация, қоғам, саясат және медицина сияқты әртүрлі салалар мен бағыттарда зерттеудің сапасын күшейтудің кеңінен және айқын қолданылатын немесе пайдаланылатын тәсілдерінің бірі. Өз кезегінде, Боуэннің бастаған зерттеулері, ресми және бейресми құжаттар және құжаттамаға байланысты барлық фактілер мен сандарды зерттеу мақсатында ұсынылған деректер мен ақпараттың мұрағаттық көзі болды. Аталған маңызды құжаттың міндеті – институционалдық өзара қарым-қатынастарды толық реттеу, қазіргі жағдайлар, мәселелер туралы мәліметтерді қамтамасыз етуді көздейді.

Жеке немесе бейресми құжаттарда қоғамның өмір сүруінің барлық маңызды тұстары, сондай-ақ халықаралық бұқаралық ақпарат құралдары бар. Трансшекаралық гидрофиттік немесе басқаша айтқанда су ресурстарының маңыздылығы туралы саяси қайраткерлердің хабардарлығын арттыруға сәйкес трансшекаралық гидрофиттік ресурстарды берік қолдануға жәрдемдесу

мақсатында нәтижелі заңды, сондай-ақ, институционалдық негіздердің қажеттіліктері бойынша бірнеше халықаралық іс-шаралар қабылданды.

Су ресурстардың аймақтық немесе облыстық есебін құру және трансшекаралық су немесе ресурстарды басқарудың заңнамалық және институционалдық базаларын талдау бойынша жалпылауға сәйкес, бірқатар аймақтық және облыстық бастамалар ұсынылды. Алайда, қол қойылған екіжақты келісімдер мен шарттардың көпшілігінде тиісті немесе сәйкес келетін тетіктер жоқ және олар ратификациялауды қажет етеді. Бірақ, Қазақстандағы трансшекаралық су немесе гидрофиттік ресурстардың ең үлкен басылуы, бұрын айтылғандай, нормативтік-құқықтық негіздің төмендігі болып саналады. Институционалдық үйлестіруді, заңнамалық негізді, мемлекеттік жобаларды, сондай-ақ технологияларды енгізуді жақсарту шеңберінде қабілеттер бар.

Халықаралық су ресурстарын немесе су шикізатын кешенді тұрақты басқару модельдер, сценарийлер мен талдауды қоса алғанда, неғұрлым кешенді және алдын ала ұстанымды талап етеді. Трансшекаралық су әлеуеті тұжырымдамасының ашықтық дәрежесін ескере отырып, трансшекаралық сулар кез келген жер үсті немесе жер асты суларының қозғалысын немесе, егер су тікелей шекараны кесіп өтетін болса, екі немесе одан да көп мемлекет арасындағы шекараны кесіп өтуді немесе кесіп өтуді көрсетуі мүмкін. Ол жер үсті немесе жер асты сулары ретінде танылады. Бұл мүмкін. Теңізге кіру кезінде осындай шекаралар арқылы өтетін судың шекарасы адамды тікелей жағалаумен кесіп өтетін сызықпен шектеледі.

Жақсы ұйымдастырылған мониторинг жоспарына негізделген ақпарат су ресурстарының жай-күйін және су сапасына қатысты проблемалардың ауқымын нақты бағалау үшін маңызды алғышарт болып табылады. Бұл бағалау өңірлік, ұлттық және трансұлттық деңгейлерде тиісті саясатты әзірлеу үшін маңызды. Бұдан басқа, салыстырмалы ақпарат екі немесе одан да көп елдердің трансшекаралық су ресурстарын кешенді басқару үшін қажет. Шешімдерді қабылдау процесі салыстырмалы бағалаудың стандартталған әдістерін және деректерді басқару жүйелері мен есептіліктің стандартталған рәсімдері үшін жалпы негізді талап етеді.

Осы стратегияның мақсаты – шет мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықты жоспарлау мен жүзеге асыруға жауапты тұлғаларға шекара маңындағы суларды мониторингілеу мен бағалаудың негіздері мен әдістерін көрсету. Бұл стратегия су ресурстары жөніндегі менеджерлерді, шешім қабылдайтын тұлғаларды және бірлескен мекемелердің өкілдерін маңызды заңдық, әкімшілік, экономикалық және техникалық аспектілер бойынша, сондай-ақ ынтымақтастық үшін мәселелер мен мүмкіндіктер бойынша жібереді.

Нақты саясат 2003 жылғы 26-28 қарашада Мадридте Еуропалық Экономикалық Комиссия Конвенция Тараптарымен бірлесіп үшінші кеңесін өткізді. Трансшекаралық су ағындары мен халықаралық көлдерді қорғау және пайдалану жөніндегі Конвенциясы [1] шеңберінде жұмыс жасайтын жұмыс тобы трансшекаралық ынтымақтастықты орнату мен дамытудағы, бейбітшілік пен қауіпсіздікке жәрдемдесудегі және су ресурстарын орнықты басқарудағы

маңызды рөлін мойындай отырып, Тараптар БҰҰ ЕЭК аймағына кірмейтін елдер үшін де Конвенцияға қосылу мүмкіндігін ашуға шешім қабылдады. Тараптар конвенцияны БҰҰ ЕЭК – ке мүше көптеген елдердің, атап айтқанда Оңтүстік-Шығыс Еуропа және Шығыс Еуропа, Кавказ және Орталық Азия елдерінің ратификациялауы, сондай-ақ оны іс жүзінде қолдануы басым бағыттар деп санады. 1990 жылдардың ортасында басталған осы бағыттағы қызмет түрі аяқталғаннан кейін өзендер, жер асты сулары мен көлдерге қатысты бірнеше немесе бірқатар нұсқаулар рәсімделді және қолданысқа қабылданды. Айта кету керек, Қазақстан Республикасы өз тарапынан 23 қазан 2000 жылы Конвенцияға қосылды.

Бұл саясат трансшекаралық өзендердің, көлдердің және жер асты суларының мониторингі, тексеру және бағалау пилоттық жобаларын іске асырудың практикалық дағдысын қолданады, бұл оның құндылығы мен маңыздылығын неғұрлым арттырады, бұдан басқа бұрын құрылған басшылықты толықтырады. Бұл актінің тағы бір жаңа бөліп көрсететін ерекшелігі трансшекаралық сулар: өзендер, көлдер, жерасты сулары, транзиттік және жағалау сулары шоғырланған аумақтарды толық қамтуда. Заңнамалық актіде шешімдерді қабылдау үдерісі үшін стратегиялық аспектілерге, оның ерекше маңыздылығын енгізуге баса назар аударылған. Трансшекаралық өзендер мен көлдерді талдау және бағалау өңірлік теңіздер бассейндерінің негізгі разрядтарына сәйкес құрылымдалған.

Ол мыналарды қамтиды:

– Баренц, Ақ және Қара теңіздерінің бассейндері ағынындағы трансшекаралық өзендер мен көлдер;

– Охотск және Жапон теңіздерінің бассейндері ағынындағы трансшекаралық өзендер мен көлдер;

– Арал теңізінің бассейніндегі трансшекаралық өзендер мен көлдер және Орталық Азиядағы басқа да трансшекаралық жер үсті сулары;

– Каспий теңізі бассейнінің ағысындағы трансшекаралық өзендер мен көлдер;

– Қара теңіз бассейніндегі трансшекаралық өзендер мен көлдер;

– Жерорта теңізі бассейнінің ағысындағы трансшекаралық өзендер мен көлдер;

– Солтүстік теңіз және Атлант мұхитының шығыс бөлігі бассейндерінің ағысындағы трансшекаралық өзендер мен көлдер;

– Балтық теңізінің бассейніндегі трансшекаралық өзендер мен көлдер.

Мүмкін болған жерде бағалау әрбір өзен үшін бассейн:

– бассейннің гидрологиялық режимін қоса алғанда;

– бассейндегі қысым факторлары;

– су объектілерінің трансшекаралық әсер ету жай-күйі.

Гидрология, экономикамен бірге өзен базалары жүйенің физикалық тұтастығын қолдау және сыртқы факторларды интернализациялау үшін біртұтас ретінде қарастырылуы тиіс екенін көрсетеді. Трансшекаралық ынтымақтастықтан түсетін әлеуетті пайдалар гидрологиялық өзгерістердің

салдарларын жұмсартуды, су тасқыны мен құрғақшылық салдарларын жұмсартуды, жалпы көлемді ұлғайтуды, қоршаған ортаны басқаруды жақсартуды және гидроэлектроэнергия өндірісін жақсартуды қамтиды. Осының бәрі өндіріске, жұмыспен қамтуға, кедейшілік пен адам денсаулығына тікелей әсер етеді және тек басқа секторлардағы әлеуетті табыстың маңыздылығына әсер етіп қана қоймай, тұтастай алғанда экономикаға әсер етеді.

«Қазақстан-2050» Стратегиясында XXI ғасырдың үлкен сын-қатерлерінің бірі ретінде су тапшылығы жөнінде және су ресурстарын тиімді пайдалану мәселесін жаңа экономикалық саясаттың бір тармағы ретінде көрсетілген [36].

Трансшекаралық өзендер Қазақстанның экологиялық және стратегиялық сұрағы. Себебі Ертіс, Іле, Сырдария, Жайық, Тобыл, Есіл және Шу секілді елдің бас өзендері көрші мемлекеттерден бастау алады. Бұл Қазақстан су ресурстарының 40%-ы, яғни осынша мөлшерде іргедегі елдерге тәуелдіміз деген сөз [37].

Кейбір су аясындағы саясат жөніндегі авторлар су ағындарының жалпы сипаты жағалау маңындағы мемлекеттер арасындағы ынтымақтастыққа емес, жанжалдарға әкеледі деп мәлімдегеніне қарамастан, мемлекеттердің трансшекаралық сулардағы қазіргі тәжірибесі, қақтығыстан ынтымақтастықтың басым екенін дәлелдеді. Трансшекаралық суларды қорғау мен пайдаланудың құқықтық режимі толығымен бір мемлекеттің аумағында орналасқан су ресурстары режиміне қарағанда неғұрлым күрделі болып табылады, өйткені ол бірнеше мемлекет шеңберіндегі қызметті үйлестіруді талап етеді. Мысалы, батпақты жоғары ағыспен қалпына келтіру өзендердің өзгеріссіз кедейшілігіне әкеледі, жер асты суларын шамадан тыс игеру тіпті ірі өзендер үшін де апатты салдарларға әкелуі мүмкін. Солай бола тұрса да, су ресурстарын бөлісетін мемлекеттер көпжақты емес, тіпті мемлекеттің өз аумағында ортақ су ресурстарын пайдалану еркіндігін шексіз жариялай отырып, абсолютті аумақтық егемендік доктринасын ұстанудың орнына екіжақты деңгейде ынтымақтасуды қалайды. Бұдан басқа, трансшекаралық су ағындарын мемлекеттік реттеуді реттейтін шарттардың қазіргі санына қарамастан, олар бассейндерді неғұрлым тиімді басқаруға ықпал етуі мүмкін өзен бассейндік ұйымдар сияқты мемлекетаралық ынтымақтастықтың институционалдандырылған нысандарын белгілейтін шарттарды қоспағанда, жалпы су ағындарына қатысты мемлекеттердің практикасына айтарлықтай шектеулі әсер етеді.

Бұл ретте, саясаттың тиімді жүргізілуімен және стратегиясымен нығайтылған су құқығы трансшекаралық су ағындарының су ресурстарын тиімді басқаруға ықпал ететінін есте сақтаған жөн. Су ресурстарын трансшекаралық басқарудың базалық құқықтық стандарттарын қолдау өңірлік тұрақтылықты, даму мен өзара ұлтаралық ынтымақтастықты қамтамасыз етудің дұрыс жолы болып табылады. Трансшекаралық сулар бойынша мемлекетаралық ынтымақтастықтан түсетін құқықтық, экономикалық пайда қолданыстағы құқықтық базаларды дамытуды ынталандыратын фактор болуы мүмкін. Еуразиялық Экономикалық Одақ (бұдан әрі – ЕАЭО) – 2014 жылы

ЕАЭО туралы шартпен құрылған өңірлік экономикалық интеграция халықаралық ұйымы. ЕАЭО-ға мүше мемлекеттердің кірістері олардың табиғи ресурстары негізінде қалыптасады, бұл өз кезегінде осы интеграциялық бірлестік экономикасының табиғи ресурстарды, оның ішінде су ресурстарын пайдаланудан айтарлықтай тәуелділігін қамтамасыз етеді. Ортақ табиғи ресурстарды, оның ішінде трансшекаралық су ағындарын пайдалану бір мемлекеттің осы ресурсты иеленуші екінші мемлекетке залал келтіруі мүмкін болғандықтан, ЕАЭО шеңберінде одан әрі экономикалық интеграцияның мақсаттары ЕАЭО мүшелерінің табиғи ресурстарына, демек, олардың ұлттық және өңірлік экономикасының дамуына әсер етуі мүмкін қызметті құқықтық реттеуді күшейтуді талап етеді. Орталық Азиядағы ЕАЭО мемлекеттерінің трансшекаралық су ресурстарын басқарудың қолданыстағы нормативтік-құқықтық базасын талдау мемлекетаралық ынтымақтастық пен экономикалық интеграцияны дамытудың қолда бар әлеуеті мен ықтимал жолдарын анықтауға мүмкіндік береді.

Қазақстанның су ресурстарының ерекшелігі – 85 мың үлкен және кіші өзендердің болуында. Қазақстан Республикасының аумағында барлығы сегіз өзен су шаруашылығы бассейніне бөлінген: Ертіс, Арал-Сырдария, Балқаш-Алакөл, Жайық-Каспий Есіл, Тобыл-Торғай, Нұра-Сарысу, және Шу-Талас.

Олардың жетеуі Нұра-Сарысудан басқа трансшекаралық болып табылады.

Бұдан басқа, Қазақстан Республикасының аумағында Каспий және Арал теңіздері, сондай-ақ мыңдаған көлдер орналасқан, олардың ішіндегі ең ірілері Балқаш, Алакөл, Зайсан, Теңіз және т.б.

Бүгінгі күні су объектілерінің су ресурстарының көздері ретінде қолданыстағы жіктелуі су ресурстарының құқықтық режимі мен құқықтық мәртебесін анықтамайды, ал су ресурстарының жіктелуі су қатынастары саласында маңызды теориялық және практикалық мәнге ие.

Осыған байланысты табиғи байланыстарды қалыптастыру және су ресурстарының орнын, рөлі мен құқықтық маңыздылығын анықтау, сондай-ақ оларға жүйелілік беру мақсатында су ресурстарының жіктемесін әзірлеу қажет.

Сулы-батпақты жерлер Солтүстік Қазақстан көлдерінің тобын құрайды, олардың халықаралық мыңызы бар және суда жүзетін құстардың мекендейтін жері болып табылады.

Жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде ғалымдар бұл жерде су ресурстары келесі жіктеу тәртібіне ие деген қорытындыға келді:

1. Арнайы қорғалатын, еркін қолжетімді;

2. Гидроэнергетика қажеттіліктері үшін жарамды және осы қажеттіліктер үшін жарамсыз;

3. Балық шаруашылығының қажеттіліктері үшін жарамды және жарамсыз және т.б. [15, 24 б.].

Су ресурстарын жіктеу мәселелері С.Б.Байсаловтың мұқият зерттеген тақырыбы болды. Ғалым, су ресурстарының ең танымал жіктелуі – бұл су ресурстарының жіктелуі, оның негізінде автор су ресурстарының пайда болу

негіздерін белгілейді және соған сәйкес барлық су ресурстары екі түрге: «табиғи» және «жасанды» су ресурстарына бөлінеді [19, 18 б.]. Жоғарыда айтылғандардың мазмұнынан көріп отырғанымыздай, ғалым су ресурстарын жіктей отырып, табиғи су объектілері табиғаттың күштерімен, ал жасанды су объектілері адам қолымен жасалғанын көрсетеді.

Бүгінгі жағдайдағы су ресурстарын осындай жіктеу мәселелеріндегі ғалымның ғылыми пайымдауы ол әзірленген кезден гөрі өзектілігін арттырды. Мұндай фактілердің мәлімдемесі табиғатты пайдалану саласындағы тез дамып келе жатқан және дамыған нарықтық қатынастар су пайдалану құқығы және су ресурстарына меншік құқығы институттарын іске асыруда жаңа талаптарды ұсынады және алға тартады.

Әсіресе, бұл мәселе табиғатты пайдаланудың ақылы принципін іске асыру мәселелерімен байланысты болған кезде айқындалады. Су ресурстары ретінде ұсынылған жасанды түрде жасалған су объектілері әрқашан мемлекеттің меншігінде бола бермейді деп ойлайды.

Автордың еңбегі осы және басқа зерттеушілердің еңбектерінің арқасында су ресурстарын тиімді және ұқыпты пайдалану, оларды жан-жақты құқықтық қорғау және тағы басқа проблемаларын көрсететін Қазақстанның су саясаты нарықтық экономика кезеңінде елеулі өзгерістерге ұшырады.

Соңғы онжылдықта су-құқықтық қатынастар теориясында Қазақстанның су саясаты мен су жүйесін дамуының заманауи, сапалы жаңа деңгейде деп айтуға болады.

Су ресурстарын дұрыс жіктеу су қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін негіз, су қорғау іс-шараларын ұйымдастыру және іске асыру үшін бағдар болып табылады, адам өмірі мен денсаулығына және тірі организмдердің барлық түрлеріне қолайлы қоршаған ортаның сапасын жақсартуға бағытталған Жер планетасын мекендейді.

Заңнамаға сәйкес «Трансшекаралық сулар» ҚР-ның Мемлекеттік шекарасын белгілейтін және (немесе) қиып өтетін жер үсті және жер асты су объектілерін білдіреді (ҚР Су кодексінің 15-бабы) [38]. «Трансшекаралық сулар» екі немесе одан да көп мемлекеттер арасындағы шекараны білдіретін, кесіп өтетін немесе орналасқан кез келген жер үсті және жер асты суларын білдіреді (1-бап) «Трансшекаралық әсер» – табиғи шығу тегі шектес мемлекеттердің немесе көрші елдердің аумағында толық немесе ішінара орналасқан трансшекаралық сулардың адамның қызметіне байланысты туындайтын сандық немесе сапалық жағынан өзгеруі нәтижесінде пайда болатын кез келген зиянды зардаптар (ҚР Су кодексі 1-б. 57-т.). «Трансшекаралық әсер ету» табиғи шығу тегі тараптардың бірінің юрисдикциясындағы аудан шегінде, екінші тараптың юрисдикциясындағы ауданда толық немесе ішінара болатын адам әрекетінен туындаған трансшекаралық сулар жағдайындағы кездейсоқ жағдайлардың салдарынан қоршаған ортаға кез келген елеулі қолайсыз әсерді білдіреді (1-бап) [1]. Кейбір қағидаттар мен міндеттемелер қатарына жатады:

– су ресурстарын басқару қазіргі ұрпақтың қажеттіліктерін ескере отырып, болашақ ұрпақтың қажеттіліктеріне нұқсан келтірмей жүзеге асырылады (ҚР Су кодексі 142-бап);

– су ресурстары қазіргі ұрпақтың қажеттіліктері болашақ ұрпақтың өз қажеттіліктерін қанағаттандыру қабілетіне нұқсан келтірмей-ақ қабылданатындай түрде басқарылуы тиіс (Трансшекаралық сулар жөніндегі конвенцияның 2-бабы);

– трансшекаралық сулар олардың трансшекаралық сипатын ескере отырып, орынды және әділ түрде пайдаланылуын қамтамасыз ету, трансшекаралық әсерді туғызатын немесе туғызуы мүмкін қызмет жағдайы (ҚР Су кодексі 143-бап);

– трансшекаралық сулар, атап айтқанда, трансшекаралық әсерді туғызатын немесе туғызуы мүмкін іс-әрекеттер жағдайында олардың трансшекаралық сипатын назарға ала отырып, орынды және әділетті жолмен пайдаланылуын қамтамасыз ету (Трансшекаралық сулар жөніндегі конвенцияның 2-бабы).

Су объектілерін пайдаланудың құқықтық негіздеріне тоқталсақ, онда су пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттері бар екендігін айту керек. Ең алдымен, су пайдаланушылар: Қазақстан Республикасының су заңнамасында көзделген шарттар мен талаптарды сақтай отырып, су объектілерін олар берілген мақсаттарда пайдалануға; бұл ретте басқа адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзбауға, су объектілері мен қоршаған ортаға зиян келтірместен өздеріне тиесілі су объектілерін пайдалану құқығын жүзеге асыруға; Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен су қорының жерлерін пайдалануға; Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен су шаруашылығы қызметін жүзеге асыру үшін су объектілерінің жай-күйі туралы ақпарат алуға; берілетін судың сапасы мен мөлшерін тексеруге; өзінің су пайдалану құқықтарын қорғауға; құқықтардың, оның ішінде су алу құқықтарының бұзылуынан келтірілген зиянды өтеуге белгіленген шектеуге және беру режиміне сәйкес су пайдалануға өз құқықтарын қорғауға; Қазақстан Республикасының су қорын пайдалану және қорғау, сумен жабдықтау және су бұру саласындағы Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген басқа да құқықтарды жүзеге асыруға құқылы.

Өз кезегінде су пайдаланушылар су ресурстарын тиімді пайдалануға, су шығынын азайту үшін шаралар қабылдауға, су объектілері мен су шаруашылығы құрылыстарына ұқыпты қарауға, оларға зиян келтірмеуге, белгіленген лимиттерді, рұқсат етілген көлемдер мен су пайдалану режимін сақтауға, басқа су пайдаланушылар мен табиғат пайдаланушылардың құқықтары мен мүдделерін бұзуға жол бермеуге, судың жай-күйіне әсер ететін су шаруашылығы құрылыстары мен техникалық құрылғыларды жарамды жай-күйде ұстауға, олардың пайдалану сапасын жақсартуға, су ресурстарын пайдаланудың есебін жүргізуге, су жинауды өлшеу құралдарымен және су өлшеу аспаптарымен жабдықтауға, су шаруашылығы құрылыстарын су жіберу

және сарқынды және коллекторлық сулардың ағызу құрылыстарын өлшеу құралдарымен және су өлшеу аспаптарымен жабдықтау, су қорғау іс-шараларын жүзеге асыру, сондай-ақ ҚР заңнамасында белгіленген су объектісін пайдалану туралы нақты және толық ақпаратты жоғарғы органдарға ұсынуға міндетті.

Суды үнемдеу технологияларын, суарудың прогрессивті немесе заманауи техникасын, сумен жабдықтаудың айналмалы және қайталама жүйелерін асыруға шаралар қабылдау және қамтамасыз ету, жер үсті және жер асты суларын жинау алаңының ластануына жол бермеу; су объектілері аймақтарының су қорғау аумағында шаруашылық және өзге де қызметтің белгіленген режимін сақтауды қамтамасыз ету, жер қойнауын зерттеу және пайдалану жөніндегі уәкілетті органның тиісті негіздемесі мен шешімінсіз өндірістік және басқа да мұқтаждықтарға ауыз су пайдалануға; су объектілерінде және су шаруашылығы құрылыстарында өнеркәсіптік қауіпсіздік талаптарын сақтауға; су объектілері мен су шаруашылығы құрылыстарында жеке тұлғалардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге; төтенше жағдайлар саласындағы уәкілетті органның аумақтық органдарына және облыстың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың) жергілікті атқарушы органдарына барлық авариялық жағдайлар және су пайдаланудың технологиялық режимінің бұзылуы туралы дереу хабарлауға, сондай-ақ су объектілері мен су шаруашылығы құрылыстарында су объектілеріне зиян келтірмеуге; су пайдаланғаны үшін төлемдерді уақтылы жүзеге асыруға; Қазақстан Республикасының Экология кодексіне сәйкес қоршаған ортаға эмиссияларды жүзеге асыру кезінде экологиялық рұқсат алуға; су қорын пайдалану және қорғау, сумен жабдықтау және су бұру саласындағы Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген басқа да міндеттерді орындауға міндетті болып табылады.

Жерді және суды пайдалану бір-бірімен тығыз байланысты, суды пайдалану құқығының субъектілері көбінесе осы жерлердің жер пайдаланушылары болып табылады. Су объектілерінің көпшілігі кәсіпорындар мен ұйымдардың, азаматтардың ортақ пайдалануында болады. Осы жерлердегі жер пайдаланушылардың негізгі құқықтары мен міндеттері жер заңнамасында белгіленген. Суды пайдалану субъектілердің көптігімен ерекшеленеді.

Су объектілері ластанудан, қоқыстанудан, бітелуден, сарқылудан және басқа да зиянды әсерлерден қорғалады. Сарқынды суларды табиғи емдік ресурстары бар су объектілеріне; ерекше қорғалатын су объектілеріне; бағалы және ерекше қорғалатын балық түрлерінің уылдырық шашатын және қыстайтын жерлеріне; Қазақстан Республикасының Қызыл кітабына енгізілген су және су маңындағы жануарлардың мекендейтін жерлеріне бұруға тыйым салынады.

Суды және жерді пайдаланушылар тазарту құрылыстарының жұмысына, сарқынды суларды жіберуден жоғары су қоймасы мен жер пайдаланушылар тазарту құрылыстарының жұмысына, ағынды сулар ағатын су қоймасының сапасына және жақын маңдағы су пайдалану пункттеріне жүйелі зертханалық

бақылауды қамтамасыз етуге міндетті. Су объектілері тек уақытша пайдалануға беріледі. Уақытша су пайдалану қысқа мерзімді - 5 жылға дейін және ұзақ мерзімді - 5 жылдан 25 жылға дейін болуы мүмкін. Су пайдалану мерзімін арнайы су пайдалануға рұқсат берген не су объектісін оқшауланған суды пайдалануға немесе жалға берген орган белгілейді. Су объектілерін пайдалануды негізгі нысаналы мақсаты бойынша жіктеу кезінде, бұрын айтылғандай, ауыз су, емдеу, курорттық, сауықтыру, су объектілерін ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп, гидроэнергетика, су көлігі, балық шаруашылығы, аңшылық, сарқынды суларды ағызу үшін, өртке қарсы және өзге де мемлекеттік қажеттіліктер үшін пайдалану сияқты су пайдалану түрлеріне бөлінеді.

Жеке және заңды тұлғалар орталықтандырылмаған сумен жабдықтау тәртібімен ауыз су, шаруашылық-тұрмыстық және өзге де мұқтаждарын қамтамасыз ету үшін су объектілерін пайдаланған кезде жалпы немесе арнайы су пайдалану тәртібімен жер үсті немесе жер асты көздерден су алуға құқылы.

Қазақстанның жерасты трансшекаралық сулары нашар зерттелген. Қазақстанның георгафиялық ерекшеліктеріне байланысты, сегіз су шаруашылығы бассейінінің жетеуі – трансшекаралық болып табылады.

Су ресурстары және ирригация министрі мәліметінше, Қазақстан негізінен көрші елдердің (Қытай Халық Республикасы, Ресей Федерациясы және Орталық Азия елдері) су шаруашылығы саясатына тәуелді. Осыған байланысты Арал-Сырдария (90%), Жайық-Каспий (80%), Шу-Талас (75%), Балқаш-Алакөл (45%) су шаруашылығы бассейндері, ең азы Тобыл-Торғай (12%) және Ертіс (20%) су шаруашылығы бассейндері неғұрлым осал болып табылады». Оның айтуынша, география және су қауіпсіздігі институтының деректері бойынша 1960 жылмен салыстырғанда Қазақстан аумағында орташа көпжылдық өзен ағыны 12,5 шаршы шақырымға азайды [39].

Шекаралас мемлекеттердің экономикалық дамуы, шекара маңындағы аудандардағы халық санының өсуі осы жерлерде су тұтынудың өсуіне әкелетіні сөзсіз. Қазақстанға қазірдің өзінде барлық трансшекаралық су ресурстарына, оның ішінде жерасты суларына түгендеу жүргізуі қажет.

Қазақстан шекарасының жалпы ұзындығы 13906 км, оның ішінде Ресеймен – 6846 км, Қытаймен – 1533 км, Қырғызстанмен – 1051 км, Өзбекстанмен – 2203 км, Түркіменстанмен – 379 км құрайды. Қазақстанның гидрогеологиялық зерттелуі жоғары деңгейде жүргізілген. Бүкіл елдің аумағы 100 пайызға жуық 1:200 000 масштабтағы мемлекеттік түсіріліммен қамтылған.

Қазақстанның шектес бөліктерінде жер асты суларының ірі артезиан бассейндері батысында – Каспий маңы, Ертіс, оңтүстігінде – Ташкент маңы және Сырдария барланған. Бірқатар кішігірім бассейндер де зерттелген. Белгіленген бассейндердің жер асты суларының қазіргі экологиялық жағдайы қанағаттанарлық деңгейде. Олардағы жер асты суларының ластану процестері байқалмаған. Ташкент маңы бассейнінде (ТМБ) деңгейлері туралы деректер бар. Судың сапасы нашарлаған сайын немесе қолда бар мөлшер уақыт өте келе өсіп келе жатқан қажеттіліктерді қанағаттандыруға қажет болғандықтан, су

пайдаланушылар арасындағы бәсекелестік күшейе түсуде. Бұл саяси шекараларды кесіп өтетін өзен бассейндеріндерінен көрі тұрақсыз емес.

Бірақ тәжірибе көрсетіп отырғандай, көптеген жағдайларда ашық қақтығыстың орнына, суды бірлесіп пайдалану қажеттілігі күтпеген ынтымақтастыққа әкелуі мүмкін.

Қиындықтардың күрделілігіне қарамастан, есептер су дауларын дипломатиялық жолмен шешуге болатындығын көрсетіп отыр. Соңғы 50 жылда 150 шартқа қол қойылған, ал келіспеушіліктерге қатысты тек 37 дау тіркелген. Бұл келісімдерді барлық елдер бағалайды, өйткені олардың Халықаралық су қатынастарын тұрақты болжап отыруға мүмкіндік береді.

Іс жүзінде су бойынша халықаралық шарттардың тарихы б.з.д. 2500 жылдан бастау алады. Екі шумерлік қала-мемлекет Лагаш пен Умма Тигр өзенінің бойындағы су дауын аяқтау үшін жасалған келісім - бұл кез келген түрдегі ең алғашқы келісім деп жиі айтылады. Содан бері су ресурстары бойынша көптеген шарттар пайда болды. Азық-түлік және ауыл шаруашылығы ұйымының мәліметінше, біздің дәуіріміздің 805 жылынан бастап халықаралық су ресурстарына қатысты 3600-ден астам шарт жасалған. Олардың көпшілігі кеме қатынасы мен шекараны демаркациялауға қатысты болған. Өткен ғасырдағы келіссөздер мен шарттар жасасу барысында басты назар кеме қатынасынан су ресурстарын пайдалану, дамыту, қорғау және сақтау жағына қарай ауысқан. Су ресурстарын бірлесіп пайдалану туралы құқықтық келісімдер тіпті басқа мәселелер бойынша сақталып отырған қақтығыстар болып жатса да, келісілді және қолдау тапты.

Камбоджа, Лаос, Тайланд және Вьетнам 1957 жылдан бастап Меконг өзені бойынша Комиссия шеңберінде ынтымақтаса алды және олар Вьетнамдағы соғыс болып жатқан кезде де техникалық жағынан алмасып отырды. Нигер өзені бассейнінің тоғыз елі осындай серіктестіктің негізін қалады. Бұл жағдайлар су ресурстары саласындағы халықаралық ынтымақтастықтың екі маңызды: мекеменің уақыт өткен сайын өзара іс-қимыл процесін тиімді дамыту қажеттілігі және барлық фракциялар сенетін жақсы қаржыландырылатын сыртқы қолдау сияқты элементін көрсетеді. 3600-ден астам қол қойылған келісімдер мен мен келіссөздер өз алдына үлкен жетістік болып табылады, бірақ оларды тереңірек зерттеген кезде әлі де елеулі кемшіліктер бар екенін көрсетеді. Жұмыс істейтін мониторинг ережелері, құқық қолдану тетіктері және су ағынының өзгеруін және өзгеретін қажеттіліктерді ескеретін суды бөлу туралы нақты ережелер қажет деп санаймыз.

Бірікке Ұлттар Ұйымының 1997 жылғы Халықаралық су ағындарын кеме қатынасынан басқаша пайдалану туралы Конвенциясы [40], жалпы су ресурстарына ерекше назар аударатын халықаралық құжаттардың бірі болып табылады.

Ол ортақ су ағындарына қатысты мемлекеттердің іс-қимылына басшылық жасау үшін екі негізгі қағидатты белгіледі: «әділ және орынды пайдалану» және «көршілерге айтарлықтай зиян келтірмеу міндеттемесі». Алайда, елдердің

өздері бұл терминдер олардың су бөліктерінде не білдіретінін нақты тұжырымдауы тиіс. Сарапшылар арасында су ағындары жөніндегі халықаралық келісімдер неғұрлым нақты болуы жасалған шарттардың орындалуын қамтамасыз ету жөніндегі шараларды белгілеуі және даулар туындаған жағдайда оларды реттеудің егжей-тегжейлі тетіктерін қамтуы тиіс екендігіне қатысты консенсус бар. Неғұрлым тиімді ынтымақтастық, гидрологиялық оқиғаларды, бассейн динамикасын және әлеуметтік құндылықтарды ескере отырып, суды бөлудің нақты, бірақ икемді нормаларын және су сапасын анықтауды қамтиды.

Жер асты сулары бүкіл әлемде ауыз судың негізгі көзі болып табылады және азық-түлік пен энергия өндірісін қолдауда маңызды рөл атқарады. Ол әлем халқының кем дегенде 50%-ын ауыз сумен қамтамасыз етеді және суару үшін пайдаланылатын барлық судың 43%-ын құрайды. Соңғы 50 жылда бүкіл әлемде жер асты суларын пайдалану өсіп келе жатқан әлемдік халық үшін ауыз суға және азық-түлік өндірісіне өсіп келе жатқан сұранысқа жауап ретінде 300%-ға ұлғайды. Жер асты суларын басқару су қауіпсіздігін қамтамасыз етудің алдын ала шарттарының бірі болып табылады. Ұзақ уақыт бойы жер асты суларын басқару саласына саяси немқұрайлылықпен қарады.

Күн тәртібінің 2030 жылға дейінгі кезеңге арналған мақсаттарына қол жеткізу үшін жер асты сулары ресурстарын басқарудың тиісті практикасын құру қажет болады. Бұл екі немесе одан да көп елдер үшін ортақ болып табылатын трансшекаралық сулы көкжиектер жағдайында ерекше мәнге ие. 600-ге жуық дәстүрлі салт-дәстүрді ЮНЕСКО айқындады. Бұл іс-шара ұлттық және трансшекаралық деңгейлерде жерасты суларын басқаруға жәрдемдесуге бағытталған ағымдағы күш-жігерге арналады. Ол мұны практикалық тұрғыдан, қолданылатын әдістемелер мен озық тәжірибелерді ескере отырып жасайды. ЮНЕСКО «Трансшекаралық сулы көкжиектердің жерасты суларын басқару» жобасы шеңберінде жобаның үш тақырыптық зерттеулерінің бірі – Ташкент маңы трансшекаралық сулы горизонтын ұсынатын Қазақстан Республикасы Геология комитетінің екі сарапшысының қатысуына қолдау білдіреді. GRETA жобасын ЮНЕСКО МАБ Швейцария даму және ынтымақтастық агенттігінің қолдауымен жүзеге асырады [41]. Трансшекаралық жерасты суларын бағалау Британдық геологиялық қызметтің, словакиялық Гидрометеорологиялық институттың және Біріккен Ұлттар Ұйымының білім, ғылым және мәдениет мәселелері жөніндегі бірлескен қызметі болды. Материалдар сондай-ақ Ювадағы жер асты суларын бағалау үшін Балқан үшін халықаралық Су-экологиялық орталықтар желісімен ұсынылды, Кавказдағы және Орталық Азиядағы жерасты суларын бағалау үшін Еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық үшін ұйымға және Кавказдағы жерасты суларын бағалау үшін Біріккен Ұлттар Ұйымының даму бағдарламасы мен Құрама Штаттардың халықаралық даму жөніндегі агенттігіне жүктеледі.

Трансшекаралық жер асты суларын бағалау:

– Қара теңіздің және Жерорта теңізінің су жинау бассейндерінде орналасқан Ювадағы трансшекаралық жер асты сулары;

– Каспий теңізінің су жинау бассейнінің бөлігі болып табылатын Кура өзенінің бассейнінде орналасқан Кавказдағы трансшекаралық жер асты сулары;

– Орталық Азиядағы Арал теңізінің ағын бассейнінде, Каспий теңізінің су жинау бассейнінің оңтүстік бөлігінде және Орталық Азиядағы өзендегі шөлді раковиналы бассейндерде орналасқан трансшекаралық жер асты суларын қамтиды.

Мүмкіндігінше трансшекаралық сулы горизонттың әрқайсысына баса назар аударады:

– трансшекаралық сулы горизонттың жалпы сипаттамалары;

– пайдалану және қызметі;

– жер асты суларын алу және пайдалану;

– жер асты суларының мөлшеріне байланысты проблемалар;

– жер асты суларының сапасына байланысты проблемалар;

– трансшекаралық әсердің дәлелдемелері;

– трансшекаралық сулы көкжиек үшін жерасты суларын басқару жөніндегі шаралар.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, біз бұл мәселелерді шешудің алғашқы қадамы Еуропа елдерінде қалыптасқан шоғырландырулардың белгіленген стандарттарына сәйкес келетін су қорғау және экологиялық заңнамалық актілерді әзірлеу және қабылдау болуы мүмкін деп санаймыз.

Әсіресе Еуропалық Одақ өзінің тәжірибесіне және осы саладағы қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеудің берік тарихына бай және заңнаманы әзірлеу, жаңа технологияларды енгізу тәсілдерін айқындау, ең бастысы, жаңа технологиялардың нақты түрлерін енгізу мәселелерінде шешілмеген мәселелер болуы мүмкін.

Біз климаттық қатерлердің, сондай-ақ олармен байланысты экологиялық тәуекелдердің және соның салдарынан экономикалық дағдарыстың өсуіне байланысты стратегиялық қордың су ресурстары санатын енгізу аса маңызды деп санаймыз.

Сондай-ақ Қазақстанның су ресурстарының жай-күйіне аса маңызды су айдындарының (көлдердің) бассейндері ағынсыз екендігі әсер ететінін, соның нәтижесінде олар табиғи буланудың жоғары деңгейіне ұшырайтындығын, бұл оларды ұстап тұруға және қалпына келтіруге айтарлықтай су шығынына әкелетінін атап өту маңызды.

Жоғарыда айтылғандардың мазмұнынан көріп отырғанымыздай, осы су ресурстары «арнайы қорғалатын» және «еркін қолжетімді» су ресурстарын бөліп көрсетуге болады.

Сонымен қатар, ғылыми зерттеу барысында ғылыми және заңнамалық әдебиеттерді талдай отырып, біз су ресурстарының келесідей жіктелуін ұсынамыз:

– ауыз сумен және тұрмыстық сумен жабдықтауға арналған су ресурстары;

– балық өсіру және ауыл шаруашылығы қажеттіліктеріне арналған су ресурстары;

– өнеркәсіптік қызметте қолдануға арналған су ресурстары;

– химиялық, радиоактивті, биологиялық және ластанудың өзге де түрлеріне байланысты себептер бойынша шаруашылық айналымнан алынған және (немесе) шығарылған және пайдалануға жарамсыз және (немесе) уақытша жарамсыз деп танылған су ресурстары;

– стратегиялық қордың су ресурстары.

Бүгінгі жағдайда су ресурстарын жоспарлы, орнықты пайдалану жөніндегі міндеттерді түбегейлі шешу мақсатында Қазақстан Республикасының Су ресурстарын басқарудың кешенді мемлекеттік бағдарламаларын жүйелі түрде іске асыру, сонымен қатар Су заңнамасының нормаларын іске асыру, су ресурстарын қорғау және және тиімді пайдалану саласындағы құқық қолдану жүйесіндегі әлеуметтік тиімділігі толығымен заңнамада дұрыс қойылған міндеттерге байланысты, оларды шешу күтілетін нәтижеге қол жеткізу үшін су ресурстарын тиімді пайдаланудың ұғымы мен құқықтық түсінігін белгілеу қажет.

Қорытындылай келе, Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасына сәйкес трансшекаралық су ресурстарын әртүрлі негіздер бойынша жіктеу тек су шаруашылығының маңыздылығына ғана емес, мемлекеттің саяси, экономикалық, әлеуметтік және құқықтық өміріндегі су ресурстарының маңыздылығын түсінудің оданда басқа бағыттарында да қажет екенін атап өтеміз.

1.2 Су ресурстарын тиімді пайдаланудың ұғымы мен құқықтық түсінігі.

Қазақстан Республикасының табиғи объектілер жүйесінде, басқа мемлекеттердегідей, халықтың әлеуметтік-экономикалық және экологиялық әл-ауқатын, жануарлар мен өсімдіктер әлемінің өмір сүруін қамтамасыз етудің қажетті шарттары мен негізі болып табылатын су ресурстары аса маңызды орын алады.

Су ресурстарын тиімді пайдалануды құқықтық түсіну туралы айтар алдында, су әлеуеті де табиғи байлық болып табылатынын атап өту маңызды. Қазақстан Республикасының Конституциясында мемлекет аумағында тұратын адамның және азаматтың көптеген құқықтары көзделген, алайда Конституцияда құқықтар ғана емес, сондай-ақ міндеттер де жазылған. Бұл бөлімде әсіресе біздің міндеттерімізге байланысты мәселелерді егжей-тегжейлі талқылағым келеді.

ҚР Конституциясының 38-бабында [42] Қазақстан Республикасының азаматтары табиғатты сақтауға және табиғи байлықтарға ұқыпты қарауға міндетті делінген. Қаралып отырған мәселе аясында ҚР Конституциясын қарастыру да кездейсоқ емес, өйткені бұл мемлекеттің Негізгі Заңы болып табылады.

«Су», «Су ресурстары», «Су объектілері», «Су қоры» ұғымдарын саралаудың құқықтық және әдіснамалық негіздері Қазақстанның қазіргі заманға

су-құқықтық әдебиетінде кеңінен пысықталған, мұнда су ресурстары институтының құқықтық мазмұнын қалыптастыру және айырмашылықтары мәселелерін талдауға айтарлықтай орын беріледі.

Олардың жүйесі мен институционалдық аражігін ажырату туралы неғұрлым егжей-тегжейлі деректер Қазақстанның су құқығы мен су заңнамасының теориялық-әдіснамалық негіздерін дамытуға баға жетпес үлес қосқан Қазақстанның белгілі ғалымдарының еңбектерінде көрсетілген [25, 30 б.].

Дәл осы тұрғыдан, осы актіге сүйене отырып су ресурстарын тиімді пайдалану мәселесін қарастыру қажет. Су ресурстары мемлекет үшін де, адамдар үшін де табиғи байлық және сансыз әлеует болып табылады. Адамның өміріндегі судың рөлін асыра бағалау мүмкін емес, өйткені су өмірдің қайнар көзі ғана емес, сонымен бірге жоғары әл-ауқаттың қайнар көзі болып табылады.

Су ресурстарын тиімді пайдалану тақырыбында КСРО, Ресей ғалымдары мен қоса еліміздің бірқатар заңгер ғалымдары өз шығармаларында сөз қозғап, пікір білдірген. Солардың кейбіріне тоқталатын болсақ, О.С. Колбасовтың пікірінше суды тиімді пайдалану бұл халықтың және әлеуметтік өндірістің су ресурстарына қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін су ресурстарын барынша тиімді пайдалану, сондай-ақ табиғи су тапшылығының алдын алу мақсатында ғылыми негізделген реттеу мен осы қажеттіліктерге шектеу жасау [9].

Су ресурстарын тиімді пайдалану – ең алдымен қоршаған орта үшін ықтимал өзгерістерді және жағымсыз салдарларды болдырмауды ескере отырып, сол ресурстарды саналы түрде пайдалану, сонымен қатар су объектілерін тиімді пайдалану - бұл ең алдымен су шығынына, су объектілерінің жай-күйін нашарлатуға жол бермеу болып табылады [24].

Н.И.Красновтың пікірінше тиімді пайдалану табиғат пайдалану мақсаттарын жүзеге асырумен бір кезеңде пайдаланған табиғи объектілер мен тұтастай алғанда қоршаған ортаны қорғау талаптарын сақтай отырып қажетті экономикалық тиімділікке қол жеткізу [8, 19 б.].

Г. Полянская айтқандай: «Суды пайдаланудағы ең маңызды нәрсе – оны пайдаланудың күрделілігі» [10, 56 б.]. Норма шығару туралы басылымда осы мәселенің кейбір аспектілеріне баса назар аударылады. Сонымен қатар, көптеген басылымдар суды интеграцияланған пайдалану принципінің мазмұнын ашпайды. Су ресурстарын кешенді пайдалану шеңберінде О.С. Колбасов былай деп түсіндіреді: біріншіден, барлық мүдделі су пайдаланушылардың барлық қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін кез келген ықтимал қызығушылықтың немесе көздің су ресурстарын пайдалану, екіншіден, барлық пайдалы табиғи ресурстарды анықтау және пайдалану қажет [43, 34 б.].

Біздің пікірімізше, бұл анықтама толығымен сәйкес келмейді және айтарлықтай толықтыруды қажет етеді. Осыған сүйене отырып, кешенді су пайдалану қағидатының мазмұнын былайша анықтауға болады:

а) табиғи су ресурстары немесе су әлеуеті ұлттық проблемаларды, сондай-ақ жекелеген су пайдаланушылардың мүдделерін шешу үшін пайдаланылуы тиіс;

б) тиісті жағдайлар болған кезде бұл құрылысты барлық мүдделі су пайдаланушылардың суға деген қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін пайдалану керек. Ерекшелігі, нормативтік талаптарға (мысалы, су қоймалары балық өсіру шаруашылықтарында пайдаланылады және т.б.) байланысты біркелкі су пайдалану шектелетін жағдайлар бұған жатпайды. Ауыз сумен және халықтың тұрмыстық қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін);

в) су айдынын пайдалану кезінде су айдынын және қоршаған ортаны басқа пайдаланушылардың мүдделері ескерілуі тиіс (әсіресе пайдаланылатын су айдыны үшін қолайлы жағдайларды қолдау үшін).

Жоғарыда көрсетілген анықтамалардың барлығын топтастыра қарайтын болсақ, барлығында табиғи ресурстарды пайдаланудағы экологиялық талаптарды сақтай отырып қоғамның, мемлекеттің экономикалық өсуіне ықпал ететін табиғи ресурстарды, соның ішінде су ресусртарын пайдаланудың тәсілі екенін көреміз. Осы жерде су ресурстарын тиімді пайдалану туралы өзіміздің пікірімізді білдірудің алдында, еліміздің су қатынастарын реттейін су кодексіне шолу жасауды жөн санап отырмыз. Қазақстан Республикасының Су кодексіне сәйкес су объектілерін пайдалану – жеке және заңды тұлғалардың материалдық немесе өзге де қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін су объектілерінің пайдалы табиғи қасиеттерін алу, ал су пайдалану – жеке және заңды тұлғалардың өз мұқтаждарын және (немесе) коммерциялық мүдделерін қанағаттандыру үшін Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен су ресурстарын пайдалану деп қарастырылған. Су ресурстарының ұтымды және тиімді пайдалану түсінігін ашып көрсетпеген, тек су үнемдеудің түсінігіне тоқталып, оны - су ресурстарының ұтымды және тиімді пайдаланылуын қамтамасыз ететін шаралар жүйесі екені көрсетілген [38].

Суды тиімді пайдалану – ресурстарды үнемдеу, табиғатты қорғау және өнеркәсіпте, тұрғын үй-коммуналдық және ауыл шаруашылығында экономикалық тиімділікті арттыру мақсатында суды тұтынуды азайту және ағынды суларды қайта өңдеу тиімділігін арттыру жөніндегі шаралар кешені болып табылады.

Суды тиімді пайдалану жөніндегі шараларына мыналар жатады:

– су ресурстарының сапасын сақтау сияқты су шығынын, оны пайдалануды немесе ластануды барынша азайту;

– су ресурстарын сақтау шараларын енгізу немесе суды пайдалану тиімділігін арттыру арқылы суды пайдалануды азайту;

– суды артық тұтынуды азайтатын немесе азайтуды қолдайтын суды басқару жүйелерін енгізу [36].

Осылайша, Қазақстан Республикасы үшін су проблемаларының мәні ең алдымен, су қорының шектеулі болуы, олардың сапасының нашарлауы, әсіресе соңғы уақытта, олардың аумақ бойынша біркелкі бөлінбеуінде. Су тапшылығы әсіресе ол қажет жерлерде тапшы және болашақта Республиканың көптеген

аймақтарында суға деген қажеттілік жергілікті су ресурстары қорынан асып түседі. Бұл дегеніміз, сумен жабдықтау және су ресурстарының ластануы мәселесін тек ұлттық деңгейде ғана емес, оларды халықаралық деңгейде шешу қажет [23, 28 б.].

Қазақстан үшін өте бір өзекті мәселердің біріне трансшекаралық су ағындарының ластануы жатады және ереже бойынша неғұрлым жапа шегетін мемлекет, мемлекетаралық өзен ағысының төменгі бөлігінде орналасқаны болып табылады. Қазақстан Республикасындағы трансшекаралық табиғи нысандармен байланысты экологиялық жағдай тек қолайсыз ғана емес, сонымен қатар құрып кетудің қаупі бар, сондықтан бұл саладағы мәселелерді тезірек шешу және халықаралық бірлескен іс-әрекеттер жүргізу қажеттілігі аса жоғары дәрежеде [44, 304 б.].

Соңғы онжылдықта ғаламшардың су ресурстары, тұтынудың өсуі және ластану деңгейі бойынша қауіптер күшейе түсті. Әлем халықтың өсуі, суландыру мен құрғатудың барлық жерде дамуы, сондай-ақ индустрияландыру қарқыны тұщы су ресурстарын пайдаланудың ұлғаюына алып келді. Өзендер мен басқа да су айдындарының жаппай және бақылаусыз ластануы Орта Азия мен Қазақстанда жалғасуда.

Елімізге Орталық Азия мемлекеттері арқылы ағып келетін Сырдария өзенінің ластану мәселесі туралы айтар болсақ, Оңтүстік Қазақстандағы Шардара су қоймасын зерттеген ғалымдар судың құрамында сынап, қорғасын, мырыш, мыс, хром, никель, молибден сияқты ауыр металдар барын анықтады [45].

Суды басқару әлі де тұтынушыға бағытталған, ал суды тиімді пайдалану және сақтау мәселелері басқару органдарының барлық деңгейлерінде қамтамасыз етілмейді.

«Қазақстан-2050» Стратегиясында [36] айтылғандай, біз трансшекаралық өзендердің су ресурстарын пайдаланудың оны саясиландыруға жол бермейтін күрделі мәселесіне тап болдық. Онда жарияланған ұзақ мерзімді мақсаттардың бірі – азаматтардың денсаулығы мен әл-ауқаты үшін су ресурстарын сақтау және ұтымды пайдалану, қол жеткізу немесе әзірлеу жөніндегі Республика су шаруашылығы саясатының негізгі бағытымен толық келісіледі немесе тексеріледі. СБИП және оны енгізу-бұл ұзақ, ауыр процесс, ол өз кезегінде басқару мен жұмыс істеудің барлық деңгейлерінде әртүрлі шешімдерді қабылдау және іске асыру жүйелерін жетілдіреді.

Әлемнің әрбір елі табиғи-климаттық жағдайларды, экономикалық жүйелерді, дәстүрлер мен басқа да факторларды ескере отырып, суды пайдалану және қорғау мәселелерін өз бетінше айқындайды. Алайда, әлемдік тәжірибенің арқасында су ресурстарын басқарудың әдістері мен тәсілдері түбегейлі өзгеріп, Суды Басқарудың Интеграцияланған Принциптеріне (СБИП) негізделген жалпы принциптері бар әмбебап платформаға айналды.

СБИП-ның арнайы әзірленген анықтамалары 1992 жылдан бері жұмыс істеп келе жатыр. Осыған байланысты мамандандырылған СБИП-ның мынадай негізгі принциптері ұсынылды:

– өзен бассейні су ресурстарын басқару үшін дұрыс әкімшілік бірлігі;

– өзен бассейнінің ауданын құрайтын су ресурстары мен жерлер біріктірілуі керек, басқаша айтқанда, бірлескен жоспарлау мен басқару;

– әлеуметтік, экономикалық және экологиялық факторлар су ресурстарын жоспарлау және басқару шеңберінде интеграциялануы тиіс;

– жер үсті және жер асты сулары мен олар ағып жатқан экожүйелер су ресурстарын жоспарлау және басқару шеңберінде біріктірілуі керек;

– су ресурстары мәселелері бойынша шешімдерді тиімді қабылдау үшін халықтың қатысуы қажет. Ол жақсы хабардарлық пен түсінушілікті қажет етеді;

– су ресурстарын басқару мәселелері бойынша шешім қабылдаудағы ашықтық пен есептілік су ресурстарын жақсы жоспарлау мен басқарудың қажетті сипаттамалары болып табылады [46].

Жан-жақты зерттеу және белсенді даму қарастырылып отырған ой-пікір 2002 жылы Йоханнесбургте өткен Тұрақты даму жөніндегі дүниежүзілік саммитте [47] жүзеге асырылды, мұнда негізгі аспект ретінде күн тәртібінде су мәселесі қарастырылды. Мұнда тағы да тұрақты даму мен қалыптасу үшін жоғары сапалы судың маңыздылығы туралы тұрақты және мәңгілік ұстаным көрсетілді, өйткені СБИП тұжырымдамасы мен принциптері тұрақты даму мен қалыптасудың маңызды алғышарттарының бірі болып табылады.

Бір кездері БҰҰ «Өмір сүруге арналған су» (2005-2015 жылдар) су онжылдығының аясында халықаралық деңгейдегі практикалық басшылықты жариялады және дәл осы Нұсқаулық табиғи әлеуетті басқарудың ең жақсы практикалық нұсқаулығына айналды.

Барлық мемлекеттер үшін Йоханнесбург саммитінің негізгі мақсаты, Су Ресурстарын Кешенді басқарудың Ұлттық жоспарын және су үнемдеудің 2015 жылға дейінгі жоспарын дайындау болды [48]. Біздің мемлекетіміз осы жобаны қолдай отырып, су әлеуетін жақсарту, басқару мен реттеуді СБИП қағидаттары мен практикасын қабылдау арқылы қамтамасыз ету міндетін өз мойнына алды. Қазақстанда әзірленген және пысықталып жатқан СБИП және Суды Үнемдеу Ұлттық жоспарының жобасы СБИП ұйымдастыру процесінің, Қазақстанда суды пайдалану тиімділігін жақсартудың бірінші кезеңі болып табылады.

Экономикаға экологиялық зиян келтірместен, экожүйелердің өмірлік маңызды элементтерінің тұрақтылығынсыз, ең үлкен көрсеткіштерге, әділ негізде әлеуметтік және экономикалық дамудың бір түріне қол жеткізу немесе өндіру мақсатында су, жер және онымен байланысты әлеуетті үйлестірілген басқаруға басты назар аударылуы қажет. Су ресурстарын тиімді пайдалану және оның құқықтық түсінігі құқық жүйесінде бұрыннан қарастырылған, бірақ оны реттеудің күрделілігі оның ауқымдылығына – экологиялық, әлеуметтік, аумақтық, экономикалық, оның ішінде өнеркәсіптік, тұрғын үй-коммуналдық және ауылшаруашылық факторларға байланысты болады.

Мысалы, ауыл шаруашылығында суды тиімді пайдалануды қамтамасыз ету су пайдаланушылардың ауыл шаруашылығы үшін суды тиімді пайдалану жөніндегі өз міндеттемелерін бұзбайтынын, суды пайдалану режимдерін

сақтайтынын, мелиорация жүйесіндегі тазарту және булану жүйелеріндегі суды тұтынуды және ластанған судың болуын азайтатынын білдіреді. Нарықтық экономика жағдайында су объектілерін шаруашылықтар үшін пайдалану, сайып келгенде, тиімді пайдалану мәселесін тудырады.

Су заңнамасының шаруашылықтардың су ресурстарына орынды қол жеткізуін қамтамасыз ету құралы ретінде тиімділігі ең алдымен суды пайдаланудың зертханалық стандарттарының сәйкестігіне байланысты және осы шаруашылықтардың құқықтары мен міндеттерін толық көрсетеді.

«Ауыл шаруашылығында су объектілерін тиімді пайдалану суды пайдалану құқығының құқықтары мен міндеттерімен шектелмейді. Су объектілерін жер сияқты тиімді пайдалану - халық шаруашылығының барлық салаларына жататын экономикалық категория» болып табылады [16, 19 б.].

Қоғамдық өндірістегі су объектілерінің экономикалық санаты суармалы егіншілк жағдайында өндіріс құралдарының, ал өнеркәсіпте – өндірістің технологиялық процесінің ажырамас бөлігі болып табылатындығынан көрініс табады. Алайда, заңнамалық және институционалдық тиімсіздік су ресурстарын тиімсіз пайдалануға алып келді және Қазақстандағы су қауіпсіздігінің ұзақ мерзімді тұрақтылығына қауіп төндіруде. Мұндай жағдайдың негізгі себебі ретінде Ұлттық Су кодексі мен өзге де нормативтік-құқықтық актілерді қоса алғанда, дұрыс тұжырымдалмаған заңнамалық актілерді атауға болады. Бұл су ресурстарын пайдаланудың тиімділігін арттыруға бағытталған шараларға инвестицияның жеткіліксіз болуына әкеліп, судың айтарлықтай шығындалуына, топырақтың тұзденуіна және ауыл шаруашылығы жерлерінің тозуына себеп болды. Су ресурстары экономикада кеңінен қолданылады және ол көбінесе ластанған және бұзылған болып келеді. Мұның бәрі адамзатқа маңызды экологиялық проблемалар туғызады.

Сонымен қатар, Қазақстанда су ресурстары біркелкі бөлінбеген. Қазақстанның бір тұрғынына шаққанда су ресурстарымен қамтамасыз етілу көрсеткіші бір тұрғынға тәулігіне 18,79 км^3 құрайды. Сондықтан біздің республикамыз суды ең құнды табиғи ресурс ретінде үнемді пайдалануға көбірек көңіл бөлуі тиіс. Посткеңестік кеңістікте, яғни бұрынғы КСРО-да және Тәуелсіз мемлекеттер дәуірінде табиғи ресурстарды тиімді пайдалану мәселесі де өзекті болып отыр, «өйткені ауыл шаруашылығында су ресурстарын тиімді пайдалану өндірістік қуаттарды барынша пайдалану болып табылады. Сондықтан су ресурстарын тиімді пайдалану суды ұтымды пайдалану принципінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Осыған байланысты су ғылыми ұйымдарын тиімді пайдалану қамтамасыз етіледі. Заң әдебиеттерінде ғалымдар табиғи объектілерді, әсіресе жерді, кәрізді және су ресурстарын ұтымды пайдалану тұжырымдамалары мен принциптерімен бұрыннан айналысып келе жатыр» [17, 11 б.].

Су әлеуетін тиімді пайдалану тұрғысынан әр түрлі әдебиеттердегі жұмыстарға талдау жасай отырып, мазмұны мен мағыналық мәні бойынша ұқсас тұжырымдарды кездестіруге болады, мысалы, «жерді тиімді пайдалану дегеніміз – жердің басқа табиғи факторлармен пайдалы өзара әрекеттесуін

ескере отырып, жерді пайдалану мақсаттарын жүзеге асыруда максималды нәтижеге қол жеткізу және жерді ерекше ретінде пайдалану процесінде қорғау ауыл шаруашылығындағы барлық қызметтің және өндірістің негізгі құралының шарттары болып табылады».

Бұл анықтамада рационалды жердің барлық дерлік тұжырымдамасы қарастырылған және жерді пайдаланудың максималды әсеріне, екіншіден, жердің сулармен, ормандармен, жер қойнауымен және басқа да табиғи факторлармен пайдалы өзара әрекеттесуіне ерекше назар аударылады, үшіншіден, жерді пайдалану процесінде қорғауды білдіреді.

Сондықтан, осы анықтамамен жерді тиімді пайдалану ұғымы негізінен келісілуі мүмкін. Суармалы жерлерді тиімді пайдалану негізінде әркім суармалы жерлерді тиімді пайдалану идеясын дақылдардың тұрақты жоғары өнімділігін қамтамасыз ету және суармалы жерлердің пайдалы қасиеттерін сақтау, сондай-ақ ең жақсы сапа мен қорғауды қамтамасыз ету үшін пайдаланады.

Егер біз тақырыптың құқықтық бөлігін, яғни құқықтық терминологияны қарастыратын болсақ, мемлекеттің әрекеттері табиғи ресурстарды тиімді және жан-жақты пайдаланудан тұрады, адамның қоршаған ортасын қорғау анықталады және табиғи ресурстарды тиімді пайдалану көрсетіледі.

Табиғи ресурстарды, оның ішінде су ресурстарын тиімді пайдалануды қамтамасыз ету проблемасы, ғылымда қаншалықты кең дамығанына қарамастан, жан-жақты және сан қырлы болып келеді, өйткені мұнда оны қарастыруға болатын бірқатар бағыттар мен контексттер көрсетіледі.

Осы тақырып шеңберінде құқықтық аспект ҚР Конституциясы, ҚР Су кодексі, ҚР Экология Кодексі, ҚР Су ресурстарын басқарудың 2020-2030 жылдарға арналған бағдарламасының тұжырымдамасы негізінде табиғи ресурстарды, соның ішінде су ресурстарын реттеу мен тиімді пайдалануды көздейді және көптеген заңнамалық және заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілерден тұрады.

Бұл су ресурстарын тиімді пайдалану, әсіресе табиғи ортаның мүмкін болатын өзгерістерін ескере отырып, осы ресурстарды тиімді пайдалану және күтпеген салдарларды болдырмау, ең соңында табиғатты дұрыс түрлендіруге, адамның игілігіне бағытталған іс-шаралар, сонымен қатар су объектілерін су объектілерінің жай-күйін нашарлатпай судың жоғалуын болдырмау үшін тиімді пайдалану болып табылады.

Демек, суды Су заңнамасының қағидаты ретінде тиімді пайдалану суды пайдаланудың түрлерінің өзара әрекеттесуін ескеретін және сонымен бірге судың нашарлауына әкелмейтін суды тұтынуды ұйымдастыруды білдіреді.

Суды тиімді пайдалану – судың мөлшері мен сапасының күрт өзгеруінсіз халық пен табиғи шаруашылықтың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін су объектілерін тиімді пайдалану. Қолданыстағы экологиялық тепе-теңдік болып табылады. Бұл ұғымды ауыл шаруашылығындағы суды тұтыну тұрғысынан ескере отырып, оны келесідей анықтауға болады.

Ауыл шаруашылығында су ресурстарын тиімді пайдалану – бұл әртүрлі ауылшаруашылық кәсіпорындарының өндірістік қажеттіліктерін толығымен қамтамасыз ететін және саны мен сапасында айтарлықтай өзгерістер тудырмайтын мақсатқа сәйкес суды тиімді пайдалану болып табылады. Су ресурстарының экологиялық тепе-теңдігіне әсер етеді және басқа су пайдаланушылар үшін суды қалыпты тұтынуды сақтайды. Шаруашылықта су ресурстарын тиімді пайдалану қағидатын іске асыру кезінде суармалы егіншілік жағдайында жер мен судың толық функционалдығына кепілдік беру қажет.

Демек, бұл принцип нақты есеп талаптарына, суды және жерді пайдалануға, жоюға және т.б. осы іс-шаралардың барлығының ережелері негізінен ауылшаруашылық су пайдаланушылары пайдаланған кезде су объектілерінің жалпы жағдайын анықтайды. Біздің көзқарасымыз бойынша, ауыл шаруашылығында су ресурстарын тиімді пайдалану, біріншіден, пайдалы қасиеттері мен жақсы қасиеттерін сақтай отырып, су ресурстарын әрқашан және барлық жерде белгілі бір мақсатта ұтымды және тиімді пайдалануды, екіншіден, су ресурстарын барабар қорғауды білдіреді. Басқа табиғи факторлармен өзара әрекеттеседі.

Су потенциалын дұрыс және тиімді пайдалану немесе қолданудың негізгі нүктелері келесідей бірқатар белгілерден өтеді:

– нақты жер учаскелеріне судың дұрыс қатынасы;

– су ресурстарын тек мақсаты бойынша пайдалану, яғни қатаң есепке алу;

– суды тұтыну лимитін орнату;

– судың сапасы мен жай-күйіне әсер ететін техникалық жарақтарды пайдалану ережелерін сақтау;

– суармалы егіншілік қажеттіліктеріне бөлінген қаражатты орнымен жұмсау;

– су объектілерін сарқылудан, ластанудан және бітелуден дұрыс нормативтік-құқықтық қорғау.

Әдетте, су ресурстарын тиімді пайдалану және қорғау саласындағы су қатынастарын құқықтық реттеу кездейсоқ немесе өздігінен пайда болмайды. Оның ұйымдастырушылық-құқықтық мәні бойынша барынша жүйелендірілген, иерархиялық тәртіпке келтірілген, ұйымдасқан және кешенді, жүйе құраушы сипатқа ие. Бұл заңнамада нақты айқындалған мақсаттар мен қағидаттардың болуымен тікелей байланысты, ал бұл мақсаттар дәстүрлі түрде су заңнамасы арқылы қойылған міндеттерді шешу арқылы нақтыланады және іске асырылады.

Ауыл шаруашылығының су ресурстарын тиімді пайдалануды қамтамасыз ету үшін ең алдымен ұлттық су құқықтарын құқықтық қорғалуын айқындау қажет.

Мемлекет су ресурстарының иесі ретінде олардың тиімді пайдаланылуын бақылайды. Ол үшін мемлекеттік су ресурстары комитеті құрылды.

Қазақстан Республикасының Су Кодексіне (37-бап) сәйкес, елдегі мемлекеттік су шаруашылығын Қазақстан Үкіметі, өңірлік шаруашылық

органдары, су ресурстары басқармасы және арнайы уәкілетті мемлекеттік органдар жүзеге асырады. Мемлекет өзінің қағидаларын анықтайды және мемлекеттің суға қатысты құқықтары мен міндеттерін айқындайды.

Ауыл шаруашылығында суды ұтымды пайдалану туралы заңнамалық ережелер, сол сияқты мемлекеттің су ресурстарына қатысты құқықтары мен міндеттерін анықтайды. Мемлекеттік су шаруашылығы агенттіктерінің өкілеттіктері мен жауапкершілігі қолданыстағы заңнамамен нақты айқындалған.

Жалпы алғанда, ол су ресурстарын тиімді пайдалануға байланысты әртүрлі құқықтық мәселелермен айналысады және олардың орындалуын қамтамасыз етеді. Суды басқарудың кең ауқымына байланысты ұлттық үкіметтің өкілеттіктерінен туындайтын барлық заңды мәселелерді тізімдеп шығу өте қиын.

Алайда, бұл мекемелердің негізгі қызметі су ресурстарын тиімді пайдалануды қамтамасыз ету болып табылады. Республиканың ресурстарды басқару жөніндегі мемлекеттік агенттігі су ресурстарының пайдаланылуы мен қорғалуына мемлекеттік бақылауды жүзеге асыру, су пайдаланушылар арасында сараптама жүргізу және су ресурстарын бөлу үшін су ресурстарының саны мен сапасын ескеруі қажет.

Республикамыз үшін маңызды болып табылатын ұлттық су нысандарының қызметі - су ресурстарын тиімді пайдалану мен оларға қойылатын талаптарға сай құқықтық нормаларды әзірлеу үшін қажетті заң көмегінің құрамдас бөлігі болып табылады деген қорытынды жасауға болады. Өнеркәсіпте су ресурстарын дұрыс пайдалану қажет.

Суды пайдалануды ұлттық интеграцияланған басқаруы барлық су пайдаланушылардың мүдделерінің тепе-теңдігін қамтамасыз ету үшін экономикалық және басқа шешімдер қабылдау үшін құқық бұзушылардың жауапкершілігін қоса алғанда, экономикалық қызмет пен табиғи ресурстарды пайдалануды бақылау функциясы ретінде су жинау аумақтарын құруды және су жинау аумақтарына өкілеттіктерді беруді қамтиды.

Республикадағы Су шаруашылығы қағидаты өз мақсаттарын дәлелдеді. Оның негізінде су экожүйелерінің интеграциясы, олардың өзара әрекеттесуі және олардың компоненттерінің өзара әрекеттесуін түсіну принципі жатыр.

Өзендер мен басқа су қоймаларының жағдайы тек суды тұтынуға ғана емес, сонымен бірге қоршаған елдің экономикалық белсенділігіне де байланысты екені белгілі. Сондықтан суды үнемдеуге мүмкіндік беретін осы елдердің табиғатты пайдалану ережелерін сақтау қажет. Бұл су жинауды басқару тұрғысынан ең тиімді тәсіл болып табылады.

Су ресурстарын басқарудың қазіргі кезеңінің тағы бір сипаттамасы – ақпарат алмасу және оған қол жеткізу процестері реттелмеген. Су ресурстарын басқару органдары басқа органдардан ақпарат ала алмайды және жұртшылықтың ақпарат алуы туралы шешім қабылдауы керек. Су секторы бойынша толық мәліметтер базасын құратын және қолдайтын техникалық орган жоқ. Нәтижесінде мүдделі тараптарға бірдей әлеуметтік, экономикалық

және экологиялық ақпаратқа кепілдік берілмейді және мемлекеттік басқарудың барлық деңгейлерінде шешім қабылдау деңгейі төмендейді.

Шешім қабылдаушылар мен жалпы жұртшылық арасында ақпарат алмасу мен хабардар болудың айтарлықтай жетіспеушілігі байқалады. Су ресурстарын басқару саласында білім беру жүйесін дамыту қажет. Суды әділ пайдалануды құқықтық қолдау Ұлттық су ресурстарын басқару агенттігінің [49] құқықтары мен міндеттерін анықтау ғана емес, сонымен қатар су пайдаланушылардың құқықтары үшін суды тиімді пайдаланудың құқықтық нормасы болып табылады.

Осымен, тұжырымдай отырып, біз еліміздің су заңнамаларында су ресурстарын тиімді пайдалануға байланысты бекітілген құқықтық нормаларға тоқтала отырып, жалпы алғанда еліміздегі су ресурстарының тиімді де ұтымды пайдалану үшін қажетті құқықтық нормалар Су кодексінде, Президент Жарлығында бекітілгенін байқаймыз. Ал еліміздегі су ресурстарын тиімді пайдалану мәселесі өзектілігін сақтап қана қоймай, осы мәселені түбегейлі шешімін табу жөнінде бірқатар іс-шаралардың атқарылуы керектігіне байланысты, бұл мәселенің қайдан туындап отырғанын анықтап алуымыз қажет сияқты. Бұл жерде басты мәселе су заңнамаларында бекітілген нормалар тәжірибе жүзінде толық амалға аспай жатқандығында. Оған бірнеше факторлар себеп болып отыр. Олардың қатарына су пайдаланушылардың өздеріне заңнамамен бекітілген міндеттерін тиісті дәре жеде орындамауын, тиісті мекемелермен болсын, БАҚ арқылы болсын суды тиімді пайдалану жөніндегі үгіт насихаттың аздығын, су ресурстарын тиімді пайдалану тәсілдері туралы білімнің таяздығын, еліміздегі су мамандарының көтеріп жүрген гидролог мамандарының жетіспейтіндігін жатқызуға болады. Осы мәселенің шешімі жөнінде біз мынадай ұсыныс білдіреміз:

1. Қазақстан Республикасының Су кодексіне су ресурстарын тиімді пайдалану түсінігін енгізу;
2. Су үнемдеуші технологияларды ғылыми негіздеу арқылы, өндіріске, ауылшаруашылығына енгізу;
3. Халықтың экологиялық білімін тереңдету арқылы оның жалпы санитарлық-гигиеналық және экологиялық мәдениетін қалыптастыру, көтеру;
4. Ауыз суды үнемі тиімді пайдалану, оны техникалық, ауыл шаруашылық және басқа да мұқтаждарға мақсатсыз пайдалануға жол бермеу;
5. Су ресурстарын ұтымды пайдаланудың кешенді жоспарлануын қамтамасыз ету;
6. БАҚ арқылы суды тиімді пайдалану жөніндегі үгіт-насихат жұмыстарына көбірек назар аудару [50,137 б.].

Суды пайдаланушылардың құқықтары су талаптарына сәйкес мемлекеттің талаптарында көрсетіледі. Осы талаптар үшін су ресурстарын ұтымды пайдаланудың құқықтық негізі ретінде су пайдаланушылар құқықтарының тиімділігі өте маңызды. Тұжырымдама әзірленіп, тұтас су стратегиясы іске асырылды. Таяу болашаққа арналған су стратегиясын дамыту шеңберінде Үкімет «Қазақстан Республикасы экономикасының су секторын

дамытудың және су шаруашылығы саясатының 2010 жылға дейінгі тұжырымдамасын» мақұлдады [51]. Тұжырымдама табиғат қорғау заңнамасының соңғы талаптарын ескере отырып жасалды. Онда суды пайдаланудың экономикалық оңтайлы және қауіпсіз деңгейіне қол жеткізуге және оны қолдауға қазіргі заманғы көзқарастардың жиынтығын көрсететін ережелер баяндалған, оның даму үрдістері бағаланған, басым бағыттары айқындалған. Өз кезегінде, су пайдаланушылар мемлекеттің құқықтарын алу арқылы су өміріне тікелей әсер етеді және олардың қызметінің нәтижелері мен су ресурстарының жай-күйі осы нәтижеге байланысты болады.

Нәтижесінде мемлекет су пайдаланушылардың қызметін басқарады және су ресурстарын тиімді пайдалануда кәсіпкерлерге тікелей заң көмегін көрсетеді. Су пайдаланушылардың құқықтарын кеңейте отырып және мемлекеттің құқықтарын тиісті түрде қорғай отырып, біз су ресурстарын тиімді пайдалану үшін салаға тиісті бастамалар жасауға мүмкіндік береміз. Осыған байланысты нормативтік актілер мұны экономикадағы суды тиімді пайдаланудың қажетті шарты етеді. Бұл су пайдаланушыларды рұқсатсыз араласудан қорғауды білдіреді.

Табиғи ресурстарды тиімді пайдалануды және қоршаған ортаны қорғауды экономикалық қамтамасыз етуді құқықтық реттеу, осы табиғи ресурстарды ақылы пайдалануды және шығаруды (төгуді) құқықтық реттеу, экологиялық бұзушылықтар үшін айыппұлдар салу және өтемақы салықтарын жинаудың басқа тетіктері де бар.

Су тұтынудың негізгі проблемасы – бұл барлық шаруашылықтардың су ресурстарын тиімді пайдалануы, сондықтан ол су пайдаланушылардың шаруашылық қызметтегі жауапкершілігінің мазмұнын, яғни суды тиімді пайдалануды айқындайды, бұл елдің экономикалық жүйесінде өте маңызды. Құқықтық құралдар – бұл мемлекетті суды тиімді пайдалану мақсаттарына сәйкес өз қызметін жүзеге асыруға итермелейтін су пайдаланушылардың жауапкершілігі. Су пайдаланушылар мемлекетті өз қызметін суды тиімді пайдалану мақсаттарына сәйкес жүзеге асыруға уәждеуге міндетті. Өз тарапынан, мемлекет су пайдаланушылардың қызметіне ықпал ету, олардың міндеттерін айқындау және мемлекет мүддесі үшін су ресурстарын тиімді пайдалануды басқару мүмкіндігін сақтайды.

Әрине, суды тиімді пайдалану үшін су пайдаланушылар су объектілерінің жай-күйіне әсер ететін басқа да су жүйелері мен жабдықтарын тазарту және оларға қызмет көрсету үшін көп күш жұмсайды. Бұдан басқа, шаруашылық су пайдаланушылар тек жер үсті суларын ғана пайдалана алады, шаруашылық өнімдерімен табиғи ортаға зиян келтірмейді, суды үнемді пайдаланады, басқа пайдаланушылардың құқықтарын бұзбайды, су ресурстарын қолдайды және жақсартады. Ауыл шаруашылығында және басқа елдерде суды тиімді пайдаланудың жалпы қажеттілігі негізінен су пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттерін тиісті реттеу арқылы ескеріледі.

Су ресурстарын тиімді пайдаланудың құқықтық түсінігін белгілеу су ресурсымен қамтамасыз етудің құқықтық мәселелерінде су құқығына ерекше

реттеуші рөл берілетінін атап өткен жөн, себебі су заңнамасының нормалары мен критерийлері су қатынастары саласындағы субъектілердің пайдалы әлеуметтік мінез-құлқының болжамды модельдерін жобалай отырып қоғамның су қатынастары саласындағы одан әрі тұрақты дамуының құқықтық негізі болып табылады. Ол өз кезегінде екіжақты және көпжақты келісімдер шеңберінде трансшекаралық су ресурстарын пайдалану тәртібін белгілеудің құқықтық бастауларын қарастыруды талап етеді.

Сонымен, қорытындылай келе су ресурстарын тиімді пайдаланудың ұғымы мен құқықтық түсінігін белгілеу, бізге Республиканың су заңнамасын түсінудегі су пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттері, олардың су ресурстарын тиімді пайдалануы үшін құқықтық жүйенің маңызы құрамдас бөлігі болып табылатынын атап өтуге мүмкіндік беретінін айтуға болады.

1.3 Екіжақты және көпжақты келісімдер шеңберінде трансшекаралық су ресурстарын пайдалану тәртібін белгілеудің құқықтық бастаулары

Трансшекаралық су ресурстарын пайдалану және қорғау жөніндегі ынтымақтастық Қазақстан мен Қытай арасындағы жан-жақты стратегиялық әріптестіктің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл салада тараптар трансшекаралық су ағындарының ресурстарын бірлесіп пайдалану және қорғау, олардың ластануы мен сарқылуының алдын алу жөнінде ортақ ұстанымдар әзірлеуге ұмтылады. 2013 жылдың 19-20 тамызында Қазақстанға ресми сапары барысында ҚХР сыртқы істер министрі Ван И: «Трансшекаралық су туралы айтатын болсақ, Қытай Қазақстанның мүддесіне зиян келтіріп ештеңе істемейді. Екі тараптың одан әрі күш-жігерімен біз бұл мәселенің лайықты шешімін табатынымызға және екі ел арасындағы трансшекаралық өзендер біздің халықтарымызды тығыз байланыстыратын байланысқа айналатынына сенімдімін» [52].

Қазақстан Республикасының экс-Президенті Н.Назарбаевтың Қытайға мемлекеттік сапары барысында екі елдің көшбасшылары трансшекаралық өзендер мәселелеріне ерекше назар аудара отырып, жан-жақты стратегиялық серіктестіктің жаңа кезеңі туралы бірлескен декларацияға қол қойды. Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасының трансшекаралық өзендерді бірлесіп пайдалану және қорғау саласындағы қатынастары мынадай құжаттармен реттеледі:

1) Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасының Үкіметі арасындағы трансшекаралық өзендерді пайдалану және қорғау саласындағы ынтымақтастық туралы келісім;

2) Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігі мен Қытай Халық Республикасы Су ресурстары министрлігі арасындағы трансшекаралық өзендердегі дүлей зілзалалар туралы тараптарды шұғыл хабардар ету туралы келісім [53];

3) Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігі мен Қытай Халық Республикасы Су ресурстары министрлігі арасындағы Трансшекаралық өзендер бойынша ғылыми-зерттеу ынтымақтастығын дамыту туралы келісім (20.12. 2006 ж., Пекин) [54];

4) Қазақстан Республикасы Қоршаған ортаны қорғау министрлігі мен Қытай Халық Республикасы Су ресурстары министрлігі арасындағы ірі трансшекаралық өзендердегі шекаралық өлшеулердің гидрологиялық және гидрохимиялық ақпаратымен (деректерімен) өзара алмасу туралы келісім (20.12. 2006 ж., Бейжің);

5) ҚР Үкіметі мен Қытай Халық Республикасының Үкіметі арасындағы «Трансшекаралық өзендер суының сапасын қорғау туралы» келісім (22.02.2011 ж., Пекин қ.) [55];

6) ҚР Үкіметі мен Қытай Халық Республикасының Үкіметі арасындағы қоршаған ортаны қорғау саласындағы ынтымақтастық туралы келісім [56];

7) ҚР Үкіметі мен Қытай Халық Республикасының Үкіметі арасындағы Қорғас өзеніндегі «Достық» бірлескен гидроагрегатын басқару және пайдалану туралы келісім [57];

Трансшекаралық өзендерді пайдалану мен қорғау саласындағы өзара іс-қимылдың негізгі органы 2003 жылы құрылған Трансшекаралық өзендерді пайдалану мен қорғау саласындағы Қазақстан-Қытай бірлескен комиссиясы (бірлескен комиссия) болып табылады. Бірлескен комиссия 2008 жылғы 31 қазаннан бастап Қазақстан-Қытай ынтымақтастық комитетінің құрамына кіреді. 2003-2015 жылдар аралығында бірлескен комиссияның 13 отырысы өткізілді.

Біріккен комитеттің тең төрағалары ҚР ауыл шаруашылығы вице-министрі және Қытай Халық Республикасы су ресурстары министрінің орынбасары болып табылады. Бірлескен комиссия шеңберінде мынадай жұмыс топтары құрылды:

1) Бірлескен комиссия сарапшыларының жұмыс тобы (2003 ж.);

2) Трансшекаралық өзендердің суын бөлу жөніндегі техникалық жұмыстың негізгі бағыттарының жоспарын іске асыру жөніндегі Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасының тиісті ведомстволары сарапшыларының жұмыс тобы (2010 ж.);

3) Қорғас өзенінің суын бөлу жөніндегі бірлескен бақылау комиссиясы Сүмбе және Қайшыбұлақ өзендерін пайдалану және су бөлу саласындағы тұрақты су комиссиясы (2008 ж);

5) «Достық» бірлескен гидрожүйесін пайдалану жөніндегі Қазақстан - Қытай бірлескен офисі (2013 ж);

6) Трансшекаралық су бөлу туралы келісімнің жобасын әзірлеу жөніндегі арнайы жұмыс тобы (2014 ж.).

Бірлескен Комиссия шеңберінде гидрологиялық және гидрохимиялық деректермен алмасу жүзеге асырылады:

1) Ертіс-өлшеу өзені Буран (Қазақстан Республикасы) - Наньвань Қытай (Қытай Халық Республикасы);

2) Іле-замер Добын өзені (Қазақстан Республикасы) - Сандаохэзи Қытай (Қытай Халық Республикасы);

3) Текес өзені - Текес өлшемі (Қазақстан Республикасы) - Цзефандао Трансшекаралық өзендердің су ресурстарын қорғау мәселелері де қоршаған ортаны қорғау саласындағы ынтымақтастық жөніндегі Қазақстан-Қытай комиссиясы (комиссия) шеңберінде қаралады.

Трансшекаралық өзендерді пайдалану бойынша Қытайдың ұстанымы Шыңжанды Орталық Азиядағы аймақтық сауда орталығына айналдыру, одан әрі Таяу Шығысқа ықпалын тарату жоспарларымен байланысты. Сонымен катар. Шыңжан аймағына этникалық қытайларды көшіру жоспарлары да бар. Бұл облыстың белсенді табиғи өсімін молайту аясында халықтың айтарлықтай өсуіне әкеледі. Тиісінше, ол осы аймақтың ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіптік әлеуетін, оның су қауіпсіздігін арттыруды талап етеді. Сонымен қатар Шыңжан Қытайдың су ресурстарымен аз қамтамасыз етілген ауданы болып саналады. Шыңжанның жылдық су ресурстарының көлемі 26,3 текше шақырымды құрайды, бұл 18 млн. ғана адамды сумен қаматамасыз ете алады деген сөз. Бірақ қазір аймақ халқы халықтың одан әрі өсу әлеуетін ескергенде шамамен 20 млн адам. Сондықтан, қазір Іле өзенінен Тарым бассейнінің батыс бөлігіне қарай осы аймақты сумен жабдықтау үшін жасалған жоспарды іске асыру бойынша канал құрылысы жүргізіліп жатыр. Қытайда, сонымен катар, соңғы 15 жылда «Қара Ертіс-Қарамай» және «Ертіс-Үрімші» арналары салынды [58, 54-55 б.б.].

Екіжақты немесе көпжақты бассейндік келісімдер трансшекаралық су объектілерін тиімді пайдалануды және қорғауды реттеуде маңызды рөл атқарады.

Қазіргі уақытта ТМД-ның барлық мемлекеттері осы саладағы халықаралық конвенциялар мен келісімдерге қатысушы бола отырып, су ресурстарын пайдалану және қорғау саласында трансшекаралық ынтымақтастықты жолға қою жөнінде әртүрлі дәрежеде шаралар қабылдады және өзара трансшекаралық суларды қорғау саласында бірқатар жаңа екіжақты және көпжақты келісімдер жасасты, бұдан басқа бірлескен органдар құруды көздейді.

Оларға мыналар жатады:

– Ресей Федерациясының Үкіметі мен Беларусь Республикасының Үкіметі арасындағы Трансшекаралық су объектілерін қорғау және ұтымды пайдалану саласындағы ынтымақтастық туралы келісім (24.05.2002 ж.);

– Ресей Федерациясының Үкіметі мен Қазақстан Республикасының Үкіметі арасындағы Трансшекаралық су объектілерін бірлесіп пайдалану және қорғау туралы келісім (27.08.1992 ж.);

– Ресей Федерациясының Үкіметі мен Қазақстан Республикасы Үкіметі арасындағы сумен қамтамасыз ету шарттары туралы және «Байқоңыр» кешенінің сумен жабдықтау объектілерін және су жинау аймағында орналасқан елді мекендерді салу және реконструкциялау жөніндегі өтемақы іс-шараларын үлестік қаржыландыру туралы келісім (11.10.1195 ж.) және т.б.

ТМД деңгейінде суды қорғау мен пайдалануды құқықтық реттеудің жеке бағыты модельдік құқықтық актілерді қабылдау болып табылады. ТМД-ға мүше мемлекеттер үшін модельдік экологиялық заңнаманы әзірлеуде ТМД Парламентаралық Ассамблеясы ерекше рөл атқарады.

Осы нормативтік актілерді ұсынымдық құжаттар ретінде қабылдаудың басты мақсаты қоршаған ортаны қорғау және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы саясаттың негізгі бағыттарын айқындау, сондай-ақ ТМД-ға қатысушы мемлекеттерге қолданыстағы халықаралық шарттарды және белгілі бір экологиялық проблемаларды шешудің прогрессивті тәжірибесін ескере отырып, сарапшылар дайындаған модельдік нормативтік құқықтық актілер негізінде Ұлттық экологиялық заңнаманы қалыптастыруға көмектесу болып табылады.

2012 жылы ТМД Парламентаралық Ассамблеясы «Траншекаралық суларды ұтымды пайдалану және қорғау туралы» модельдік заңнамалық актінің жобасын дайындау бойынша жұмысты бастады.

Өткізілген конкурстық рәсімнің нәтижелері бойынша заң жобасын әзірлеуші болып РҒА Санкт-Петербург экологиялық қауіпсіздік ғылыми-зерттеу орталығы сайланды.

2013 жылғы 28 қарашада әзірлеуші ұсынған заң жобасын Аграрлық саясат, табиғи ресурстар және экология жөніндегі комиссия мақұлдады және ТМД Парламентаралық Ассамблеясы түпкілікті түрде қабылдау үшін отырысқа шығарды [59].

Жоғарыда баяндалғандардан көріп отырғанымыздай, осы факторлардың барлығы хаттамаланған, заң шығару жүйесінің кең ауқымы бар және қандай да бір жолмен ұтымды пайдалану проблемасына кезігеді.

Орталық Азия мемлекеттерінің тәжірибесі мемлекетаралық құрылымдардың және бірқатар келісімдердің болуы табысты ынтымақтастықтың көрсеткіші болып табылмайтынын көрсетті. Өңірлік деңгейде көптеген мәселелер бойынша ортақ ақпараттық жүйе және елдер қабылдаған ортақ тәсілдер бар, алайда бұл саяси және экономикалық келіспеушіліктер кезінде қолайлы ынтымақтастықты қамтамасыз етпейді.

Өңірдегі су проблемаларын шешуге сыртқы елдерді тартудың табыстылығы сындарлы сабақ болып табылады.

Мысалы, ЕҚЫҰ мен Ұлыбритания үкіметі ұсынған медиацияны 1990 жылдары аймақтағы көптеген мемлекеттер қабылдамады.

Осыған байланысты ақпарат пен тәжірибе алмасу, өңірлік оқыту және суды пайдалану тиімділігін арттыру жөніндегі өңірлік жобалар сияқты бірлескен іс-шаралар өткізілетін төменгі және орта деңгейдегі мамандар арасындағы өзара іс-қимылдың артып келе жатқан рөлін атап өту қажет [60].

Трансшекаралық су ресурстарын бөлу қағидаттары. Су ресурстарын әртүрлі секторлар арасында және ішінде, сондай-ақ әртүрлі мақсаттар үшін уақыт бойынша бөлуді білдіретін суды бөлу су ресурстарын басқару және оларды қорғау саласындағы ең үлкен проблемалардың бірі болып табылады. Трансшекаралық контексте елдер арасындағы су ресурстары үшін

бәсекелестіктің өсуі су тапшылығын ұлғайтуға және суды пайдалануды ұлғайтуға негізделген, орнықты дамуды қамтамасыз ету және саяси шиеленістер мен жанжалдардың туындау тәуекелдерін болдырмау үшін суды бөлуді неғұрлым өзекті етеді.

Трансшекаралық су ағындары мен халықаралық көлдерді қорғау және пайдалану туралы конвенцияға (трансшекаралық сулар жөніндегі Конвенция) енгізілген халықаралық су құқығының негізгі қағидаттары (атап айтқанда, жалпы су ресурстарын пайдалану әділдігі мен орындылығы қағидаты, зиянсыздық қағидаты, орнықтылық қағидаты, экожүйелік тәсіл және сақтық тәсілі) трансшекаралық бассейндерде судың бөлінуін бағдарлауды қамтамасыз етеді [61]. Пайданы бірлесіп пайдалану тәсілі су ресурстарын бөлу үшін де орталық мәнге ие болуы мүмкін. 2017 жылғы 16-17 қазанда Женевада ұйымдастырылған 1-трансшекаралық бассейндерде су ресурстарын бөлу мәселелері бойынша жаһандық жұмыс Кеңесі, трансшекаралық бассейндерде және сулы көкжиекте су бөлудің критерийлерін, тетіктерін, құралдарын және тиісті практикасын түсіну мен білу деңгейін арттыруға бағытталды [62]. Көптеген делегаттар тиісті күш-жігерді басқару үшін құжат әзірлеуді қоса алғанда, су ресурстарын орнықты, әділ және нақты бөлуге жәрдемдесу мақсатында Трансшекаралық сулар жөніндегі Конвенция шеңберінде одан әрі қызмет етуге шақырды.

Кеңес қабылдаған су жөніндегі конвенция [63] шеңберіндегі 2019-2021 жылдарға арналған жұмыс бағдарламасы. Тараптар өзінің сегізінші сессиясында (Астана, 2018 жылғы 10-12 қазан) су ресурстарын басқаруға барлық деңгейлерде кешенді және секторaралық тәсілге жәрдемдесу жөніндегі 3-бағдарламалық саланы қамтиды. Атап айтқанда, ол «суды бөлу жөніндегі әділ және орнықты трансшекаралық келісімдерді әзірлеуді қолдау және осы мақсатта трансшекаралық бассейндер мен су тұтқыш көкжиектерде суды бөлу үшін критерийлерді, тетіктерді, құралдар мен озық тәжірибені түсіну мен білуді арттыру».

Негізгі жоспарланатын іс-шара трансшекаралық контексте су бөлу жөніндегі анықтаманы әзірлеу болып табылады, қолданыстағы практикаға негізделген және трансшекаралық контексте судың әділ және орнықты бөлінуінің негізгі аспектілерін қамтитын, жер үсті суларын да, жер асты суларын да, сондай-ақ экологиялық ағындарды да қамтитын басшылық әзірленетін болады. Жұмыс су ресурстарын трансшекаралық бассейндерде бөлу тетіктерін ғаламдық шолудан басталады.

Жарияланымға тиісті құралдар мен ақпараттық ресурстарға сілтемелер мен мысалдар енгізілетін болады:

а) су ресурстарын бөлуді келісу үшін алғышарттар (мысалы, институционалдық шеңберлер, деректер алмасу);

б) ықтимал нұсқалар мен тәсілдер;

в) су ресурстарын бөлуді келісу процесін әзірлеу кезіндегі тиісті пайымдаулар;

г) су ресурстарын бөлуді келісуден алуға болатын пайдалар.

Бұл ретте жұмыс тәжірибесі қаражатты бөлудің қолданыстағы тетіктері ескерілетін болады. Басшылықты дамытуды екі кеңес өткізетін сарапшылар тобы қолдайтын болады. Қолжазба француз, орыс және испан тілдеріне аударылып, жарияланатын болады. Басшылықты әзірлеу су ресурстарын бөлу жөніндегі жаһандық жұмыс кеңесімен тығыз байланысты 2017 жылы Трансшекаралық су жөніндегі конвенция шеңберінде ұйымдастырылады. Сондай-ақ, мысалы, ынтымақтастықтың артықшылықтары, климаттың өзгеруіне бейімделу, су ресурстары мен энергетикалық экожүйелер арасындағы өзара байланыс туралы өткен тиісті жұмысқа, сондай-ақ Конвенция шеңберінде әзірленген әртүрлі басқарушы материалдар мен қалыпты құқықтық құралдарға сүйенетін болады. Басшылық үшін жобаның негізгі кезеңдері тиісті Конвенциялық органдардың негізгі отырыстарына сәйкес келтірілді.

Анықтамалықтың негізгі аудиториясына, жалпы өзендерді, көлдерді және сулы көкжиектерді басқарудың әртүрлі деңгейлерінде (жергілікті, ұлттық, үкіметаралық) жұмыс істейтін мемлекеттік қызметшілер, су секторының практикалық қызметкерлері жатады. Ол бассейндерде су бөлуді қолдану кезінде негізгі элементтеріне, шеңберлері мен шарттарына шолуды қамтитын практикалық нұсқау болуға арналған. Бұл қажеттіліктің әртүрлі мақсаттары үшін су бөлу іс-шараларының жарамдылығын талдау және бағалау перспективасының теориялық мәселелеріне қатысты болса, ол негізінен нақты проблемаларды шеше алатын практикалық шаралардың нұсқаларын басым түрде жария ететін болады. Тақырыптық зерттеулерді іріктеу суды әртүрлі контекстерде бөлу тетіктерінің орындылығын бағалау үшін қосымша контекст қамтамасыз етеді. Басшылық кем дегенде мынадай аспектілерді қамтуы тиіс:

– жер үсті және жерасты суларының ресурстарын оларды кешенді пайдалану тұрғысынан басқару;

– су ресурстарының жетіспеушілігі сияқты, оқиғалардың сипаты мен жиілігін назарға ала отырып, судың шамадан тыс мөлшерімен күрес (су тасқыны);

– климаттың өзгеруіне байланысты пікірлер және тетіктердің тұрақтылығы;

– суды пайдаланудың әртүрлі түрлері мен қажеттіліктері және оларды келісімі.

Олар өзіне қоршаған ортаның қажеттілігін қамтуы тиіс (мысалы, экологиялық ағындарды немесе ағынды басқаша реттеу, техникалық сипаттамаларды айқындау жолымен):

– су ресурстарын бөлу тұрғысынан бірлескен инвестицияларды қоса алғанда, инвестициялар;

– механизмдердің сенімділігі мен икемділігі;

– ақпараттық қажеттіліктер, шешім қабылдауды қолдау құралдары және су ресурстарын бөлуді келісу процесі.

Жоғарыда келтірілген тізбе толық болып табылмайды және ұсынылып отырған құрылымға құрастырушылардың пікірі мен сарапшылар тобының ұсыныстары бойынша жүргізілетін зерттеулерге негізделген, басшылықтың

қосымша аспектілерін қарау қажет болуы мүмкін. Анықтамалықта халықаралық су құқығының тиісті қағидаттарын түсіндіру, сондай-ақ осы уақытқа дейін суды бөлудің әртүрлі аспектілері трансшекаралық деңгейде қалай келісілгені және бұл үшін қандай жағдайлар пайдаланылғаны туралы жаһандық ауқымдағы практикаға шолу қамтылуға тиіс.

Сондай-ақ басшылық трансшекаралық тазалық шеңберінде екі немесе одан да көп жағалаудағы аудандар арасында суды бөлудің әртүрлі аспектілерін формальды келісу үшін тетікті әзірлеудің негізгі нұсқаларын қысқаша сипаттаған жөн. Анықтамалықта бірқатар тиісті тақырыптық зерттеулер де қамтылады деп күтілуде. Бұл зерттеу жағдайы тарауда талқыланатын су бөлу элементтерінің нақты қолданылуын көрсетуі тиіс. Іріктелген тақырыптық зерттеулер сондай-ақ жағалау елдерінің су бөлу жөніндегі нақты шаралардың олардың жағдайы мен модельділігіне сәйкестігін бағалаудағы практикалық қадамдарды, проблемалар мен табыстарды контексте қоюға көмектесуі тиіс.

Трансшекаралық су ресурстарын қорғау. Су ресурстарын иелену, дамыту және басқару ретінде түсінілетін су ресурстарын трансшекаралық басқару Орталық Азияда Кеңес Одағы ыдыраған және ұлттық су құқықтық жүйелері пайда болған сәттен бастап дамиды. Алайда, өңірдегі трансшекаралық бассейндердегі су ресурстарын басқарудың жеткілікті дамуы әлі де мемлекетаралық ынтымақтастықтың барлық деңгейлерінде - өңірлік деңгейде, трансшекаралық өзен бассейндерінде және екі жақты деңгейде жағалаудағы мемлекеттердің ынтымақтастығын кеңейту арқылы нығайтуды талап етеді.

Қойылған міндеттердің маңыздылығына сүйене отырып, елімізде олардың бітелуі, ластануы және сарқылуы проблемаларымен ұштасатын су ресурстарының өткір тапшылығы байқалатынын ескере отырып, ғалым С.Ж.Сүлейменованың су міндеттерін оңтайлы шешу үшін Қазақстанның су шаруашылығы саясатының өзі мынадай ережелерге шоғырлануы тиіс: «Су бассейні – бұл күрделі түрде ұйымдастырылған біртұтас табиғи-экономикалық экожүйе, сондықтан жер үсті суларын қорғау мен су ресурстарын басқарудың барлық процестері белгіленген бассейндік принцип бойынша жүзеге асырылуы керек. Су шаруашылығы объектілерін пайдалану мен күтіп-ұстауға жұмсалған шығындарды өтеуге су тұтынушылардың қатысуы су шаруашылығының орнықты дамуының негізі болуға тиіс, ауыз сумен жабдықтауды қамтамасыз етудің басымдығы, сондай-ақ табиғатты қорғауды ұйымдастырудың алдында таптырмас шарт болуға тиіс» [26, 157 б.].

Кең таралған халықаралық-құқықтық практикаға сәйкес трансшекаралық су бассейндері бойынша мемлекетаралық ынтымақтастыққа жәрдемдесу үшін пайдаланылатын бірлескен басқару тетіктері, бұрынғысынша Орта Азиядағы трансшекаралық суларды басқарудың барлық деңгейлері үшін жеткілікті проблема болып табылады. Трансшекаралық су ағындары мен халықаралық көлдерді қорғау және пайдалану жөніндегі конвенция (Трансшекаралық су жөніндегі конвенция) Хельсинкиде 1992 жылы қабылданып, 1996 жылы күшіне енді [1]. Біріккен Ұлттар Ұйымының Еуропалық экономикалық комиссиясы (БҰҰ ЕЭК) өңірінде трансшекаралық суларды бірлесіп пайдаланатын барлық

елдер дерлік Конвенцияның тараптары болып табылады. Трансшекаралық сулар жөніндегі конвенция трансшекаралық су ынтымақтастығын және трансшекаралық жер үсті және жер асты суларын экологиялық негізделген басқару және қорғау жөніндегі шараларды нығайтады. Конвенция су ресурстарын кешенді басқаруды, атап айтқанда бассейндік тәсілді жүзеге асыруға ықпал етеді. Конвенцияны жүзеге асыру Мыңжылдық декларациясында тұжырымдалған даму саласындағы мақсаттарға және су ресурстары, қоршаған орта және орнықты даму саласындағы басқа да халықаралық міндеттемелерге қол жеткізуге ықпал етеді.

Трансшекаралық су жөніндегі конвенция тараптардан трансшекаралық әсерді болдырмауды, бақылауды және қысқартуды, трансшекаралық суларды дұрыс және әділ түрде пайдалануды және олардың орнықты басқарылуын қамтамасыз етуді талап етеді. Белгілі бір трансшекаралық сулармен шекаралас тараптар нақты келісімдер жасасу және бірлескен органдар құру жолымен ынтымақтасуға тиіс деп санаймыз. Негіздемелік келісім ретінде Конвенция нақты бассейндер немесе сулы көкжиектер бойынша екі жақты және көп жақты келісімдерді алмастырмайды, оның орнына оларды құруға және жүзеге асыруға, сондай-ақ одан әрі дамытуға ықпал етеді.

2003 жылы Трансшекаралық су жөніндегі конвенцияға БҰҰ ЕЭК өңіріне кірмейтін елдерге оған қосылуға мүмкіндік беретін түзетулер енгізілді. Түзету 2013 жылғы 6 ақпанда күшіне еніп, оны бүкіл әлемдегі трансшекаралық су ынтымақтастығы үшін құқықтық негізге айналдырды. 2016 жылғы 1 наурыздағы жағдай бойынша Біріккен Ұлттар Ұйымына мүше барлық мемлекеттер Конвенцияға қосыла алады. Қазіргі уақытта, атап айтқанда Орталық Азиядағы су дағдарыстары су ресурстарын орнықты басқарудың сәтті тұжырымдамасының (SEHRING 2009) салдары болып табылады.

Орталық Азияның трансшекаралық суларын басқару өңірлік су секторының ағымдағы және болашақ проблемаларын есепке алу үшін жеткілікті икемді болып табылатын нақты және бәрін қамтитын қағидаларды талап етеді. Трансшекаралық суларды басқарудың негіз қалаушы құқықтық стандарттарын қолдау Орта Азиядағы өңірлік тұрақтылықты, даму мен өзара тиімді мемлекетаралық ынтымақтастықты қамтамасыз етудің кепілі болып табылады. Міндетті заңдық анықтамасыз басқару су ресурстарын иелену, дамыту және басқару сияқты негізгі элементтерден тұрады деп түсінілуі мүмкін. Мемлекет өз аумағындағы барлық табиғи ресурстардың егемендігін үнемі сақтайды және бұл ресурстар ұлттық заңнаманың тікелей реттеуіне жатады. Бұл қағидат Орталық Азия елдерінің су ресурстарына меншік құқығына қолданылады. Алайда, басқа мемлекеттердің қоршаған ортасына нұқсан келтірмеу үшін мемлекеттердің табиғи ресурстарға деген егемендігі, оның ішінде экологиялық сипаты бойынша да шектелуге тиіс. Бұл қағидатты дұрыс қолдану өңірлік деңгейде де, екі жақты деңгейде де өрлеп келе жатқан (Қырғызстан және Тәжікстан) және төмендеп келе жатқан (Қазақстан, Түрікменстан және Өзбекстан) сулар арасындағы ынтымақтастықта қиындық

көріп отырған Орталық Азияның трансшекаралық су ресурстары жағдайында ерекше маңызды.

Кеңес заманынан бері су бөлудің екі тәсілі сақталған: 1) суармалы алаңға пропорциялы және 2) әр облысқа анықталған қажеттілікке пропорциялы. Гидрологиялық болжамдарға байланысты Бассейндік су шаруашылығы ұйымдары (бұдан әрі – БСШҰ) әрбір елге 10% дейін лимиттерді азайтатын немесе арттыратын. Олар судың сапасын бақылаған емес және әрбір елдегі су пайдалануға жауап бермеген. Арал теңізіне және Арал маңына су беру «пайдаланғаннан қалғанының барлығы» қағидатына негізделген. Қоғам суды басқару процесіне ешқашан тартылмаған және бұл процесс туралы нашар хабарландырылған болатын [64, 114 б.]. Тәуелсіздік алғаннан кейін Орталық Азия елдерінің алдында үш күрделі мәселелер туындады. Біріншіден, Орталық Азияда БСШҰ-дан басқа мемлекетаралық, біріктірілген суды басқа ру тәжірибесі бар ешқандай мекемелер болмады. Екіншіден, тек бірнеше ұйым қоршаған ортаны басқару тәжірибесіне ие болды. Соңында, мемлекеттік мекемелердің бірінде де нақты жаңа жағдайлардағы практикалық жұмыс тәжірибесі болмады [65,109 б.].

Орталық Азияның су ресурстары әркелкі бөлінетін: Қазақстан, Түрікменстан және Өзбекстан су ресурстары жеткіліксіз елдерге жатады, ал Қырғызстан және Тәжікстан жеткілікті су ресурстары бар елдерге жатады. Орталық Азияның маңызды ерекшелігі, оның екі ел – Тәжікстан мен Қырғызстан су ағыны қалыптасатын аймақта, ал қалған республикалар ағын шашырайтын аймақта орналасқандығында. Тәжікстан мен Қырғызстан үшін бұл суды негізінен гидроэнергетиканы дамыту үшін, ал Қазақстан, Түрікменстан және Өзбекстан үшін суармалы егіншілік үшін пайдалану жөнінде негізгі саралаулар да бар [66].

Бұл мәселелерді шешу мақсатында 1992 жылы ақпан айында Қазақстан Республикасы, Қырғыз Республикасы, Тәжікстан Республикасы, Түрікменстан және Өзбекстан Республикасы арасындағы мемлекетаралық су ресурстарын пайдалану туралы келісімін жасасу арқылы, Орталық Азия елдері трансшекаралық өзендердің су-энергетикалық ресурстарын ұтымды пайдалану саласындағы ынтымақтастықтың келісім-шарттық негізін қалады. Осы келісімге сәйкес Мемлекетаралық су шаруашылығын үйлестіру комиссиясы (әрі қарай-МҮСК) құрылып, ол өз қызметінде МҮСК туралы ережені және су ресурстарын бірлесіп пайдалану мәселелері жөніндегі қабылданған екі жақты және көп жақты шешімдерді басшылыққа алатын ұйым болып табылды. МҮСК өзінің атқарушы органдарымен мына дай бағыттар бойынша жұмыс істейді: мемлекет тер арасында ағып өтетін өзендер бассейнін басқа ру, мемлекеттер арасында суды қақтығыссыз бөлу, трансшекаралық ағын суды үнемдеуді ұйымдастыру, МҮСК және оның органдарының жұмысын үнемі жетілдіру бойынша іс-шаралар жүргізу, мемлекетаралық келісімдер дайындау, халықаралық қатынастар, ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізу, тренинг (оқыту іс-шаралары) ұйымдастыру [67].

Трансшекаралық бассейндерді бірлесіп басқару. Су, энергетика, азық-түлік және экологиялық секторлар арасындағы үйлестіру тіпті ұлттық деңгейде қиындықтармен ұштасады, алайда бұл күрделілік әсері бір елден екіншісіне таралатын трансшекаралық бассейндерде едәуір өседі. Өзара байланысты ресурстарды басқаруға «өзара байланысты тәсіл» экожүйелерді бір мезгілде қорғау кезінде тиімділікті арттыру, ымырашылдықтарды қысқарту, синергизмді нығайту және басқаруды жетілдіру жолымен су, энергетика және азық-түлік қауіпсіздігін нығайту тәсілдерінің біріне айналды. Осы жарияланым 2013-2015 жылдарға арналған Трансшекаралық су жөніндегі БҰҰ ЕЭК конвенциясының жұмыс бағдарламасы шеңберінде жүргізілген өзара байланыстарды бағалау нәтижелерін қамтиды [68]. Нақты бассейндік контексте: Алазань/Ганых Кавказда, Сава Оңтүстік-Шығыс Еуропада және Сырдария Орталық Азияда. Бұл бағалаулар секторараралық синергиялық байланыстарды анықтау және жағалаудағы елдердің ортақ ресурстарға көптеген қажеттіліктеріне байланысты шиеленісті бәсеңдететін шараларды айқындау жолымен трансшекаралық ынтымақтастықты нығайтуға бағытталды. Бұл процесс шешімдер қабылдау процесін қолдау үшін тиісті ақпарат алуға бағытталған және оған әртүрлі сараптамалық білімдер мен бассейндердегі негізгі субъектілер тартылған.

Өзара байланысты бағалау су, азық-түлік және жер, энергия ресурстарының және экожүйелік қызметтердің сипаттамаларын, сондай-ақ оларды басқаруды сипаттайды. Графиктер анықталған өзара байланыстарды көрсетеді. Сондай-ақ климаттың өзгеруі мен әлеуметтік-экономикалық факторлар, сондай-ақ олардың секторараралық серпінге әсері қарастырылады. Ақырында, пайдалы жауаптардың кең ауқымы белгіленген. Байланыстырушы буын үшін мұндай шешімдер институттарды, ақпаратты, құралдарды, инфрақұрылымды, сондай-ақ халықаралық үйлестіру мен ынтымақтастықты қамтиды. Пайдаланылатын әдіснама пәнаралық тәжірибені пайдалана отырып, трансшекаралық бассейндердегі өзара байланысты бағалау үшін арнайы әзірленген және әртүрлі әріптес ұйымдардың қолдауымен қолданылған. Ол әртүрлі трансшекаралық бассейндер мен су тұтқыш көкжиектерге қолданылады және оны пайдалану біртіндеп бейнеленеді. Алынған сабақтар осындай жаттығуға кірісуге ниет білдіргендердің мүддесінде пайдаланылады.

Су ресурстарын иелену, дамыту және басқару ретінде түсінілетін су ресурстарын трансшекаралық басқару Орталық Азияда Кеңес Одағы ыдыраған және ұлттық су құқықтық жүйелері пайда болған сәттен бастап дамиды. Алайда, өңірдің трансшекаралық бассейндеріндегі су ресурстарын басқару бұрынғысынша мемлекетаралық ынтымақтастықтың барлық деңгейлерінде - өңірлік, трансшекаралық өзен бассейндерінде және екі жақты деңгейде жағалаудағы мемлекеттердің институционалдық ынтымақтастығын нығайту арқылы күшейтуді талап етеді. Кең таралған халықаралық-құқықтық практикаға сәйкес трансшекаралық су бассейндері бойынша мемлекетаралық ынтымақтастыққа жәрдемдесу үшін пайдаланылатын бірлескен басқару тетіктері бұрынғысынша Орталық Азиядағы трансшекаралық суларды басқарудың барлық деңгейлері үшін жеткілікті проблема болып табылады.

Арал теңізінің трансшекаралық су болып табылатынын, теңіздің тартылуына аймақтағы барлық мемлекеттердің «үлесі» бар екенін, шөлейттенген аймақтан ауаға көтерілген тұз бен химикаттар Еуразия құрлығында ғана емес, тіпті Солтүстік Мұзды мұхитынан табылып жатқандығын, Арал мәселесі әлем ғалымдарының алаңдатушылығын тудырып отырғандығын, экологиялық жағдайдың нашарлауы себебінен аймақтағы биоәртүрліліктің де бұзылуын ескере отырып, Арал теңізінің экологиялық ахуалы тек біздің ұлт үшін ғана емес, жалпы адамзат үшін аса қауіпті мәселе екенін атап кеткен жөн [69].

Халықаралық Аралды құтқару Қоры және оның құрылымдары-Мемлекетаралық су шаруашылығын үйлестіруші комиссиясы және Мемлекетаралық орнықты даму комиссиясы аясындағы Қазақстан мен Орталық Азия елдері арасында байланыс серпінді дамып, аймақтағы мемлекеттердің көшбасшыларының дәйекті саясатының арқасында Халықаралық Аралды құтқару Қоры және оның ұйымдары елдер арасында трансшекаралық су ресурстарын сақтау, пайдалану және кешенді басқару мақсатында екі жақтық және көп жақтық келісімдерді қабылдау және дамытуда келіссөздер жүргізу үшін алмастыруға болмайтын саяси платформа болды [70]. Оның мысалы ретінде Орталық Азия Басшыларымен Арал теңізі бассейнінде экологиялық және әлеуметтік-экономикалық дағдарыстан шығу мен аймақтағы жағдайды жақсарту мақсатында қабылданған Нүкіс (1995 ж.), Алматы (1997 ж.), Ашхабад (1999 ж.), Душанбе (2002 ж.) Декларацияларын атап айтсақ болады.

Халықаралық Аралды құтқару Қоры ұсынған, су ресурстарын басқарудың өңірлік деңгейінде барлық мемлекеттерді білдіретін тетік Орталық Азиядағы ең дамыған болып табылады. ХАҚҚ-ның мінсіз құқықтық табиғаты Орталық Азиядағы мемлекетаралық ынтымақтастықтың барлық институционалдық деңгейлерінде дамытуға қазіргі заманғы сын-қатерлерді көздейді. Бұдан басқа, ол өңірдегі трансшекаралық су ресурстарын басқаруды одан әрі дамыту және нығайту қажеттілігін көрсетеді.

Іле-Балқаш өзенінің бассейнін Қазақстан (60%) мен Қытай (34%) және ішінара Қырғыз Республикасы бөледі. Өзен немесе жер бетіндегі ең ірі көлдік экожүйелердің бірі болып табылатын Балқаш көлінің барлық су ағынының шамамен 80% береді [71]. Ауыл шаруашылығының дамуын күшейту, өнеркәсіп кәсіпорындарынан ластану, халықтың өсуі және гидроэнергетиканың дамуы өзен бассейнінің тіршілік әрекеті мен экожүйесіне қатер төндіре отырып, көлдегі су ағындарының саны мен сапасына тікелей әсер етеді. Демографиялық және экономикалық қысым өсуін жалғастырғанымен, Қазақстан мен Қытайдың өзен бассейнін орнықты басқару үшін институционалдық және саяси негіз құру жөнінде дереу бірлескен шаралар қабылдауы аса маңызды.

Бұл жоба ЕО-БҰҰДБ (2009-2012 жж.) «Су ресурстарын біріктірілген басқаруға және Орталық Азиядағы трансшекаралық диалогқа жәрдемдесу» [72]. Ол СРББ мен Қазақстандағы өзен бассейндерінің алдыңғы жобаларының нәтижелеріне негізделген. Жоба Қытаймен екіжақты ынтымақтастық пен бірлескен қызметті қолдауға, мүдделі тараптарды тартуға, сондай-ақ екі ел

арасындағы қолданыстағы құқықтық келісімдерді жетілдіру мақсатында екіжақты комиссияға сараптамалық кеңестер беруге бағытталған.

Бассейндік тәсіл. Трансшекаралық су ағындарын басқаруда өзендерді қорғауды ғана емес, жалпы өзен бассейні экожүйесінің табиғи әлеуетін сақтау кезінде оларды ұтымды пайдалануды көздейтін бассейндік тәсіл [73] дұрыс деп танылады. Мұндай тәсіл кезінде бүкіл өзен экожүйесінің тұрақтылығы мен өңірдің экологиялық қауіпсіздігі сақталады, «мемлекетаралық бассейндік басқару органдары нығайтылады, ұлттық заңнама өңірлік конвенциялар талаптарына сәйкес келтіріледі, талдаулар жүргізу әдістемелері біріздендіріледі, басқару құралдары жетілдіріледі».

Бассейннің географиясы, оның ішінде әр бассейн мемлекетінің аумағындағы су жинау кеңістігінің ұзақтығын білдіреді. Бассейннің гидрологиясы, оның ішінде, әр бассейн мемлекетінің үлесі. Бассейнге әсер ететін климат бұрын бассейнді пайдалану, соның ішінде қолданыстағы пайдалану. Бассейннің әрбір мемлекетінің экономикалық және әлеуметтік мұқтаждарын қарау. Әрбір мемлекеттегі бассейн суларына тәуелді халық оның экономикалық және әлеуметтік қажеттіліктерін қанағаттандырудың баламалы құралдарының салыстырмалы құны болып табылады. Осы бассейннің мемлекетіне елеулі зиян келтірмей, бассейн мемлекетінің қажеттіліктерін қанағаттандыру дәрежесі. «Бассейн мемлекеті басқа бассейн мемлекетінің болашақта осындай суларды пайдалануының пайдасына халықаралық дренажды бассейн суларын қолданыстағы орынды пайдаланудан айыруға болмайды» [1]. Бассейн мемлекеті өз аумағы шегінде, егер әділ пайдалану қағидатын қолданса, бассейннің кез келген басқа мемлекетіне елеулі зиян келтіретін өз аумағындағы мұндай әрекеттердің алдын алады.

Жағалаудағы мемлекеттердің құқықтары. Жағалаудағы мемлекеттің оның 200 мильдік айрықша экономикалық аймағының (ЕЭА) тірі ресурстарына құқығының сипатын анықтау, жағалаудағы мемлекет ел ішінде өз азаматтарына, не халықаралық деңгейде шет мемлекеттердің соттарына бере алатын «құқықты» немесе «мүддені» түсіну үшін өте маңызды. Өзінің 200 мильдік аймағының ресурстарындағы үлестерді бөлудің толық немесе шектеусіз еркіндігі мемлекеттің осы аймаққа «толық» немесе «егеменді» құқықтары бар екенін білдіреді.

Алайда, мұндай еркіндік абсолютті болып табылатыны нақты емес. Осы құжатта жағалаудағы мемлекеттің 200 мильдік ЕЭА ресурстарына құқығының дамуы мен сипаты, сондай-ақ жағалау мемлекетінің құқықтары тұжырымдамасының алыс қоныс аударатын түрлер мен трансшекаралық қорлардың нақты проблемаларына қолданылуы қадағаланатын болады.

Соңында ол осы құқықтардың кейбір экономикалық салдарын талқылайық.

1. Ерекше экономикалық аймақта жағалаудағы мемлекеттің құрылысты, пайдалануды және қолдануды 56-бапта көзделген мақсаттар үшін қондырғылар мен құрылыстарды және басқа да экономикалық мақсаттарға, соның ішінде аймақтағы жағалаудағы мемлекеттің құқықтарын жүзеге асыруға кедергі

келтіруі мүмкін қондырғылар мен құрылыстар салуға, рұқсат беруге және реттеуге айрықша құқығы бар.

2. Жағалаудағы мемлекет кедендік, фискалдық, санитарлық және көшіп келу заңдары мен ережелеріне қатысты юрисдикцияны қоса алғанда, осындай жасанды аралдарға, қондырғылар мен құрылыстарға қатысты айрықша юрисдикцияға ие.

3. Осындай жасанды аралдардың, қондырғылардың немесе құрылыстардың салынуы туралы тиісті түрде хабарлау, сондай-ақ олардың болуы туралы хабарлаудың тұрақты құралдарын қолдау қажет. Қалдырылған немесе пайдаланудан шығарылған кез келген қондырғылар немесе құрылыстар осыған байланысты құзыретті халықаралық ұйым белгілеген кез келген жалпыға бірдей қабылданған халықаралық стандарттарды ескере отырып, кеме қатынасының қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін алып тасталуға тиіс. Мұндай жою балық аулауды, теңіз ортасын қорғауды және басқа мемлекеттердің құқықтары мен міндеттерін де тиісті дәрежеде ескеруі тиіс. Тиісті жариялылық толық алынбаған кез келген қондырғылардың немесе құрылыстардың тереңдігіне, жағдайына және өлшемдеріне берілуі тиіс.

4. Жағалаудағы мемлекет қажет болған кезде кеме қатынасының да, жасанды аралдардың да, қондырғылар мен құрылыстардың да қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін тиісті шаралар қабылдай алатын осындай жасанды аралдардың, қондырғылар мен құрылыстардың айналасында ойға қонымды қауіпсіздік аймақтарын құра алады.

5. Қауіпсіздік аймақтарының енін қолданылатын халықаралық стандарттарды ескере отырып, жағалаудағы мемлекет айқындайды. Мұндай аймақтар табиғатпен және жасанды аралдардың, қондырғылардың немесе құрылыстардың функцияларымен орынды байланыста болатындай етіп жобалануы тиіс және жалпы қабылданған халықаралық стандарттармен рұқсат етілген немесе құзыретті халықаралық ұйым ұсынған жағдайларды қоспағанда, олардың сыртқы шетінің әрбір нүктесінен өлшенген олардың айналасындағы 500 метр қашықтықтан аспауы тиіс.

Мониторинг әдетте экологиялық нақтылау және деректерді жинау үшін салыстырмалы әдіснамаларды пайдалана отырып, кеңістікте және уақытта алдын ала белгіленген кестелерге сәйкес қоршаған ортаның бір немесе бірнеше элементтерінің белгілі бір мақсаты үшін қайталанатын өлшеу/бақылау процесі ретінде түсініледі. Өлшеулер/бақылаулар жасалуы тиіс және үлгілер мүмкіндігінше сол орындарға және тұрақты уақыт аралықтарына жиналуы тиіс.

Алынған деректер ағымдағы жай-күйді және су мөлшері мен сапасын кеңістікте бөлуді бағалау, уақыт өткен сайын үрдістерді белгілеу және су ресурстарын басқарудың қажеттілігі мен тиімділігін бағалау үшін пайдаланылады. Әдетте мұндай бағалаулар эталонға қатысты ағымдағы гидрологиялық, морфологиялық, физикалық-химиялық, химиялық, биологиялық және/немесе микробиологиялық жағдайларды, олардың адамға әсерін және/немесе қолданыстағы не жоспарланатын пайдалану түрлерін бағалауды білдіреді. Бағалауды осындай түсінуді ескере отырып,

мониторингтің түпкілікті мақсаты шешім қабылдау процесінде нақты сұрақтарға жауап беру үшін қажетті ақпаратты қамтамасыз ету болып табылады. Мониторинг станциялары сондай-ақ су сапасының нашарлауы туралы ерте ескертуді және гидрологиялық экстремалды жағдайлардың алдын алуды қамтамасыз ете алады. Трансшекаралық сулардың мониторингі ұлттық заңдар мен ережелерге және халықаралық келісімдерге сәйкес реттелетін ұлттық мониторинг желісінің бір бөлігі болып табылады.

Мониторинг пен бағалау үшін нормативтік-құқықтық базасы, халықаралық келісімдер бойынша және басқа да міндеттемелерді мұқият зерделену керек. Өзен бассейні су ресурстарын кешенді басқару үшін табиғи бірлікті құрайды. Бұл өзендер, көлдер және жер асты сулары өзара іс-қимыл жасайтын және жағалау ортасы арқылы мұхиттармен байланысатын табиғи бірлік. Сондықтан су ресурстарын бағалау және бақылау қажет өзен бассейндері үшін бағдарламалар әзірленуі керек.

Өзен бассейнінің гидрологиялық циклінің негізгі элементтері, мониторинг пен бағалаудың егжей-тегжейлі деңгейі желінің тығыздығына, өлшеу мен бақылаудың жиілігіне, бассейннің көлеміне және/ немесе ішіндегі тексеру аясындағы мәселеге байланысты болады. Мысалы, өзен бассейнінің шығысындағы өлшеу станциясы су сапасының өзгеруі туралы хабарлаған кезде, көбінесе, ластаушы заттардың көзін, қоздырғышын және таралу жолын анықтау үшін жиі егжей-тегжейлі бақылау желісі қажет.

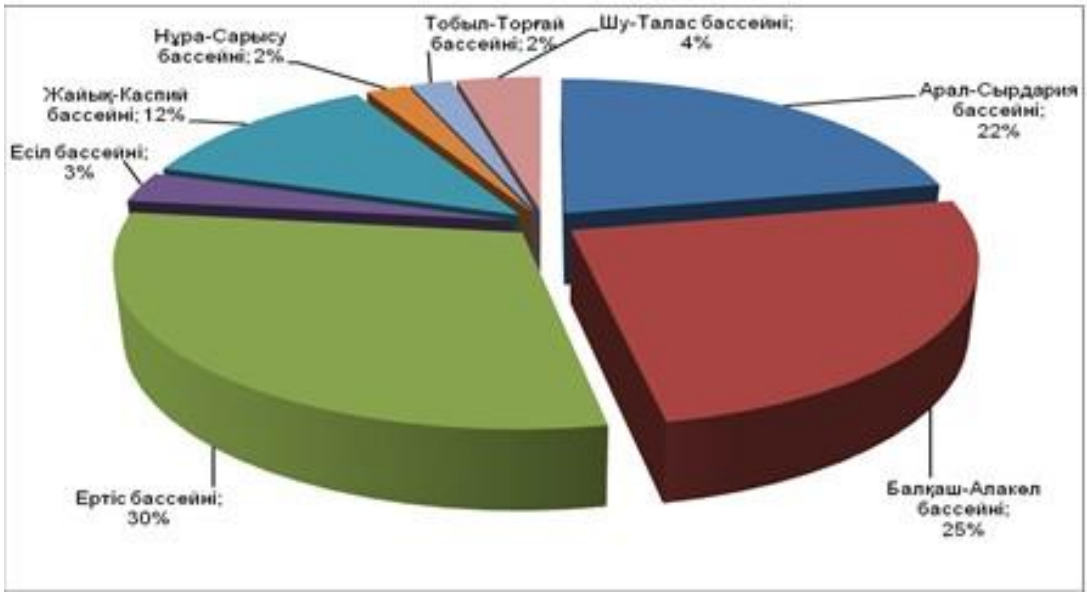
Ауыз сумен қамтамасыз ету үшін пайдаланылатын жер асты суларының орналасуы тек ауыз сумен және шаруашылық-тұрмыстық сумен қамтамасыз ету үшін пайдаланылатын жер асты суларының дренаждық аймағына ғана емес, сонымен қатар жер асты суларының кен орындары орналасқан бүкіл аумаққа таралады. Беларусь су заңнамасының бұл нормасы, басқалармен қатар емдік жер асты суларының кен орындарына таратылады [74]. Мысалы, Өскемен қаласының жер асты суларын айдау және тазарту жүйесін жобалау шеңберінде жүргізілген зерттеулердің нәтижелері бойынша мынадай жайт анықталған: аумақта және оның маңында өнеркәсіптік кәсіпорындардың жоғары шоғырлануы, ластануды бақылау құралдарының жеткіліксіздігі және қалдықтарды дұрыс сақтамау салдарынан ауа, су және топырақ ластанған. Ластанумен қатар жер асты суларының сарқылуы және жер асты суларының деңгейінің төмендеуі проблемалары жаһандық проблемаға айналады.

Бүгінгі таңда жер асты сулары адам өмірінде белсенді қолданылады. Жер асты суларын топырақты суару үшін пайдалану, бұл маусымдық жауын-шашын мөлшері шектеулі өңірлерде дәнді дақылдарды егу кезіндегі тәуекелдерді азайтады және ауыл шаруашылығы дақылдарының жалпы республикалық өнімін ұлғайтады. Емдік мақсатта жер асты суларын нақты пайдалана отырып, курорттық санаторийлер мен демалыс үйлері желісін салу, бұл өз кезегіндегі елдегі туристік бизнестің өсуіне және шетелдік капиталдың тартылуына алып келеді [22, 100 б.]. Тұрғын үй-жайларды жылыту үшін термалды суларды қолдану өз нәтижесін береді. Олай дейтініміз, бұл әдіс арқылытұрғындардың үй-жайларды жылытуға арналған газды тұтыну шығындарын азайтуға

мүмкіндік береді. Жер асты сулары біздің еліміздің кейбір аймақтарында осы нысанда пайдаланылады, дегенмен ол әлі де кең таралған жоқ.

Жер үсті және жер асты сулары арасындағы өзара іс-қимыл өзен бассейнінің жоғарғы және төменгі бөліктерінде де ерекшеленуі мүмкін. Мұндай жағдайларда мониторинг пен бағалау, әдетте, олар трансшекаралық болып табылатындығы не табылмайтындығына қарамастан, сағалардың немесе көлдердің кішігірім, бірақ тұтас су жинау алаңдары немесе жер асты сулы горизонттарының толықтыру аймағы үшін жасалады.

1-сурет. Жер үсті су ресурстарының су шаруашылығы бассейндері бойынша бөлінуі.

ҚХР Ертіс және Іле өзендерінен қазіргі су алуын ескерсек, өзендердің және уақытша ағын судың орташа көпжылдық жалпы ағыны 100,58 км^3 деп бағаланады, оның 55,94 км^3 (55,6 %) республиканың аумағында, қалған бөлігі – 44,64 км^3 (44,4 %) оның шегінен тыс қалыптасады.

Балқаш-Алакөл және Ертіс бассейндерінің жалпы жер үсті су ресурстарымен де, өз аумағында қалыптасатын ресурстармен де қамтамасыз етілу үлесі анағұрлым жоғары. Арал-Сырдария бассейнінде ағынның шамамен 80%, Жайық-Каспий бассейнінде 33% астамы республика шегінен тыс келеді. Жерасты суларымен қамтамасыз етілу де төмен [75].

Су ресурстарын кешенді басқаруды сондай-ақ, әлеуметтік-экономикалық дамуды табиғи экожүйелерді қорғаумен байланыстырады. Бірнеше дереккөзден қосымша ақпарат жинау қажет болуы мүмкін. Мысалы, өзеннің экологиялық жай-күйін, жүктемені бағалау үшін қажетті деректер, су тұтқыш көкжиектен алынған жер асты суларының мөлшерін есептеу немесе бағалау, әдетте, су шаруашылығы органынан/ұйымынан шығады. Жер пайдалану және халық туралы қосымша ақпарат демографиялық және экономикалық статистика сияқты басқа да көздерден жүзеге асырылады. Көптеген жағдайларда өзен бассейнінің сараптамалық бағалары мен тұжырымдамалық модельдері пайдаланылады.

Өзен бассейндері әдетте әртүрлі әкімшілік, географиялық және саяси жиынтықтармен бірлесіп (мысалы, таулы және жазық аудандардың) созылып жататындықтан, шекаралар, құзіретті субъектілер арасындағы ынтымақтастық қажет. Ынтымақтастықтың мұндай механизмдері мен институционалдық шеңбері мониторинг пен бағалаудың тиімділігіне едәуір дәрежеде әсер ететін болады. Судың сапасы мен мөлшеріне мониторинг және бағалау жүргізу барабар ресурсты талап етеді.

Заңнамалық актілер мониторинг және бағалау арқылы нақты ақпарат беруді талап ете алады. Керісінше, мониторинг пен бағалау нәтижелері жаңа заңнаманың негізінде болуы мүмкін. Бұдан басқа, халықаралық кеңестердің шешімдері және/немесе ұсынымдары мониторинг пен бағалауға қойылатын жаңа талаптарды негіздейді. Мысалы, Мыңжылдық декларацияда тұжырымдалған даму саласындағы мақсаттарды ескере отырып, орнықты даму жөніндегі Дүниежүзілік кездесуді және Қоршаған орта мониторингінің жаһандық бағдарламасы және мониторингтің бірлескен бағдарламасы сияқты БҰҰ жүйесі ұйымдарының қамқорлығымен мониторинг және бағалау бағдарламасын құру және басқару туралы үкіметтің шешімін қамтиды.

Трансшекаралық су жөніндегі конвенция ретінде белгілі Трансшекаралық су ағындары мен халықаралық көлдерді қорғау және пайдалану жөніндегі Конвенция, халықаралық табиғат қорғау келісімі және БҰҰ ЕЭК-тің келісілген бес табиғат қорғау шарттарының бірі болып табылады. Осы Конвенцияның мақсаты трансшекаралық үстірттерді қорғау жөніндегі ұлттық күш-жігер пен шараларды жетілдіру және ынтымақтасуға және бірлескен органдар құруға міндетті болуында.

Конвенция: мониторинг, зерттеулер, әзірлемелер, консультациялар, ескерту және дабыл жүйелері, өзара көмек және қол жеткізу туралы, сондай-ақ ақпарат алмасу туралы ережелерді қамтиды. Орталық Азиядағы халықаралық су келісімдері мен мекемелері барлық елдер бойынша трансшекаралық суларды пайдалану мен қорғауды реттеу туралы көпжақты және екіжақты келісімдер санының өсуіне қатысады. Олардың тиімді жүзеге асырылуын қамтамасыз ету үшін үкіметтер трансшекаралық су ынтымақтастығы жөнінде бірлескен органдар құрады, олар форумдар ретінде, үнқатысуды жоғарылату және шешімдер қабылдау үшін құралдар ретінде де қызмет етеді. Қазір жұмыс жасап жатқан бірлескен органдар түрлі нысандарды, көптеген салаларды қамтиды және институционалдық тетіктер мен ұйымдық құрылымдарға қатысты тәжірибенің кең ауқымын ұсынады.

Бұл тәжірибе трансшекаралық су ынтымақтастығын құру немесе нығайту жөніндегі іс-қимылды қолдау үшін өте пайдалы. Су ағыны мемлекеттері өздерінің тиісті аумағы шегінде халықаралық су ағынын дұрыс және орынды түрде пайдаланады. Атап айтқанда, халықаралық су ағыны тиісті су ағыны бар мемлекеттерінің мүдделерін ескере отырып, оларды тиісті қорғау кезінде оңтайлы және орнықты пайдалануға және осымен байланысты пайда алуға қол жеткізу мақсатында су ағыны мемлекеттері пайдаланады және игереді. Су ағыны мемлекеттері халықаралық су ағынын дұрыс, әрі орнымен пайдалануға,

игеруге және қорғауға қатысады. Мұндай қатысу су ағынын пайдалану құқығын да, жауаптылықты да қамтиды.

Сонымен, трансшекаралық су ресурстарыннын құқықтық режимін қалыптастырған кезде, Қазақстан мен көршілес елдердің заң шығарушы билігі су ресурстарын әділ пайдалану доктринасы ғылыми тұжырымдамасына сүйенуі тиіс. Бұл доктрина сөзсіз БҰҰ 1997 жылғы Конвенциясында жан-жақты қарастырылған, мемлекеттер арасындағы ынтымақтастық қағидатына негізделу керек. Аталған доктрина халықаралық сулар ортақ ресурс ретінде карастырылуы тиіс деген тұжырымдамаға байланысты болады [76, 347 б.].

Осы мәселені шешуде маңызды доктринаның бірі су ресурстары мен су ағымдарын бірігіп басқару доктринасы болып табылады. Бұл доктрина әділ пайдалану доктринасының бір түрі болып табылады. Ол ағын су бассейндері кешенді түрде басқарылуы тиіс және ол үшін ресурстардың тұрақты дамуынан және әділ пайдалануымен жалпы басқару шараларын қамтамасыз ету үшін халықаралық механизмін орнату тиіс. Мұндай институционалдық тетік жоғарыда айтылған көптеген нысандарда көрініс табуы мүмкін.

Осыдан шығар қорытынды, трансшекаралық әсер ету.

1. Тараптар, атап айтқанда, барлық тиісті шараларды қабылдайды: а) трансшекаралық әсерді туғызатын немесе туғызуға қабілетті судың ластануын болдырмау, бақылау және қысқарту; б) трансшекаралық сулар экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және су ресурстарын ұтымды басқару, су ресурстары мен қоршаған ортаны қорғау мақсатында пайдаланылуын қамтамасыз етуге; в) трансшекаралық әсерді туғызатын немесе туғызуы мүмкін қызмет жағдайында, атап айтқанда, олардың трансшекаралық сипатын назарға ала отырып, трансшекаралық суларды орынды және әділетті пайдалануды қамтамасыз етуге; г) экожүйелерді сақтауды және қажет болған жағдайда қалпына келтіруді қамтамасыз етуге міндетті.

2. Су көзінде судың ластануын болдырмау, шектеу және қысқарту бойынша шаралар қабылданады. Өз кезегінде бұндай шараларды қабылдауда мынадай қағидаттар:

а) қауіпті заттар шығарындыларының ықтимал трансшекаралық әсерін болғызбау жөніндегі шаралар ғылыми зерттеулер бір жағынан осы заттар арасындағы себеп-салдарлық байланысты және екінші жағынан ықтимал трансшекаралық әсерді толық дәлелдемеген негізде кейінге қалдырылмауға тиіс сақтық принципі; b) «ластаушы төлейді» қағидаты, оған байланысты ластануды болдырмау шығыстарын, шығарындыларды шектеу және қысқарту жөніндегі шараларды ластаушы көтереді; с) су ресурстары қазіргі ұрпақтың қажеттіліктері болашақ ұрпақтың өз қажеттіліктерін қанағаттандыру қабілетіне нұқсан келтірмей қанағаттандырылатындай етіп басқарылуы тиіс қағидаттар басшылыққа алынуы тиіс.

3. Жағалау тараптары теңдік пен өзара түсіністік негізінде, атап айтқанда, теңіз ортасын қоса алғанда тиісті су жинау аудандарын немесе олардың трансшекаралық әсерді болдырмауға, шектеуге және қысқартуға бағытталған және олар әсер ететін трансшекаралық суларды немесе қоршаған ортаны

қорғауға бағытталған бөліктерін қамтитын келісілген бағдарламалар мен стратегияларды әзірлеу мақсатында екі жақты және көп жақты келісімдер негізінде ынтымақтасады

4. Жалпы алғанда, Конвенцияны қолдану қоршаған орта жағдайының нашарлауына әкелмеуге және трансшекаралық әсердің ұлғаюына әкеліп соқпауға тиіс.

Орталық Азияда су құқығы мыңдаған жылдар бойы жасақталып келеді, өйткені мұндағы су өмір мен әл-ауқатты білдіреді.

«Өркениеттер тарихын суға деген көзқарас тұрғысынан жазуға болады»,- деп айту кездейсоқ емес. Адам ежелгі заманнан бері суды әділ бөлудің маңыздылығын ғана емес, сонымен қатар судың сапасын сақтаудың маңыздылығын түсінді. Орта ғасырларда су көздерінің ластануына жол бермеу қажет деп саналды.

Сонымен, трансшекаралық су ресурстарын мемлекетаралық бөлу, оларды бірлесіп пайдалану барысындағы мәселелер ежелден бері бар болғанын көрсету мақсатында өткен тарихымызға қысқаша көз жүгіртіп өттік. Ол мәселелер бүгін пайда болып отырған жоқ және оны шешудің жолы өзара құрмет, трансшекаралық суларды бөлісудің тең құқықтары мен мүмкіндіктерін тануда жатқанын айта отырып, көршілес мемлекеттердің іргелес аумақтарында орналасқан трансшекаралық су ресуртарын өзара пайдалануға қатысты көрші мемлекеттер субъектілерінің іс-әрекеттері мен әрекетсіздіктерінің жүйесі екіжақты және көпжақты келісімдер шеңберінде трансшекаралық су ресурстарын пайдалану пайдалану тәртібін белгілеудің құқықтық бастаулары болып табылады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде көрші елдердің дотастық жүйесіндегі су шекаралары мен су кеңістігінің тұжырымдамасын талдауды қажет етеді.

2. ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ СУ РЕСУРСТАРЫН АРАЛАС СУ ПАЙДАЛАНУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

2.1 Көрші елдердің ынтымақтастығы жүйесіндегі су шекаралары мен су кеңістігі тұжырымдамасын талдау

Мемлекеттер ұлттық шекаралары, су арқылы өзара қарым-қатынаста болады. Әрбір мемлекет өз аумағын немесе шекарасын кесіп өтетін суды халықаралық құқықпен белгіленген шектерде, атап айтқанда мынадай ережелермен пайдалануға құқылы: егер мемлекет лицензия көлемін келісе алмаса, әділ шешім, есепке алу талаптары және т.б. қабылдануға тиіс.

Қалыптасқан жағдайларда егер жеңілдіктер берілмесе, штаттарға өзендердің немесе су қоймаларының су жинағыштарында суды пайдалануға

рұқсат етілмейді, басқа штаттардың мұндай суды пайдалану қабілетіне айтарлықтай әсер етеді.

Бассейннің әрбір мемлекеті өз аумағы шегінде Халықаралық су жинау бассейнінің суларын ұтымды пайдалануда ақылға қонымды және әділ үлеске құқылы.

Парадигматикалық немесе менталитет шеңберінде Цейтун (2007) «Қақтығысқа қарсы ынтымақтастық парадоксы» деп аталатын мәселені талқылады [77], кейбір талдаушылар өзен бассейніндегі қақтығысты қабылдайтынын, ал басқалары ынтымақтастықты көретінін түсіндіруге тырысты. Алайда, іс жүзінде ешқандай парадокс жоқ. Зерттеушілер дауласу оқиғалары мен динамикасы кооперативпен қатар сөзсіз болатынын білсе де, олар күресу және оны білдіру қабілетінде шектеулі болады.

Нахо Мирумачи және Джон Энтони Аллан (2007) су қақтығыстары мен ынтымақтастығын шешудің екіжақты әдісі ретінде «Трансшекаралық су арқылы байланыс» (TWIN) жөнінде ұсыныс келтірді. Трансшекаралық сулардың өзара байланысы туралы Мирумачи тұжырымдамасы (2007) [78] өзара іс-қимылдың қос табиғатымен күресуге жол ашады (Трансшекаралық сулардың өзара іс-қимылы спектрдегі дискретті орындарда емес, екі өлшемді матрицадағы позицияларды қарау жолымен түсінілуі, зерделенуі, талдануы және түсіндірілуі мүмкін. Көптеген трансшекаралық өзен бассейндері Еуропа мен Азия арасындағы шекарада орналасқан және ауыз су, суару және гидроэнергетиканың маңызды көзі болып табылады. Бұл ресурстарды орнықты пайдалану жағалаудағы елдердің әлеуметтік, экономикалық және экологиялық дамуы үшін шешуші болып табылады. Жағалаудағы елдер арасындағы жанжалдарды болдырмау, ресурстарды пайдалануды оңтайландыру және орнықтылықты қамтамасыз ету мақсатында экономикалық дамудың, халықтың өсуінің және су ресурстарындағы климаттың өзгеруінің күтілетін салдарларын ескере отырып, трансшекаралық ынтымақтастық барған сайын маңызды мәнге ие болып келеді.

Біріккен Ұлттар Ұйымының Еуропалық экономикалық комиссиясының Трансшекаралық су ағындары мен халықаралық көлдер қорғау және пайдалану туралы конвенциясы (БҰҰ ЕЭК-тің Трансшекаралық су жөніндегі конвенциясы) 1992 жылы күшіне енген сәттен бастап [1], былайша айтқанда, БҰҰ ЕЭК-тегі трансшекаралық су деп аталатын аймақтағы ынтымақтастық үшін маңызды негізді қамтамасыз етті. 2003 жылы Швейцарияның ұсынысы бойынша тараптар ашылу туралы түзету қабылдады. Өз кезегінде Конвенция БҰҰ ЕЭК аймағынан тыс, БҰҰ ЕЭК мүшелері болып табылмайтын елдерге оған қосылуға мүмкіндік береді. Конференция ЕЭК-ке кірмейтін елдерге арналған іс-шаралар бөлігінің алғашқысы болды, сондықтан ашылуға дайындық жүргізілді. Бұған БҰҰ Бас хатшысы қатысты.

Конференцияның мақсаты – Еуропа мен Азияны өзара бөлетін елдер үшін екі құрлық деп аталатын шекара бойындағы трансшекаралық суларды басқару және қорғау мәселелері бойынша диалог пен ынтымақтастыққа жәрдемдесу болды.

Сонымен бірге Конференция басқа да мақсатты көздеді. Өз кезегінде қол жеткізілген ағымдағы жағдайды, осы шекара аймағындағы су ынтымақтастығы саласындағы ілгерілеу мен қалған мәселелерді талқылау, былайша айтқанда, Еуропа және Азия аймағындағы түрлі елдерден келетін бассейндердің трансшекаралық ынтымақтастықтың озық тәжірибесімен алмасу және көрсету болды. Оның шеңберінде БҰҰ ЕЭК-нің Конвенциясы мен оның жұмысы туралы хабардарлығы мен түсінігін қоса алғанда, оның шеңберінде әзірленген техникалық және стратегиялық басшылық құжаттарды және оны қолданудың практикалық тәжірибесін арттыру қажет.

Барлық қатысушы елдер жағалаудағы елдер арасындағы трансшекаралық ынтымақтастықты әлеуметтік-экономикалық даму, сондай-ақ Еуропа-Азиядағы трансшекаралық экожүйелерді сақтау үшін негізгі аймақ ретінде қарастырды. Ортақ өзендер мен жерасты сулары бойынша трансшекаралық ынтымақтастықтың халықтың өсуі, климаттың өзгеруі, көші-қон және басқалары сияқты су ресурстарына көптеген және өсіп келе жатқан жүктемелер алдында ерекше маңызы бар. Көптеген қатысушы елдер көршілес елдермен ынтымақтастыққа дайын екендіктерін бірнеше рет мәлімдеді.

Конференция Орталық Азия елдері мен Тәжікстан және Ауғанстан, Түрікменстан және Иран Ислам Республикасы, Ресей Федерациясы, Моңғолия және Қытай сияқты ЕЭК-ке кірмейтін көршілес елдер арасында елеулі ынтымақтастық жүзеге асырылып жатқанын көрсетті [21].

Жағалау аймақтарын пайдаланудағы жиі кездесетін жағдайлардың бірі – ауданы жеткіліксіз қалалардағы құрлықтың шайылып кетуі табылады. Мұндай әдіс аралдарда орналасқан Дания елінде танымал, онда осындай архитектуралық тәсіл жағалаудағы кеңістіктерге тұрғын үй тұрғысынан үлкен сұраныс мәселесін шешуге, сондай-ақ автокөлік пен су көлігін пайдалануды тең дәрежеде ұлғайту үшін қосымша мүмкіндіктер туғызады.

Осының арқасында адам барынша қысқа мерзім ішінде қала сыртына шығып, қаланың қарбалысынан демалуға мүмкіндік алады. Құрлықты шаюдың тағы бір мысалы, Дубай, Біріккен Араб Әмірліктері болып табылады. Онда мұндай саясат қала аумағын ұлғайту және туристердің барынша көп санын тарту үшін қолданылған. Үлкен бос аумақтары бар қалаларда, бұл олардың акваториясын белсенді пайдалануға мүмкіндік береді, жағалаулар негізінен қаланы су тасқынынан қорғайды және су айдындарын жаңбыр суының ластануынан қорғайды. Бүгінгі күні жағалау аумақтарын пайдаланудың мынадай нұсқаларын бөліп көрсетуге болады:

1. Су маңындағы өндірістік аймақтарды қайта ұйымдастыру немесе жаңарту.
2. Жағалау бойындағы ескі ғимараттар мен тұрғын үйлерді бұзу және кейіннен қайта құру.
3. Қосымша көлік айрықтары мен жолдарын салу.
4. Қала үшін қосымша жасанды аймақтар құру [79].

Қазіргі заманауи қалаларда жағалаулардың міндеттері жан-жақты: бұл эстетикалық қабылдау және көлік мәселелерін шешу – ірі қалалардың көлік

құралдарымен шамадан тыс жүктелуі жағалау аумақтарын көп деңгейлі көлік эстакадаларын салу үшін пайдалануға мәжбүр етеді, көпірлердің үлкен торы, әртүрлі өндірістік құрылымдар және көптеген жүк айлақтары жасалады.

Демек, жағалау маңындағы аумақтарды мынадай функционалдық аймақтарға бөлу керек:

1. Қалалық ортада қолайлы экологияны сақтау үшін саябақтар, спорт ғимараттары, скверлер және басқа да объектілер құратын рекреациялық аймақтар.

2. Көлік тораптарын қайта ұйымдастыру үшін қосымша кеңістік жасайтын аймақтар.

3. Тұрғындардың психологиялық және физикалық денсаулығына оң әсер ететін су мен тұрғын үй құрылысының байланысын қамтамасыз ететін тұрғын аудандар [79].

Аумақты пайдалану мазмұнының өзгеруі көлік байланыстары жүйесін қайта құру және негізінен жаяу жүргіншілерге арналған кеңістіктерді жасау бойынша шешімдер қабылдауды талап етті. Көлік және жаяу жүргіншілер кеңістігін ажыратудың негізгі компоненттері ретінде көгалдандыру және геопластика элементтері кеңінен қолданылды, олардың өздеріне тән формалары жаңартылған қалалық орта көрінісіне әртүрлілік пен мәнерлілік енгізуге мүмкіндік берді.

Манчестердегі Сэлдфорд құжаттарын қайта құру тәжірибесі қайта құру жұмыстарының нәтижесінде [80, 4 б.] көптеген порттағы немесе порт кіре берісіндегі кемелерді теңіз толқындарынан қорғау үшін салынған қабырға тәрізді құрылыстар (молдар), айлақтары мен каналдары бар ең ластанған су айдындарының бірі судың жетекші композициялық рөлі бар абаттандырылған қалалық кеңістікке айналғанын көрсетеді.

Су коммуникациялары жүйесінің конфигурациясымен келісе отырып, тұрғын үй және қоғамдық ғимараттардан салынған құрылыс бұрынғы порт аумақтарын толтырып, бір кездері қараусыз қалған жағалау учаскелерін қалалық ортаның ыңғайлы көгалдандырылған бөлшектеріне айналдыруға мүмкіндік берді. Мәні бойынша өзінің маңызын жоғалтқан порттық аумақтардың осындай қайта құрылуы олардың адамға жаңа экологиялық сапада қайтарылуын білдіреді. Су кеңістігін тартымды табиғи ортаға айналдыру толыққанды тұрғын үй ортасын құру үшін аумақтың әлеуетін ашты және қаланың осы бөлігінің проблемаларын шешудің неғұрлым оңтайлы жолдарының бірін құрады. Қайта игерудің белгілі бір қиындықтары кезінде порт айлақтары мен айлақтар жүйесінің аумағын жоспарлау шеңбері ретінде пайдалану осы жердің «Құрылымдық жады» қалалық кеңістігінің экспрессивтілігі мен өзіндік ерекшелігіне қол жеткізудің қазіргі заманғы құралдарымен толықтырылған ортаны құруға мүмкіндік берді.

Табиғи ортаның нақты құндылықтарына қайта оралу жаңа кварталдардың тұрғындары үшін су қоймаларының жағалауларын бойлай ыңғайлы қозғалуға, ашық аспан астындағы театрландырылған іс-шаралар мен концерттерге

қатысуға, жағалаудағы құрылыс учаскелеріндегі демалыс орындарына бару мүмкіндігін береді.

Порт аумақтарын регенерациялау ландшафтық дизайн көмегімен қоғамдық қол жетімді және композициялық алуан түрлі ашық кеңістіктер жүйесін құруды қамтыды. Жаңадан салынған қоғамдық ғимараттардың учаскелерін безендіру, жағалау сызықтарының белгілеріне табиғи акцентерді енгізу, жаяу жүргіншілер эспланадаларын ауқымды бөлу бұрынғы ортасын сапалы жаңартуда ландшафтық дизайн құралдарын қолданудың негізгі бағыттарын құрады.

Тұрғын үй құрылысы учаскелерінде өсімдіктерді орналастыру қоғамдық, ұжымдық және жеке кеңістіктердің шекараларын көзбен шолып бекіте отырып, аумақты функционалдық пайдалану сипатына бағындырылды. Ландшафтың табиғи компоненттерін қалыптастыру жөніндегі жұмыстардың үлкен көлемін жүргізе отырып, порт аумақтарын қалпына келтіру тәсілі жартылай қираған айлақтар кешенін қала мен су акваториясының толыққанды түйісу аймағына айналдыра отырып, ортаның экологиялық тұрақтылығын арттыруға нақты ықпал етті.

Мұндай ресурстардың мәртебесі туралы мәселе неғұрлым күрделі және түсініксіз болып көрінеді. Осы шекараларды кесіп өтетін табиғи ресурстар топтарының мәртебесін анықтау үшін олардың орналасқан жерінің мәртебесін, сондай-ақ шекаралардағы ұлттық ресурстар мен табиғи ресурстар мәселелерін ескеру қажет.

Аумақтың мәртебесі туралы мәселе – бұл мемлекет аумағының құқықтық табиғаты мен егемендігі туралы мәселе болып табылады. Мемлекеттік сектордың құқықтық табиғаты – заң ғылымының ең даулы мәселелерінің бірі. Бұл мәселеге біздің қазіргі көзқарасымыздың барлық ерекше тұстарын баяндаудың қажеті жоқ, бірақ одан әрі зерттеу үшін оған толық назар аудармау мүмкін емес. Мемлекеттің аумағы мемлекеттік басқарудың кеңістіктік шекарасы болып табылады. Мемлекет аумағының құқықтық нысанының кеңістіктік қағидатымен келісу орынды. «Мемлекеттік аумақ-табиғи емес, заңдық ұғым» [81, 18 б.].

Тағы бір қауіпті тенденция – аумағында трансшекаралық өзендердің жер үсті ағынының көп бөлігі қалыптасатын кейбір елдер өзен суын өздерінің стратегиялық ресурсы ретінде қарастырады және мұндай мемлекеттің өз аумағында халықаралық су ресурстарын пайдалану еркіндігін шектемейтін толығымен аумақтық егемендік Доктринасын ұстанады.

Қазақстан мұндай мәселені талқылауға ешқашан келіспейтіндігі айқын. Су проблемасының ғаламдығы шексіз және оны тек суды пайдалану мен суды үнемдеу технологияларының ұлттық және халықаралық стратегияларын дамыта отырып, жалпы күш-жігермен шешуге болады.

Бұдан басқа, оның қолдану аясы абстрактілі, математикалық, виртуалды және басқа болып келеді. Тіпті жаһандық мемлекеттік аумақтың заңды тұжырымдамасы жерде, суда және ауада ойлауға және сыртта өмір сүруге

мүмкіндік бермейді. «Мемлекеттік аумақ – жер кеңістігінің бір бөлігі» екендігі халықаралық құқық курсында атап өтіледі [81, 11 б.].

Өйткені, бұл тікелей материалдық географиялық орта болмағандықтан, автордың пікірінше, бұл саланың бюджеті жер болып табылады. Әрине, «жер» сөзі жерді объект немесе оның жермен байланысы ретінде білдірмейді. Су мен ауа бар болғандықтан, болашақта халықаралық заңнама немесе құқық пайда болуы мүмкін. Бюджет өзгереді және кейбір басқа мақалалар елдің доменіне қосылады.

«Жердегі кеңістік» ұғымы сыртқы әлемнің белгілі бір материалдық, физикалық қасиеттерге ие екенін білдіреді, мысалы, халықтар арасындағы шекараны айқындауға және юрисдикцияны және белгілі бір адамға тиесілі басқа да мәселелерді айқындауға мүмкіндік береді. Шынында да, ол ұлттық аумақтық мәселелердегі кеңістік пен физикалық түсінік арасындағы байланысты білдіреді.

Кеңестік авторларының бірі А.Н.Талалаев: «Мемлекет аумағындағы табиғи ресурстар, оның ажырамас бөлігі болып табылады»,-деп мәлімдейді [82, 160 б.]. Бұл ретте жер, су, ауа массасы сияқты құрамдас бөліктерде елдің аумағын түсіну мүмкін емес. Осы кеңістіктегі объектілердің көмегімен шекараларды анықтай алуға болады және әртүрлі құқықтық мәртебе мен ережелерге ие бола алады. Ұлттық аумақтың құқықтық табиғатын анықтайтын келесі тармақ – мемлекеттік биліктің бөлінуі.

Юрисдикция – егемендік емес. Осы тұрғыдан алғанда, мемлекеттік сектордағы құзіреттілік принципі дұрыс емес болып көрінеді. Бекіту тұжырымдамасы жердің екіұшты бөлінуімен шекаралар туралы нақты түсінік бермейді. Б.М.Клименко дұрыс атап өткендей, мемлекеттік аумақтарды белгілеу жағдайларын тудырады [83, 18 б.].

Әдебиеттегі егемендік ұғымы ел ішіндегі мемлекеттің үстемдігі және халықаралық қатынастардағы тәуелсіздік ретінде бекітілді [84, 11 б.].

Өз аумағында мемлекеттің үстемдігі оның өзінің айрықша билігін жүзеге асыруынан көрінеді, яғни «... жария (қоғамдық) биліктің толығымен және билікті мәжбүрлеу... заң шығару, әкімшілік және сот юрисдикциясы, мемлекет ішінде құқықтық тәртіпті орнату және қолдау, биліктің бірлігі мен заңдық шексіздігінің болуы...» [81, 16 б.]

Мемлекеттің өз аумағындағы егемендігі туралы айту – бұл қандай кеңістік, басқаша айтқанда билік жүзеге асырылатындығы, сондай-ақ оның кімге және қандай объектілерге қатысты болуы мүмкін екендігі туралы айту қажет.

Табиғи ресурстардың тиесілілігі туралы мәселе, өз кезегінде, әдебиетте қамтылған, бірақ жеткіліксіз егжей-тегжейлі және дұрыс емес сияқты. Б.М.Клименко бұл мәселені қарастыра отырып, аумақ мемлекетке жария халықаралық-құқықтық меншік құқығымен тиесілі, тиісінше «табиғи ресурстардың белгілі бір мемлекетке тиесілігі осы ресурстар орналасқан аумақтан туындайды» [83, 16 б.] және сол меншік болып табылады деген қорытынды жасайды.

Бірқатар авторлар мемлекеттің аумаққа халықаралық-құқықтық меншігі туралы теорияны қолдайды, алайда меншік құқығына (иелену, пайдалану, билік ету) [84, 27 б.], басқаша айтқанда аумаққа мемлекеттік халықаралық - құқықтық меншіктің бар екендігін дәлелдеу кезінде және табиғи ресурстардың бір түрі - бұл таза қоғамдық қатынастар деп аталатын жеке-құқықтық идеяларға негізделген пайымдау болып отыр.

Бұдан басқа, аталған институтты енгізу мақсаты түсініксіз. Азаматтық құқықтағы меншік институты, былайша айтқанда, құқық субъектілері деп аталатындар арасындағы түрлі мүлікке қатысты қатынастарды ажырату үшін, тауарлар алмасуда пайдалану үшін және т.б. қажет. Халықаралық құқықта өз кезегінде мемлекеттер мен аумақтар бар.

Аумақ мемлекет иеліктен шығаруға болатын нәрсе ретінде қарастырмайды және ол басқа мемлекеттермен өзара қарым-қатынаста мұндай мақсатты көздемейді, аумақ мемлекеттің қажетті құрамдас бөлігі болып табылады. Оны иеліктен шығару, бейнелі түрде бұл жерде өзін дененің бір бөлігінен айыру сияқты әрекет етеді.

Әрине, аумақты бір мемлекеттің екінші мемлекетке беруі халықаралық құқықта бар, бірақ сонымен бірге мемлекеттер бір-бірін меншік иесі ретінде қарастырмайды және олар әрекет етпейді. Өзара қарым-қатынаста әрбір мемлекет- аумақтың, халықтың және биліктің бірлігі. Аумақтың мемлекетке тиесілі болуы белгілі бір кеңістік шеңберінде бұйрық шығарумен байланысты болады.

Біздіңше, «Мемлекеттің аумаққа құқығы – бұл шексіз билікті жүзеге асыру құқығы»,-деп көрсеткен жөн болады.

Осылайша, мемлекеттің өз табиғи ресурстарына халықаралық-құқықтық меншігі туралы айтуға болмайды. Мемлекет, өз кезегінде, өз ресурстарының режимін, мемлекет иелігіне алу құқығын және табиғи ресурстарды иеленудің, пайдаланудың және оларға билік етудің басқа да аспектілерін айқындау мемлекеттің жоғарғы немесе бастапқы құқығын тануды білдіретін өзінің табиғи ресурстарына егемендігі бар. Қазіргі заманғы халықаралық құқық мемлекеттің өзінің табиғи ресурстары үстіндегі ажырамас егемендігін таниды. Халықаралық құқықтың бұл қағидаты БҰҰ Бас Ассамблеясының бірнеше қарарларында жарияланды, ал кейіннен халықаралық шарттарда [85, 4 б.] дамыды. БҰҰ Бас Ассамблеясының «Табиғи байлықтар мен ресурстарды еркін пайдалану құқығы» қарарында [86] «Халықтардың өздерінің табиғи байлықтары мен ресурстарына еркін билік ету және оларды еркін пайдалану құқығы олардың ажырамас егемендік құқығы» деп жариялады. 10 жылдан кейін қабылданған «Табиғи ресурстардың ажырамас егемендігі» қарары «Халықтар мен ұлттардың өздерінің табиғи байлықтары мен ресурстарына тән егемендік құқығын» жариялап қана қоймайды, сонымен қатар егемендікті жүзеге асыруға «ықпал етуі тиіс егемендікке негізделген мемлекеттердің өзара құрметі» екенін көрсетеді.

Қарар мемлекеттердің олардың құқықтарын жүзеге асыруына араласудан қалыс қалу қажеттігін ғана емес, сондай-ақ мемлекеттің егеменді құқықтары, өз

кезегінде, өз ресурстарына қатысты, басқа мемлекеттің осындай егеменді құқықтарына нұқсан келтіре отырып жүзеге асырыла алмайтынын білдіреді. Айта кету керек, Бас Ассамблеяның қарарларында сөз «өзінің табиғи ресурстары» туралы болып отыр, бұл ресурстардың немесе мемлекет аумағының әлеуетінің болуы мен тиесілігін білдіреді. В.А. Чичварин «... мемлекет аумағында оның ажырамас бөлігі болып табылатын және ол болып табылмайтын ресурстарды бөледі [12, 11 б.]. Өз кезегінде, мұндай бөлуді сынауға болады, бұл жағдайда, «барлық объектілер осы мемлекеттің аумағында бола отырып, олар өз бетінше қозғалады ма, жоқ па, оның ерекше егемендігіне жатады және олар басқа мемлекеттердің билігі үшін қол жетімді емес. Мұндай нысандар автор анықтағандай халықаралық табиғи ресурстар болуы мүмкін. Оларды мемлекеттің егемендігінен алып тастауға немесе олардың аумағында болған кезде мемлекеттің оларға құқықтарын шектеуге тек егеменді мемлекеттердің халықаралық келісімі арқылы қол жеткізуге болады».

Бұл пікірталаста мемлекет аумағындағы табиғи ресурстар мемлекеттік аумақтың ажырамас бөліктері ретінде қарауға болатын немесе «өзіндік» деп айтуға болатын, оларға БҰҰ Бас Ассамблеясының жоғарыда көрсетілген қарарларының мағынасы бойынша мемлекеттің ажырамас егемендігі және олар болып табылмайтындарға бөлінетіндігімен келісу керек. Мемлекеттің өзінің табиғи ресурстарына ажырамас егемендігі мемлекетте өзінің табиғи байлықтарына еркін иелік ету (басқа мемлекеттердің құқықтарын бұзбай) және оларды еркін пайдалану сияқты егемендік құқықтардың болуын білдіреді. Мемлекет өзінің аумағында тұрақты және толық орналасқан табиғи ресурстарға қатысты өз құқықтарын (оның ішінде мемлекет меншігіне алу құқығын) еркін және неғұрлым толық жүзеге асыра алады.

Трансшекаралық табиғи ресурстар ішінара немесе мезгіл-мезгіл аумақта бола отырып, мемлекеттің айрықша егемендігі ретінде ұарастырыла алмайды және мемлекеттердің мұндай ресурстарға құқықтары басқаша болады. Мысалы, мемлекет мұндай ресурсты толығымен біржақты басқара алмайды, өйткені ол басқа мемлекеттің мүдделеріне әсер етеді. «Өзінің» ресурстарына қатысты жүзеге асыра алатын көлемде пайдалануды жүзеге асыра алмайды. Су әлеуетін бөлу көптеген ұрпақтар мен мемлекеттердің халықаралық келісімдері шешетін мәселе.

Ф.Санд осы бағыттағы жұмыстардың авторы ретінде «Егер трансшекаралық табиғи ресурстарға қатысты белгілі бір мемлекеттің егемендігі (егемендік құқықтары) оларға таралатын шегін анықтау үшін оның ресурстарына тән егемендік принципі мемлекеттердің құқықтары мен міндеттерін белгілеуге көмектеседі» деп атап көрсетеді [87, 238 б.].

Осылайша, трансшекаралық табиғи ресурстарға мемлекеттің өзінің табиғи ресурстарынан ажырамас егемендігі қолданылады деп тануға болмайды. Мемлекеттер өз аумағы үстіндегі егемендігіне орай трансшекаралық табиғи ресурстарды пайдалану жөніндегі егемендік құқықтарын жүзеге асырады.

Мемлекеттердің трансшекаралық табиғи әлеуеттен егемендігі бар ма және осы ресурстарға қатысты мемлекеттердің құқықтары қандай деген мәселені шешу нұсқалары ұсынылды.

Айта кету керек, көбінесе, жиі кездесетін қателік мемлекеттің егемендігі ұғымын дұрыс түсінбеуімен байланысты болып жатады. Беделді авторлар С.А. Гуреев және И.Н. Тарасова жағалау мемлекетінің егемендігі қағидатының болуы туралы жазады, сонымен қатар олар «Бұл мемлекеттердің өз егемендігін ерікті және ақылға қонымды түрде шектеуі арқасында халықаралық өзендер режимі туралы кейбір көпжақты шарттарда сауда кеме қатынасы еркіндігі қағидатын белгілеу мүмкін болғанын» атап өткен [88, 36 б.].

Кейбір жерлерде олардың пікірлері қате болуы мүмкін, егемендікке қатысты алғашқы жаңылысу егемендіктің шектелуімен байланысты, мұнда біз мемлекеттің өз егемендігін басқа мемлекеттердің пайдасына шектеуі туралы айтып отырмыз. Мемлекеттің егемендігін шектеуге қатысты қазіргі саясаттану, әлеуметтану және заң әдебиеттерінде кең таралған бұл шатасу мемлекеттік егемендіктің не екенін және оның халықаралық құқықпен байланысы қандай екенін жеткілікті түсінбеуден туындайды.

Шамамен бірдей «бірлескен» немесе «ортақ» пікірлер егемендіктің болуына қатысты басқа авторлар мынадай пікір айтады: «Мемлекеттер өз аумақтарындағы ресурстарға қатысты өзінің егемендігін ұлттық ресурстармен бірдей көлемде жүзеге асыра алмайды. Мемлекеттік егемендіктің қазіргі мағынасында қамтылған және егемендіктің басқа тасымалдаушыларының заңды мүдделерін құрметтеу қажеттілігінен туындайтын шектеулер бөлінетін табиғи ресурстарға қатысты одан да өткір көрінеді...» [89, 196 б.]. Кейбір авторлардың еңбектерінде «нақты экологиялық міндеттерге жетуі талап ететін жағдайларда құжаттарды ратификациялап, мемлекет табиғи ресурстарға қатысты өзінің егемендігін шектеу не өзі шектеу қою туралы» бекіту кездеседі [90].

Халықаралық-құқықтық доктринада бұл ереже белсенді сынға алынады. Мәселен, И.И. Лукашук былай деп жазады: «Егемендік пен одан туындайтын құқықтар оларды мемлекеттер өзара мойындаған жағдайда ғана өмір сүре алады. Халықаралық құқық, ұлттық заң сияқты, оның егемендігін емес, мемлекеттің әрекет ету бостандығын шектейді... Кез-келген келісім егемендікті шектейді деп айту қисынды, өйткені сізді ұшақпен тасымалдау туралы келісім сіздің бостандығыңызды шектейді, ал жаяу жүру мүмкін емес» [91, 38 б.].

Мемлекеттік немесе конституциялық құқық доктринасында да егемендікті шектеуге болмайды деген көзқарас бар. Халықаралық құқық халықаралық қатынастардағы мемлекеттік егемендіктің нақты мазмұнын белгілейді, яғни басқа мемлекеттердің егемендігін ескере отырып, мемлекеттердің іс-қимыл еркіндігінің нақты шеңберін айқындайды. Егемендік шегі туралы мәселені талқылау орынсыз, бұл қағидат халықаралық құқық жөніндегі әдебиетте жеткілікті түрде атап көрсетіледі. Халықаралық табиғи ресурстардың егемендігін кеңейту туралы екінші қате пікір назар аударуға тұрарлық. Автор «аймақ» ұғымының құқықтық және географиялық

мағыналарын табиғи ресурстармен және көлеммен шатастырады, яғни оның шекарасы шегінде халықаралық өзендердің кейбір бөліктерінің егемендігіне байланысты барлық жағалаудағы мемлекеттердің басқа жағалаудағы мемлекеттермен тең құқықтарға ие. Бөлу барысында келесі әрекеттерді орындау керек. Мемлекеттің аумағы заңды мағынада – бұл мемлекеттік үстемдік саласы болып табылатын жер кеңістігі, сондықтан трансшекаралық табиғи ресурс алып жатқан кеңістіктің бір бөлігіне мемлекеттің егемендігі таралады. Мысалы, мемлекеттің егемендігінде белгілі бір су кеңістігі бар деп айту дұрыс. Мемлекет өзінің егемендігіне байланысты өзінің (ұлттық) табиғи ресурстарына тән егемендікке ие және одан туындайтын құқықтарды халықаралық құқыққа сәйкес жүзеге асырады. Трансшекаралық табиғи ресурстар халықаралық табиғи ресурстарға жатады және мемлекет халықаралық құқық негізінде өз аумағының егемендігімен байланысты ресурстарды пайдалану құқығын жүзеге асырады.

Егемендік су, жер, әуе аумағының бір бөлігіне, бірақ трансшекаралық табиғи ресурсқа немесе осы кеңістіктің шегіндегі осы ресурстың нақты бөлігіне қолданылмайды. Бұл ретте бірінші жағдайда бірнеше мемлекеттің егемендігі бір кеңістік пен бір объектіге тарайтын жағдай қалыптасқан болар еді, бұл принципінде егемендік ұғымына қайшы келеді, өйткені аумақтық үстемдік мемлекеттік аумақ шегінде өзге де көпшілік биліктің жоқтығын болжайды. Мемлекеттік аумақ шегіндегі ресурстың бір бөлігіне егемендікті, сондай-ақ меншік құқығын тарату – трансшекаралық табиғи ресурстарға қатысты әдебиетте ұсынылған теория.

Алайда, ресурстардың жылжымалы түрлеріне келетін болсақ, тұрақты объекті болмаған кезде егемендікті жүзеге асыру мүмкін емес. Жалпы, өзендердің ағындары мемлекеттердің аумағы арқылы бір рет өтеді- ежелгі адамдар дәл атап өткендей- бір өзенге екі рет кіру мүмкін емес.

Қоныс аударатын жануарлар кезең-кезеңімен бір аумақтан екіншісіне ауысады, бұл ретте ресурс толығымен ауысуы мүмкін. Бірақ егер әр мемлекетте мұндай ресурсқа егемендік қолданылса, «өзгерлемі егемендік» позициясы құрылады - бүгін ол бар, ертең жоқ (ресурстың осы бөлігіне немесе басқа мемлекеттің егемендігі толығымен қолданылады) және т.б. табиғи ресурстарға егемендік тек тұрақты ғана емес, сонымен бірге олардың тағдырын өз бетінше анықтау мүмкіндігін де қамтиды.

Бұл жағдайда «егемендіктің өзгеруі» кез-келген субъектінің еркінен тыс алдын ала анықталады. Егемендіктің табиғи ресурстың бір бөлігіне таралуы-тұрақты немесе мезгіл-мезгіл өзгеріп отырады, ол трансшекаралық табиғи ресурстың бірлігіне қайшы келеді. Бұл газ тәрізді және сұйық ресурстар жағдайында айқын көрінеді, шексіздік, газ тәрізді күй, ұтқырлық оны егемендікке де, меншікке де бағынбайтын теңіз сияқты етеді.

Әрине, жер үсті ресурстары құрлық кеңістігінде болғандығымен ерекшеленеді, бірақ бұл олардың ішкі қозғалтқышын, араласуын және бірлігін өзгертпейді.

Мемлекеттердің трансшекаралық табиғи ресурстарға құқықтарын мемлекеттің өзінің табиғи ресурстарынан ажырамас егемендігінен туындайтын құқықтармен салыстыру қажет.

Мемлекеттің аумақтық егемендігі мен тәуелсіздігі өзінің табиғи ресурстарына қалай байланысты болады? Өз табиғи ресурстарының егемендігі, яғни мемлекеттің билік ету және пайдалану құқықтары мемлекеттік егемендіктің болуынан туындайды, бірақ бұл құқықтар егемендіктен туындайтын белгілермен сипатталады.

Өз ресурстарына тән егемендік – бұл мемлекеттің өзінің табиғи ресурстарына белгілі бір құқықтарының бар екендігін баса көрсету, бөліп көрсету үшін ғана енгізілген ұғым. Мемлекеттің егемендігіне байланысты мемлекеттің өз ресурстарына құқықтарының сипаттамалары осындай. Біріншіден, эксклюзивтілік және ерекшелік. Тек мемлекеттің өзі ғана өкімдік етуді, қанауды анықтай алады және осы құқықтарды өзі жүзеге асыра алады, басқа ешбір мемлекет оған кедергі жасауға құқылы емес.

Екіншіден, толымдығы. Бұл мемлекеттің осы ресурстарға қатысты барлық мүмкін құқықтарға ие екендігін білдіреді. Осы толымдығы салыстырмалы, өйткені егемендіктің қазіргі түсінігі оны бір мемлекеттің жүзеге асыруы басқа мемлекеттердің егемендігіне әсер етпеуі керек екендігіне негізделген.

Мемлекеттің трансшекаралық табиғи ресурстарға құқықтары, сондай-ақ олардың табиғи ресурстарында әрекет ететін құқықтар болып табылмайды. Трансшекаралық табиғи ресурстарға қатысты мемлекеттердің құқықтарының бірдей толықтығы немесе бірдей ерекшелігі туралы айтуға болмайды, өйткені мемлекеттің мұндай ресурстарды пайдалануы ол жеке-дара емес, басқа мүдделі мемлекеттермен бір мезгілде және (немесе) уақыт өте келе жүзеге асырылады.

Табиғи ресурстардың жай-күйі тек бір мемлекетке ғана емес, барлық мүдделі мемлекеттерге де байланысты. Басқа мемлекеттерді тек осы мемлекеттердің келісім бойынша ғана алып тастау мүмкін болады.

Осылайша, трансшекаралық табиғи ресурстарға құқықтар басқа мемлекеттерді осы ресурстарды пайдалану және билік ету процесінен шығару мағынасында ерекшелігі жоқ. Олардың айрықша ерекшелігі, егер халықаралық шартта өзгеше белгіленбесе, өз аумағының шегінде әрбір мемлекет осы ресурстарды толық немесе қазіргі уақытта мемлекет аумағының шегінде болатын бөлігінде пайдалана алады және оларға билік ете алады.

Мұндай құқықтардың толықтығына келетін болсақ, бұл ресурстың өзі халықаралық болғандықтан ол халықаралық құқықпен әлдеқайда күшті байланыста болады. Мұндай ресурстардың режимі халықаралық шартта айқындалуы тиіс. Мемлекеттер арасында келісімнің болмауына байланысты (бұл қазіргі уақытта жиі кездеседі) режим халықаралық құқықтың жалпы нормаларымен және мемлекеттердің ұлттық заңнамасымен айқындалады.

Егер мемлекеттер трансшекаралық табиғи ресурстың режимін белгілемесе, оны пайдалану бойынша тең құқықтарды тану қажет. Тең

құқықтар сандық мағынада емес, әділ теңдік мағынасында, яғни сәйкесінше бөліктер, уақыт және т. б түсіндірілуі керек.

Мемлекеттің меншікті ресурстарына құқықтар мемлекеттің егемендігіне байланысты болады. Мемлекеттің трансшекаралық табиғи ресурстарға құқықтары мемлекеттің өзінің табиғи ресурстарынан ажырамас егемендігіне орай жүзеге асырылатын құқықтарға тең болмаса да, мемлекеттің мемлекеттік аумақ шегінде егемендікті жүзеге асыруына байланысты. Бұл ресурстардың орналасқан жері нақты мемлекеттердің аумағымен ажырамас байланысты болғандықтан, мемлекеттер оларға ие болады.

Осылайша, трансшекаралық табиғи ресурстар туралы мынадай ережелерді атап өткен жөн:

– Ортақ табиғи ресурстар мемлекеттердің аумағында орналасқан және табиғи ортаның бір бөлігін құрайды, бірақ осы аумақтардың кез келгенінің ажырамас бөлігі болып табылмайды.

– Бұл ресурстарға мемлекеттің егемендігі қолданылмайды, ал оларға құқықтар өзінің табиғи ресурстарына тән егемендікке байланысты мемлекеттің құқықтарына тең келмейді.

– Мемлекеттердің трансшекаралық табиғи ресурстарға құқықтарының пайда болуы осы ресурстардың орналасқан жерінің (мекендейтін жерінің) мемлекеттік аумақтың ажырамас байланысына байланысты.

– Әрбір мемлекеттің осы құқықтарды жүзеге асыруы басқа мүдделі мемлекеттермен ынтымақтастық негізінде жүзеге асырылуы тиіс.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы мемлекеттердің аумағында орналасқан трансшекаралық табиғи ресурстардың халықаралық мәртебеге ие екендігін айтуға мүмкіндік береді. Ойымызды су кеңістігі мен су шекаралары екі түрлі анықтама болып табылатынын, онда аумақтық сулар су шекаралары деп танылатынын, оның іргелес жиегі жағалау мемлекетінің егемендігіне кіретінін, ал жер асты бөліністері тікелей мемлекет аумағының астында өтетінін айтып қорытындылаймыз. Осыған байланысты су шекараларына қатысты қазақстандық заңнама жүйесін қарастыруды қажет етеді.

2.2 Су шекараларына қатысты қазақстандық заңнама жүйесі

Қазіргі Қазақстанның заңнамасында қолданыстағы қоғамдық қатынастар мен қолданыстағы заңнаманың құқықтық базасы болып табылатын өзінің құқықтық қағидаттар жүйесі бар.

Бұл жалпы принциптер Заңда және кейбір құқықтық салаларда айқындық пен әлсіз жақтарды табады және өздерінің аумақтық принциптеріне ие. Кейбір құқықтық нормалар жағдайында принциптер олардың сипатын көрсететін міндетті агенттер ретінде әрекет етеді және белгіленген құқықтық принциптерге сәйкес ұйымдарға немесе қоғамдық қатынастардың нақты нысандарына қатысты заңдарға қолданылады.

Су сапасы туралы заңның негізгі жүйесі келесідей көптеген нормативтік және функционалдық сипаттамаларға ие:

а) су сапасының жай-күйін тікелей бақылау;

б) сумен жабдықтауды және қарсылықты жою үшін су заңнамасының реттелетін нақты шарттарымен пайдалану;

в) негізгі бағытты анықтау және ережелерді кеңейту және қолданыстағы заңдарды реформалау үшін нұсқаулық ретінде қызмет етуі;

г) Су құқығы нормаларының сақталуын қамтамасыз ету;

д) су объектілерінің әлеуметтік-экономикалық мүдделерінің және су қатынастарының сақталуының құқықтық индикаторы ретінде қызмет етуі.

Қазіргі заманғы су құқығын зерделеу мынадай қағидаттар жүйесін таңдауға мүмкіндік береді:

2003 жылғы Су кодексінің 9-бабында су заңнамасының принциптері көрсетілген:

1. Халықтың өмірі мен қызметінің негізі болып табылатын сулардың мемлекеттік маңызын тану;

2. Халықты қажетті мөлшерде және кепілді сапада ауыз сумен бірінші кезекте қамтамасыз ету;

3. Халықтың суға әділ және тең қол жеткізуі;

4. Су алуды қысқартуға және судың зиянды әсерін азайтуға мүмкіндік беретін заманауи технологияларды игере отырып, кешенді және ұтымды су пайдалану;

5. Оларды қорғау бойынша кешенді су объектілерін пайдалану;

6. Арнайы су пайдалану ақысы;

7. Қазақстан Республикасының су заңнамасын бұзудан келтірілген залалды өтеу;

8. Қазақстан Республикасының су заңнамасын бұзғаны үшін жауаптылықтың бұлтартпастығы;

9. Су қорын пайдалану және қорғау жөніндегі міндеттерді шешуге жұртшылықты тарту және жариялылық;

10. Қазақстан Республикасы су қорының жай-күйі туралы ақпараттың қолжетімділігі;

11. Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық нормалар мен халықаралық шарттар негізінде трансшекаралық суларды пайдалану.

Әрбір табиғи объектінің өзіндік сипаты бар. Су қоймалары да солай. Табиғи зат ретінде судың өз қасиеттері бар. Нәтижесінде су заңнамасы мен су пайдалану ұйымдарының өз ережелері болуы тиіс.

Қазіргі жағдайдың стратегиялық принциптерін іске асырудың егжей-тегжейін қарастыратын боламыз.

Халықтың мемлекеттік өмірі мен белсенділігіне, мемлекеттік маңызы бар суды тану принципі.

Бұл адам өмірі мен денсаулығы үшін қоршаған ортаны қорғауға бағытталған 31-баптың 1-бөлігінің [38] ережелерінде тікелей қамтылған су құқығының негізгі қағидасы.

Осы стандарттар табиғи ресурстарды адам өмірі мен іс-әрекетінің негізі ретінде бағалауды қамтиды және табиғи ресурстарға көзқарастың екі түрін:

пайдалану және сақтауды ұсынады. Конституциялық бағалау тек жерді, суды және ауаны ғана емес, сонымен қатар ортандарды, жануарлар әлемін және адам өмірі мүмкін емес аймақтарды заңды түрде ашуға құқылы.

Қажетті және сөзсіз өмір сүру жағдайлары, заттар, адам өмірінің заттары және оның қажеттіліктерін қанағаттандыру құралдары. Заң шығарушылар су объектілерінің маңыздылығын түсіндіріп, олардың маңызды қасиеттері мен атрибуттарын адамның өмірі мен іс-әрекетіне қарай заңдастырып, судың күйін реттейтін нәрсені ескеруі керек (мысалы, су объектілері биологиялық ресурстардың тіршілік ету ортасы, демек, адамның тіршілік ету ортасы).

Су жағдайларын реттеу су объектілерін тіршілік ету ортасының күрделі құбылысы ретінде түсінуге негізделген, олардың көпшілігінде заңды сипаттамалар мен интеграциялар бар.

Осы қағидатқа сәйкес су объектілері:

– қоршаған орта – қоршаған ортаның маңызды құрамдас бөлігі;

– су биологиялық ресурстарын қоса алғанда, өсімдіктер мен жануарлардың мекендеу ортасы;

– адам жеке және тұрмыстық қажеттіліктер үшін пайдаланатын табиғи ресурс;

– шаруашылық және өзге де қызмет үшін пайдаланылатын табиғи ресурстар;

– меншік құқықтары және басқа да құқықтар.

Ауыз судың және ауыз сумен жабдықтаудың жай-күйін санитариялық-эпидемиологиялық бақылаушылар айқындайды. Сумен жабдықтау орталықтандырылған немесе орталықтандырылмаған болуы мүмкін. Бірінші жағдайда оның нысанасы мен мақсаты ауыз су және шаруашылық-ауыз су жеткізу болып табылатын және тиісті лицензиясы (рұқсаты, шарты) бар ұйым жүзеге асырады. Егер халық орталықтандырылмаған сумен қамтамасыз етілсе, азаматтар мен заңды тұлғалардың жер үсті және жер асты суларынан тікелей су алуға құқығы бар.

Су мен су әлеуеті халықтың және планетада тұратын адамдардың қалыпты өмірі үшін аса қажет, бұл олардың суға деген қажеттіліктерін қанағаттандыруға қандай да бір кедергі жасау адамның денсаулығына және қоғамның әл-ауқатына қауіп төндіреді.

Ең төмен қамтамасыз ету Батыс Қазақстан, Атырау, Солтүстік Қазақстан облыстарында байқалады. Тазарту қондырғылары, зауыттарды дезинфекциялау, су құбырлары мен тарату желісінің қанағаттанарлықсыз жағдайында, сондай-ақ ауылдық су құбырларының шамамен 50%-ы дағдарыстар мен электр қуатының жетіспеушілігінен зардап шегуде.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 23 жылғы 2004 қаңтардағы № 75 [92] қаулыларымен Су объектісін ауыз сумен жабдықтау көздеріне жатқызу қағидалары бекітілді. 2003 жылғы 13 желтоқсандағы № 1265 [93] сумен жабдықтаудың баламасыз көздері болып табылатын сумен жабдықтаудың аса маңызды топтық жүйелерінің тізбесі, 2006 жылғы 4 сәуірдегі № 237 [94] ауыл

шаруашылығы тауарын өндірушілерге су беру жөніндегі қызметтердің құнын субсидиялау қағидалары бекітілген.

Жоғарыда аталған қағиданы іске асыру үшін қабылданған 2006 жылғы 5 сәуірде № 248 [95] ауыз сумен жабдықтаудың баламасыз көздері болып табылатын аса маңызды топтық және жергілікті сумен жабдықтау жүйелерінен ауыз су беру жөніндегі қызметтердің құнын субсидиялау қағидалары бар.

Осылайша, азаматтардың жеке қажеттіліктері үшін жерді пайдалануда ерекше жеңілдіктер бермейтін жерді пайдалану туралы заңдардан айырмашылығы, су заңдары халықтың жеке қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін ауыз судың табиғи қорын қолдайды және артықшылық береді.

Су ресурстарын әділетті және тең құқықты пайдалану қағидаты. Әділдік және тең қол жеткізу қағидаттары теңдіктің Конституциялық қағидатынан туындайды. Су популяцияларының теңдігі принципі белгілі бір қатынастарға мүмкіндік береді, мысалы, өзеннен немесе көлден суды пайдаланудың әртүрлі құқықтары арасындағы қатынастар.

«Әділет» сөзінің екі түрлі мағынасы бар, бірақ бұл термин бір-біріне сәйкес келмейді және жиі шатастырылады. Саясат пен заңға, әсіресе халықаралық құқықтық қатынастарға қатысты екі мағынаны ажырату маңызды болып табылады.

Айта кету керек, бірінші процессуалдық әділдік. Мұнда әділдіктің құқық нормаларын дұрыс түсіндіру нәтижесінде қол жеткізілген нақты нәтижеге немесе түпкілікті қорытындыға қатысты болады. Кейбір жағдайларда сот төрелігін қамтамасыз ету үшін заңды немесе жеке заңдарды қолдану ескеріледі. Дәл осы әділеттілік сезімі дәстүрлі түрде фигуралармен, қылыштармен, таразылармен және көзді жұмумен бейнеленген. Бұл интерпретацияда әділдік дегеніміз – міндетті құқықтың идеалды әдісімен анықталған жалпыға бірдей танылған критерийлерге сәйкес іс-әрекетті логикалық, дерлік механикалық бағалау болып табылады.

Ғылыми теориялық көзқараспен қарағанда «әділеттілік» терминінің бірыңғай түсінігі және халықаралық құқықтағы анықтамасы жоқ екендігін көруге болады. Әр түрлі ғалымдар бірнеше тұжырымдамалар мен анықтамаларды ұсынады және қолданады. Сондай-ақ конвенцияларды, пактілерді және БҰҰ-ның мақсаттарын қоса алғанда халықаралық әлеуметтік әділеттілік саясатының негізі туралы нақты қорытынды жасау өте қиын. Кейбір сарапшылар БҰҰ конвенциялары әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз ететіні өзекті болып қала береді, бірақ оларды жаңарту қажет деп санаймыз. Сарапшылардың пікірінше, кейбір халықаралық конвенциялардың ұлттық саясатқа және ішкі адам құқығы саясаты мен ережелері деңгейінде мемлекеттің іс-әрекетін өзгертуге ықпалы бар. Шындығында, кейбір елдер БҰҰ конвенциясына қол қойып, қабылдағанымен, сонымен бірге бұл елдер осы конвенцияларды жүзеге асыру және мақсаттарға жету үшін құқықтық және техникалық қадамдар жасамайды Бұл тұста қадам жасайтын елдер прогресске жете алмайды. Бұл үшін іске асырудың бастапқы кезеңінде барлық мүдделі тараптардың қатысуы, әдістемелерді уақытылы ұсыну және ел статистикасын

саралауды үйлестіруі енгізілуі керек. Бұдан басқа кейбір елдер конвенцияны ратификацияланғанына қарамастан, конвенциялардың көптеген ережелері және БҰҰ талаптары ескерілмесе, барлық елдерді конвенциялардың негізгі қағидаттарын ұстануға мәжбүрлеуді талап етуі мүмкін қандай да бір шараларды қарастырмайды, бірақ бүгінгі күнге дейін қандай мақсаттарға қол жеткізгендігіне қарап, жалпы алғанда әлеуметтік әділеттілікке қол жеткізуде ілгерілеушілікті көруге болады [96, 6 б.].

Бірдей қолжетімділік дегеніміз – кез келген себеп бойынша кемсітушіліктің жоқтығын білдіреді, ол азаматтығы, нәсілі, діні, тілі, шығу тегі, мүліктік және ресми мәртебесі, тұрғылықты жері, танылуы, қоғамдық бірлестіктерге мүшелігі, сондай-ақ ҚР Конституциясының 14-бабына сәйкес басқа да мән-жайлар. Теңдік критерийлерінің тізбесі ашық болып табылады және олар ҚР Жер Кодексінің 9-бабының 3-тармағында көрсетілмесе де, оларды тең қол жеткізу қағидатын іске асыру кезінде ескеру қажет. Бұдан басқа, су заңнамасының осы қағидаты ҚР СК 64-бабының 4-тармағында көзделген: азамат үшін ортақ су пайдалану құқығы ол туған кезден бастап туындайды және оны ешбір жағдайда иеліктен шығаруға болмайды.

ҚР Су кодексінде тек бір ғана шектеу көзделген: экологиялық, техникалық және санитарлық-эпидемиологиялық қауіпсіздік мақсатында жалпы су пайдалануға шектеу қойылуы немесе тыйым салынуы мүмкін.

Суды тұтынуды азайтуға және судың зиянды әсерін азайтуға мүмкіндік беретін заманауи технологияларды дамыта отырып, суды кешенді және ұтымды пайдалану принципі болып табылады. Бұл қағидаттың мәні су пайдаланушылардың белгілі бір құқықтары бар және тиісті стандарттар мен талаптарды сақтауға міндетті. Қазіргі уақытта мамандар мен ғалымдарға антропогендік қызметтің табиғатқа зиянды әсерін толығымен жою мүмкін еместігі белгілі. Алайда, ластану мен табиғи ортаның қалыпты жұмыс істеуі арасындағы дұрыс теңгерімді сақтай отырып, бұл әсерлерді біртіндеп азайтуға және табиғи теңгерімнің бұзылуын болдырмауға болады. Бұл экологиялық жоспарлау стандарттарында бекітілген міндет.

Алайда бұл қағидат қолайлы экологиялық стандарттарды сақтаумен шектелмейді. Ол су пайдаланушының жинақтаушы резервуарды пайдалану құқығынан туындайтын барлық талаптар мен міндеттемелерді орындауды қамтиды. Мысалы, су үшін шоттарды уақтылы төлеу немесе су сапасын жақсартуға және гидротехникалық құрылыстарды ұстауға және гидротехникалық құрылыстарды жақсартуға әсер ететін басқа да техникалық құралдарды қолдау міндеттемесі.

Адамзаттың табиғатқа қатысты пассивті болуға мүмкіндігі жоқ. Сондықтан қоғам экономикалық және экологиялық пайдаларды үйлестіруі тиіс, бұл ретте соңғылары әрқашан маңызды рөл атқарады. Осылайша, осы қағидатты көрсететін қоршаған ортаны қорғау туралы заңдар қорғау стандарттарына жататын және сондықтан оларға сүйенетін табиғи ресурстарды пайдалануға қатысты құқықтық стандарттарды қамтиды [21, 43-44 б.б.].

О.С. Колбасов атап өткендей, «адамдардың жер бетіндегі өміршеңдігі байланысты болатын табиғи жағдайлардың сапасын сақтау табиғатты пайдаланудан алуға болатын кез келген экономикалық тиімділікке қатысты басымдыққа ие» [43].

Су объектілерін пайдаланудың күрделілігі су пайдалану мақсаттарын реттеуден көрінеді. Бұл мақсаттар қызмет саласына (ауыл шаруашылығы және өнеркәсіп өндірісі, ауыз сумен жабдықтау, демалыс және т.б.) байланысты ерекшеленеді. Жалпы алғанда, олар су объектілерін білдіреді (ауыз су ресурстарын қорғау үшін бірнеше ерекшеліктерді қоспағанда, су объектілері табиғатты қорғау және сақтау үшін пайдаланылады, ал су объектілері әртүрлі функцияларды орындау үшін бірге пайдаланылады). Бұл ретте су алу (су алу) талаптары балық қорларын молайтуға және азаматтарды сауықтыру мен емдеу жөніндегі іс-шараларды жүзеге асыруға зиян келтірмеуі тиіс.

Бұл қағида су ресурстарын кешенді пайдалану және қорғау схемаларын әзірлеу тәртібі мен мазмұнын реттейтін ҚР СК 46-бабында тікелей бекітілді.

Оған ҚР СК 60 және 64-баптары кепілдік береді, өйткені су объектілеріне мемлекеттік мониторинг жүргізу су объектілерінің жай-күйін, сапасын, оларға әсерін, су объектілерінде болып жатқан өзгерістерді белгілей отырып, кешенді түрде жүзеге асырылады; мемлекеттік бақылау және қадағалау, сондай-ақ оларды жүргізу процесіне және олардың нәтижелеріне кешенділік талаптарын ескере отырып жүзеге асырылады.

Бұл принцип табиғаттың объективті заңдарына, оның барлық элементтерінің өзара тәуелділігіне, онда өтетін процестердің өзара тәуелділігіне қатысты, мысалы, су ресурстарын ластанудан қорғау жөніндегі шараларды құқықтық реттеу қажеттілігінде көрінеді.

Топырақтың немесе ауаның ластануының, жауын-шашынның, жер асты суларының көздерінің және т.б. түрлерін, әдістерін, стандарттарын және салдарын ескере отырып, ғылыми негізделген кедергілер мен ережелерге, соның ішінде су ресурстарын барынша пайдалану талаптарына сәйкес судың, қоғамдық өндірістің және басқалардың әртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін су ресурстарын барынша толық және тиімді пайдалану принциптері болуы тиіс.

Суды тиімді пайдалануды қамтамасыз ету, су қатынастарын құқықтық реттеудің мақсаты болып табылады. Бұл мемлекеттік органдардың су қатынастары саласындағы қызметінің мақсаты болып отыр. Қоғамдық бірлестіктер, ұйымдар мен азаматтар мемлекетке су ресурстарын тиімді пайдалану және сақтау жөніндегі шараларды іске асыруға көмектесуге тырысады.

М.В. Махрова табиғи ресурстарды тиімді пайдалану принципінің мәні экологиялық құқықтың ғылыми анықталған шегінде табиғи ресурстарды және зиянды химиялық, физикалық және биологиялық әсерлерді жою (пайдалану) болып табылады деп есептейді.

Экожүйелердің және жалпы табиғи ортаның қолайлы жағдайы [97, 11 б.]. Табиғи ресурстарды тиімді пайдаланудың құқықтық стандарттары негізінен

экологиялық стандарттар, заңдарда және рұқсаттарда белгіленген, қоршаған ортаны басқару ережелерінің арнайы түрлері, ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды басқару заңнамасының талаптары, қоршаған ортаны қорғау туралы заңдарда белгіленген қоршаған орта сапасының стандарттары болуы керек. Алайда су ресурстары жағдайында бұл принцип бірінші кезекте (бірақ әрдайым емес) кешенді пайдалану қажеттігінен туындайды.

Су қауіпсіздігі қағидаттары. Бұл қағидаттың ерекше құқықтық және идеологиялық рөлі бар. Біздің еліміздегі құқықтық нормалар мен практика ұзақ уақыт бойы су ресурстарын пайдалануды қорғауда артықшылығы бар қарама-қайшы принциптерге негізделген.

Бұл шаралар судың азаюына, ағынды сулардың азаюына және ластанудың азаюына әкелді. Жер үсті және жер асты суларының жойылуы және қауіпті заттармен басқа да жағымсыз салдарлар, биологиялық су ресурстарын өнеркәсіптік қамтамасыз ету және елдің әлеуметтік және экологиялық дағдарысының көрінісі ретінде қарастырылатын басқа да жағымсыз салдарлар болып табылады.

Экологиялық көрсеткіштерден басқа, су сапасының төмендеуі халық тығыздығының ұлғаюына алып келді. Бұл ретте экономикалық көрсеткіштер де күрт төмендеді. Қазақстандық су бизнестің көптеген салалары, демалыс және басқа да қызмет түрлері үшін жарамсыз болып қалды. Мысалы, ауыл шаруашылығы дақылдарын ластанған сумен суару ауыл шаруашылығы өнімдерінің сапасын төмендетеді. Ауыз суды тұтыну тазартуға барған сайын көп қаражат талап етеді. Сумен жабдықтаудың азаюы, жауын-шашын мөлшерінің өзгеруі және судың ластануы балық өндірісінің қысқаруына және жұмыспен қамтылуына (жұмыс орындарының қысқаруына) әкеледі.

Сондықтан суды қорғауға назар аудармау экономикалық мүдделерді бұзу немесе экономикалық қауіпсіздікке қатер төндіреді деп айтылады. Бұл принцип осы диссертацияның 3-бөлімінде толығырақ сипатталған.

Суды пайдаланғаны үшін ақы төлеудің ерекше қағидаты. Нарықтық қатынастардың дамуы мен жақсаруы су мен басқа да табиғи заттарды пайдалану тәсілдерін айтарлықтай өзгертеді. «Кеңестік экономикалық жүйенің ең үлкен жетістігі» деп саналған тегін беру принципі енді төлем принципіне жол ашады. Мемлекеттік меншік иелері мен бизнес, ұйымдар мен азаматтар арасындағы қарым-қатынастар өзара тиімділік пен жауапкершілік қағидаттарына негізделген. Осылайша, сумен жабдықтау барлық факторларды, оның ішінде оны қолдауға және табиғи ресурстарды көбейтуге салынған қаражатты ескереді.

Бұл мәселелерді шешу экономикалық бағалау мен мемлекеттік су кадастрына негізделген. Бұл сондай-ақ мемлекеттің табиғи ресурстарды мемлекеттік меншіктің бөлігі ретінде пайдалану құқығын, сондай-ақ экономикалық және экологиялық қоғамдық мүдделерді жүзеге асыруды көздейтін әмбебап объектілердің бірі болып отыр.

Қоршаған ортаға зиян немесе жалпы залал. Біздің елімізде экономикалық әдістер, атап айтқанда төлемдер қолданылмайды деп санайтын көптеген

мамандар бар. О.С. Колбасов қоршаған ортаны басқару және ластану төлемдері іс жүзінде ондаған жылдар бойы қолданылған деп жауап береді, бірақ іс жүзінде олар дұрыс түсіндірілмеген және табиғи ресурстарды қасақана ластау мен өрескел пайдаланудың қақпанына айналған оң экологиялық серпіннен туындайды [98, 51 б.].

Өтемақы посткеңестік кеңістікте салық сипатына ие болды, сондықтан кәсіпорындар дұрыс төледі, ал жұмсалған сомаларды өнімнің сату бағасының есебіне қосып, осылайша өз шығындарын өтеді. Төлем жергілікті бюджеттің кірісіне, ал 1937 жылдан кейін республикалық бюджетке енгізілді. Тиісінше, бюджеттің кіріс бөлігінде «Ағынды суларды төгу үшін төлем» деген бап (және жол) пайда болды, ал бюджеттің кіріс бөлігін орындауға жауапты қаржыгерлер су объектілерінің ластануының азаюына және соның салдарынан бюджетке төленетін төлемдердің азаюына жол бере алмайды, сондықтан жақсы ниетпен енгізілген су объектілерінің ластануы үшін төлем төлейді, суды қорғауды, оларды ластамауды ынталандырады.

Қазақстан Республикасының 2003 жылғы Су кодексі су объектілерін пайдаланғаны үшін төлемдердің мынадай түрлерін көздейді: су ресурстарын пайдаланғаны үшін төлем (133-бап) және су беру жөніндегі қызметтер үшін төлем (134-бап).

Жоғарыда көрсетілген қаржы ресурстары мынадай мақсаттарда: су қоймаларын, су қоймаларын және жер асты суларын мелиорациялау аймақтарын қалпына келтіру мен жақсарту жөніндегі іс-шараларды жүзеге асыруда ғана пайдаланылуы мүмкін. Судың халық пен өнеркәсіпке зиянды әсерін болдырмау және жою үшін су жүйелері мен жабдықтарын қайта жаңарту, салу және пайдалану бюджетінен қаржыландыру қажет. Су дағдарысынан зардап шеккендерге көмектесу үшін шаралар қабылдануы тиіс.

Экономикалық дағдарыс, әлеуметтік толқулар, сенімсіздік және жеке кәсіпкерліктің дамуы елдегі экологиялық жағдайды нашарлатуы мүмкін.

Осыған байланысты қоршаған ортаны қорғаудың құқықтық, экономикалық және әлеуметтік негіздерін белгілейтін және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін, табиғатты ұтымды пайдалануды ұйымдастыруға бағытталған Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 15 шілдедегі Қоршаған ортаны қорғау туралы заңдар қабылданған болатын (күші жойылды) [99]. Қоғамдық, саяси, құқықтық өзгерістерге орай нормалары адам мен табиғаттың өзара іс-қимылы (экологиялық қатынастар) саласында жеке және заңды тұлғалардың қоршаған ортаға әсер ететін немесе әсер етуге қабілетті қызметті жүзеге асыруына байланысты туындайтын қоғамдық қатынастарды реттейтін жаңа қабылдаған ҚР-ның Экология Кодексінің 2-тарауынан орын алып отыр. Онда 6-бапқа сәйкес, қоршаған орта деп, табиғи орта мен антропогендік ортаны қамтитын, адамды қоршап тұрған жағдайлардың, материалдық дүние заттары мен объектілерінің жиынтығы танылған [100].

Қазақстан Республикасының Су Кодексінде су заңнамасын бұзудан келтірілген зиянды өтеу қағидаты және Қазақстан Республикасының су

заңнамасын бұзғаны үшін жауапкершілік қағидаты көзделген. Көптеген жағдайларда азаматтар өздерінің құқықтарын жүзеге асыруға көмектесетін мемлекеттік органдарға қарсы тұрады.

Су ресурстарын пайдалану және сақтау мәселелеріне жұртшылықпен байланыс және жұртшылықтың қатысу принциптері бар. Ашықтық, ақпаратты қоғамдық бақылау, қол жетімділік, талқылау, ұйымдардың, мекемелердің және лауазымды тұлғалардың қызметін бақылау қарастырылған. Ашықтық принципінің мәні, бір жағынан, барлық құзыретті органдардың заңды қызметі азаматтар үшін ашық және қол жетімді болуы керек, ал екінші жағынан, олар жариялауға заңмен тыйым салынған сенімді ақпарат беруге міндетті [101, 74 б.].

Бұл тұрғыдан алғанда жариялылық қоршаған ортаны қорғау және табиғатты пайдалану саласындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың ең тиімді құралы ретінде де әрекет етеді [102, 46 б.].

Табиғи ресурстарды басқару және қоршаған ортаны қорғау саласындағы жария іс-шаралар мен шешімдер туралы ақпаратты жариялау, лауазымды тұлғалар, басшылық, олардың лауазымды тұлғаларының қызметі, қоғамдық қатысу перспективалары, жабдықтарды бақылау, табиғи ресурстарды пайдалану және бақылау туралы ақпараттың ашықтығы қолданылады.

ҚР Су Кодексінде су қорын пайдалану және қорғау жөніндегі міндеттерді шешуге жұртшылықты тартуға қатысты осы қағидаттың екінші бөлігі 12-тарауда неғұрлым кең таралған, ҚР Экология Кодексінің 2-тарауында қоршаған ортаны қорғау саласындағы жеке тұлғалар мен қоғамдық бірлестіктердің өкілеттіктерінің белгілі бір көлемін ұсынады. Қоршаған ортаны қорғау саласындағы құқықтарды қамтамасыз ету жөніндегі мемлекеттік шаралары жүйесінде мемлекеттік, жергілікті өзін-өзі басқару органдары мен лауазымды адамдар қоршаған ортаны қорғау саласында жәрдемдесуге міндетті (ҚР Экология Кодексі 16-бап).

ҚР СК-нің 62-бабы: Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес су объектілерін пайдалану, оларды қорғау жөнінде шаралар қабылдау және кеңейту; мемлекеттік органдар мен ұйымдарға су пайдалану және қауіпсіздік мәселелері бойынша сұрау салулар, шағымдар, қарсылықтар мен ұсыныстар және оларды қарау туралы өтініштер; ұсыныстар беру және қатысу су ресурстарын пайдалану мен қорғаудың қоғамдық экологиялық бағалауы; ресурстық қондырғылардың, құрылыстың, қайта құрудың, сондай-ақ су ресурстарын пайдалану және қорғау жөніндегі талаптарға, сондай-ақ олардың қолданылуына тыйым салу және тоқтату туралы шешімдерге сәйкес келмейтін компаниялар мен басқа да объектілердің ресми немесе сотта күшін жоюды талап етуде азаматтардың су ресурстарын пайдалану және қорғау кезіндегі құқықтары мен міндеттерін реттейді.

Жеке және заңды тұлғалардың су объектілеріне теріс әсер ететін шаруашылық және өзге де қызметі; Қазақстан Республикасының Су ресурстарын пайдалану және қорғау саласындағы заңнамасында көзделген өзге де құқықтарды жүзеге асыру қажет.

Жеке тұлғалар су ресурстарын пайдалану және сақтау саласындағы жеке қоршаған орта саласындағы Қазақстан Республикасының заңдарын сақтауға міндетті. Іс жүзінде бұл органдар су объектілеріне қатысты кейбір мәселелерді шешуге қатысады деген қағида.

Азаматтардың экологиялық мәселелерді шешуге қатысу принципіне халықаралық құжаттарда үлкен көңіл бөлінеді. Қазақстан Республикасының Су ресурстары туралы мемлекеттік ақпаратқа қол жеткізу қағидаттары. Қазақстандағы су ресурстарының жай-күйіне қатысты азаматтардың құқықтарын іске асырудың құқықтық жүйесі су туралы Заңға өзгертілуге тиіс.

Бұл механизмді әзірлеу қажеттілігі, егер ол қоршаған орта құралдарын қолданғысы келсе және оны білмесе, оны білмеу адам құқығының бірқатар түбегейлі бұзылуына әкелетіндігінде көрінеді.

Қазақстан Республикасы Экология кодексінің [100] 159-бабы қоршаған орта туралы, яғни экологиялық ақпарат қоршаған орта мен оның заттары туралы ақпаратты және деректерді қамтиды делінген. Қоршаған ортаға әсер ету факторларына: ластану, бағдарламалық қамтамасыз етуге, менеджментке және басқа да шараларға қойылатын экологиялық стандарттар мен экологиялық талаптар; қоршаған ортаға әсер етуі мүмкін немесе етпейтін экономикалық және басқа да шаралар; жоспарлау және ағымдағы табиғат қорғау іс-шаралары мен қаржыландыру; қоршаған ортаға әсер ететін, қоршаған ортаға, шешімдер қабылдау процестеріне және экологиялық байқаулардың, есептердің, талдаудың және басқа да ұсынылған ақпараттың нәтижелеріне әсер етуі мүмкін іс-әрекеттер жатады.

Қазақстанның су ресурстары күшті антропогендік және техногендік әсерге ұшырайды. Өз кезегінде, бұл халықты және Қазақстан экономикасының барлық салаларын сапалы сумен қамтамасыз ету мақсатында қолайлы жағдайлар жасау үшін қажетті мемлекеттік күш-ігерді қолдануды талап етеді. Сонымен қатар, олардың қызметі, суды ластанудан, сарқылудан және су сапасын нашарлататын басқа да жағдайлардан қорғау болып табылады. Өйткен, әлемдік көлемде су мәселелерінің күрт шиеленісуі қоғамдық құрылымдардың табиғатты қорғау мәселесін одан әрі өмір сүрудің қажетті шарты ретінде түсінуге бағытталуын жан-жақты өзгертетіндігімен түсіндіріледі.

Сайып келгенде, ол бізді табиғатқа келтірілген зиянның түпкі себептерін анықтау қажеттілігіне, болашақта олардың зиянын уақтылы анықтап, болдырмауға әкеледі. Сонымен қатар, бүгінгі күні қабылданған экологиялық маңызды шешімдерді қабылдауға және уақтылы орындауға жауапты және өкілетті тұлғаларға қатысты құқықтық талаптар барынша өсуде. Қалыптасқан жағдайды ескере отырып, Қазақстанға су ресурстарын тиімді басқару мақсатында су қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөнінде бірқатар шаралар қабылдау қажет.

Олардың қатарында, Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық стандарттар мен халықаралық келісімдерге сәйкес халықаралық су пайдалану тұр. Көпжақты су пайдалану және халықаралық суларды қорғауды халықаралық тану проблемасының маңыздылығы ынтымақтастықты

талап етеді, бұл халықаралық құқық комиссиясының келісім шеңберін әзірлеу жөніндегі жұмысында көрініс табады.

Мысалы, халықаралық маңызы бар өзенде рұқсатсыз жүзе алмаймыз. Сондықтан, халықты және экономика салаларын сумен қамту, ластануын алдын алу, трансшекаралық өзендер суының таусылуы және тағы басқа мәселелерді қамтитын Трансшекаралық су объектілерін бірлесіп пайдалану және қорғау жөніндегі Қазақстан-Ресей Бірлескен комиссиясының отырысы талқылады. Қазақстан мен Ресей әлемдегі ең ұзын ортақ құрлықтағы шекара арқылы ғана емес, Ертіс, Есіл, Тобыл, Жайық, Қараөзен және Сарыөзен, Қиғаш секілді ортақ трансшекаралық өзендер арқылы да байланысады.

Халықаралық сулар мен су ресурстарын пайдалану және игеру, экологиялық резервуарларды пайдалануға байланысты мәселелер ұлттық және халықаралық деңгейде табиғи ресурстар проблемаларына көзқарасты тез өзгертеді.

Әлемде шамамен 263 трансшекаралық су бассейні бар, оның 1/3 бөлігі екіден көп мемлекетке, ал 19-ы бесеуден астам мемлекетке тиесілі.

ЮНЕСКО деректері бойынша, соңғы 50 жыл ішінде мемлекетаралық су пайдалануға байланысты 1831 келісімшарттың 1228-і ынтымақтастық туралы келісімдермен аяқталды, 507-сі мемлекетаралық дауласумен аяқталды, олардың 37-сі күш қолдануға әкелді [103]. Қазақстанда жер үсті су ресурстарының жартысы ғана Республика аумағында қалыптасады, қалған көлемі 44 текше километрден астам шектес мемлекеттерден келеді [104]. Суды трансшекаралық әсерден қорғауды қамтамасыз ететін шаралар қатарында Трансшекаралық Конвенция әсер етуі мүмкін судың ластануын болдырмау мен азайту; трансшекаралық суларды тиімді пайдалануды қамтамасыз ету; трансшекаралық суларды «ойға қонымды және әділ түрде» пайдалануды қамтамасыз ету деп атайды [27, 19 б.].

Трансшекаралық су ағындары мен халықаралық көлдер туралы БҰҰ ЕЭК Конвенциясы 1992 жылы қабылданып, 1996 жылы күшіне енді, Қазақстан өз кезегінде Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 23 қазандағы Заңына сәйкес қосылды. Ол трансшекаралық өзендер мен көлдерді қорғау және ластану жөніндегі жалпыға ортақ түрлер мен тәсілдерді, заң шығарушылық ерекшеліктерді айқындауға бағытталған.

Осы мақсатта Конвенцияға қатысушы мемлекеттердің су сапасы стандарттарының сақталуын қамтамасыз ету, халықаралық ықпалдың салдарын болдырмау және жеңілдету, сондай-ақ су экожүйелерін, су айдындарын, флора мен фаунаны, сондай-ақ орман экожүйелерін қорғау және қалпына келтіру жөніндегі жауапкершілігін айқындайды.

Конвенция бұрын халықаралық құқықпен реттелген су қатынастарының маңызды принциптерін белгілейді. Бұл мемлекеттер өздерінің мәдениет аралық суларын экологиялық таза және әділ түрде, тең және тиімді пайдалану принципін, алдын алу шаралары мен жөндеуді қолдану керек деген қағида болып табылады.

Конвенцияны дамыту үшін 1999 жылы Еуропаның 35 елі Су және денсаулық туралы хаттамаға қол қойды және сол арқылы адамдардың денсаулығын сақтау мүддесі мен мақсатында су экожүйелерін қорғауға, Еуропа өңірінде заңнаманы орнықты дамыту мен үйлестіруді қамтамасыз ету саласындағы ынтымақтастықты жүзеге асыруға және реттеуге міндеттеме алды. Хаттама 1999 жылғы маусымда қабылданды және 2000 жылы Гаагада (Голландия) өткен «Су және денсаулық» дүниежүзілік форумында қол қою үшін ашылды.

Трансшекаралық су ағындары мен халықаралық көлдерді қорғау және пайдалану жөніндегі Конвенция нормаларын іске асыру ҚР Су заңнамасында көрініс тапты [105]. ҚР Үкіметінің 2002 жылғы 21 қаңтардағы қаулысымен ҚР экономикасының су секторын және су шаруашылығы саясатын дамытудың 2010 жылға дейінгі Тұжырымдамасы бекітілді [106].

Халықаралық ынтымақтастық саласындағы ұлттық су ынтымақтастығы саясатының негізгі функциялары үкіметаралық келісімдерден осы кезеңдегі көпжылдық келісімдерге көшу; көрші елдердің қажеттіліктерін және елдің біздің ресурстарымыздағы көлік әлеуетін ескере отырып, суды пайдаланудың халықаралық проблемаларын кешенді шешу болып табылады.

Қазақстан Республикасының Халықаралық су ағындарын пайдалану және қорғау жөніндегі екіжақты халықаралық міндеттемелерін талдау кезінде Қазақстан мен көрші елдер арасындағы уағдаластықтар тараптардың артық суды немесе сарқынды суларды төгу жағдайындағы жауапкершілігін айқындайды.

Алайда бұл келісімдерде екі тараптың әрекетсіздігінен келтірілген залалды өтеу туралы мәселе шешілмейді (мысалы, су тасқынын болдырмау және бақылау жөніндегі шаралар; тиісті ақпаратты уақтылы ұсыну) [27, 20 б.].

1997 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясы Халықаралық су ағындарын кеме қатынасынан басқаша пайдалану түрлерінің құқығы туралы конвенцияны қабылдады (Қазақстан Республикасы аталған Конвенцияны 2024 жылғы 25 наурызда ратификациялады). Конвенция халықаралық негіздемелік конвенция болып табылады және бүкіл әлемге қолданылады. Кез келген мүдделі мемлекет қатыса алады. Оның қабылдануы елдің су электр станцияларын салу, суару сулары, коммуналдық қызметтер, өнеркәсіп және су ресурстарын мемлекеттер арасында бөлу сияқты өзендер арқылы су ресурстарын экономикалық пайдаланудың жалпы ережелерін орнатуға деген ұмтылысына негізделген.

Конвенцияның талаптары акваториялар бойынша екі жақты және басқа да келісімдерді ескере отырып, қолданыстағы дәстүрлі құқықтық нормалар мен халықаралық қағидаттар негізінде тұжырымдалған. Халықаралық өзен бассейні елдерінің су ресурстарына тең қол жетімділікті қамтамасыз ету үшін суды айтарлықтай шығындар мен ластануға байланысты жоспарланған экономикалық су пайдалану жобаларына сәйкес әділ және ұтымды бөлу міндеті тұр. Іс жүзінде соңғы міндеттеме кең таралған квоталау тетігі немесе су жинау алаңдары арасында су ресурстарын пайыздық бөлу әдісі арқылы қолданылады.

Осылайша, ТМД-ға қатысушы мемлекеттер Парламенаралық Ассамблеясының жиырма жетінші жалпы отырысында қабылданған су мәселелеріне қатысты негізгі халықаралық құжаттарды және Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттер үшін модельдік Су кодексінің [107] нормаларын талдай отырып (2006 жылғы 16 қарашадағы № 27-10 қаулы) су ресурстарын қорғау саласындағы халықаралық ынтымақтастықтың мынадай базалық қағидаттарын қалыптастыруға болады, оларды іске асыру қазіргі және болашақ ұрпақтың мүддесі үшін жалпыға бірдей экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қабілетті:

– адам өмірінің негізі ретінде тірі судың маңыздылығын ескере отырып, су – бұл коммерциялық өнім емес, сақтауды, қызмет көрсетуді және ұқыпты қарауды талап ететін мұра;

– суды қандай да бір мақсат үшін пайдалану құқығын берген кезде қоршаған ортаны қорғаудың маңызды бөлігі ретінде су қауіпсіздігі;

– қазіргі ұрпақтың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін су ресурстарын басқару;

– су объектісін ауыз сумен және шаруашылық-ауыз сумен жабдықтау үшін пайдаланудың басымдығы және ұлттық заңнамада белгіленген басымдықтар, оның ішінде су объектісінің басқа мақсаттарына қарағанда энергетикалық басымдықтар;

– қорғалатын су объектілерінен ерекше қорғалатын табиғи аумақтар мен аймақтарды қорғаудың басымдылығы;

– трансшекаралық су объектілерінің бүкіл бассейнін және оның бір бөлігін жекелеген мүше мемлекеттердің шекаралары шегінде пайдалануға және қорғауға негізделген бассейндік басқару қағидаты;

– су объектілерін пайдалануға және қоршаған ортаны жақсартуға негізделген экономиканың теңгерімді дамуы;

– су ресурстары саласындағы су объектілерін басқару және бақылау функцияларын белгілеу;

– ауытқуларға немесе қолайсыз әсерлерге байланысты трансшекаралық әсерлердің алдын алу үшін сақтық қағидатын ғылыми зерттеулер заттардың бірімен және олардың екінші жағынан ықтимал әсерлерімен себеп-салдарлық байланысты толық орнатпаған деген негізде кейінге қалдыруға болмайтындығы;

– ластану үшін төлем, пайдаланушыларға ластанудың алдын алу, бақылау және бақылау үшін жасалған әрекеттерді өтеуі;

– қабылданатын шешімдердің экологиялық күтпеген салдарын болдырмау;

– ластану көзінен шаралар қабылдау арқылы бүлінген жағдайда жағдайларды жою;

– жағалау аймақтарының, өзендердің, бұлақтардың және салыстырмалы түрде жабық теңіз экожүйелерінің осалдығы;

– суды физикалық пайдалану немесе суды қорғау үшін сыйақы төлеу;

– қоғамдастықтың, су пайдаланушылар мен тұтынушылардың қатысуымен аумақтағы барлық деңгейлерде ынтымақтастық пен келісілген іс-қимылды қамтамасыз етуі;

– су саясатын экономика, көлік, ауыл шаруашылығы, балық шаруашылығы және туризм сияқты экономикалық саясаттың басқа салаларына біріктіру;

– зиянды заттардың суға түсуін біртіндеп азайту үшін ағынды сулар.

Қазақстан Республикасы Су кодексінің 9-бабымен бекітілген су туралы Қазақстан Республикасы Заңының ережелерінің тізбесі су құқығын толық кеңейту үшін жеткіліксіз, сондықтан бірнеше жаңа қағидаттардың жиынтығы: ауыз су мен тұрмыстық суды тұтынуға басымдық беру; мақсатты су пайдалану; су пайдалануды реттеуге экожүйелік тәсіл; су ресурстарын пайдалану құқығының тұрақтылығы (тиімділігі); су ресурстарын пайдалануға ауыз суды өнеркәсіптік мақсатта пайдалану; көпжақты су пайдалану саласындағы халықаралық ынтымақтастық қағидаттары ұсынылды.

Қорытындылай келе, біз нарықтық реформалар тек су құқығы жүйесіндегі өзгерістерге, мысалы құқықтық салада әсер етуі мүмкін деп пайымдап, Қазақстан Республикасының Су заңнамасы трансшекаралық су ресурстарын пайдалану құқығына қатысты басқа мемлекетпен өзара іс-қимыл процесінде трансшекаралық суларды пайдалану туралы ратификацияланған конвенция негізінде жұмыс істейді деп тұжырымдаймыз. Құқықтық қағидаттар құқықтық дамуды және негізгі басымдықтардың құқықтық көлемін қамтитындықтан шекара маңындағы суларды пайдалану тәртібін реттейтін шетелдік нормаларға зерделеу жүргізу қажет деп санаймыз.

2.3 Шекара маңындағы суларды пайдалану тәртібін реттейтін шетелдік нормалар

Су – көптеген қоғамдық қатынастардың мәні. XXI ғасыр қоршаған ортадағы ғылыми және технологиялық дамуды жеделдететін экономикалық, саяси және әлеуметтік өзгерістерді және Жердің атмосферасына, топырағына және гидросферасына әсер ететін түбегейлі өзгерістерді бастан кешуде.

Әлемдік халықтың өсуі тамақ өнімдеріне сұраныстың өсуін және тиісінше ауыл шаруашылығының өсуін, өнімділіктің өсуін, дамудың және ирригациялық сектордың жақсаруын көрсетеді. Электр энергиясына деген сұранысқа келсек, су ресурстарын көбірек пайдалану қажет. Осы факторлардың барлығы өңірлер мен елдерде су тапшылығының ұдайы ұлғаюына алып келді. Бұдан басқа, игерілген су ресурстарының ластануы әлеуметтік, экологиялық және экономикалық проблемаға айналуда. Көптеген құқықтық, сондай-ақ экономикалық, экологиялық, технологиялық және әлеуметтік аспектілерді су экожүйелерін сақтау және оларды адамзаттың игілігі үшін орнықты пайдалану үшін үздік жүйелерді әзірлеу үшін ескеру қажет.

XIX ғасырға дейін мемлекетаралық қатынастар кеме қатынасы мен саудамен шектеліп, негізінен трансшекаралық болды. Өнеркәсіптің, ауыл

шаруашылығының, гидроэнергетиканың жылдам дамуына және әлемдік халықтың өсуіне байланысты ахуал өзгеруде және өзгеруде. Суайрықтарда суды жаһандық, өңірлік тұтыну мен суды тұтыну ғана емес, сонымен қатар жағалаудағы елдер арасындағы бәсекелестік те өсуде. Қазіргі уақытта су ресурстарын пайдаланудың өсуі халықаралық су жолдарының экологиялық жай-күйіне теріс әсерін тигізуде. Ауыз судың жетіспеушілігі проблемасы шиеленісуде, сарқынды сулар тұрмыстық және өнеркәсіптік сарқынды сулармен ластануда, ал судың сапасы бүкіл әлемде нашарлауда. Өзеннің флорасы мен фаунасы өзгеруде. Мұның бәрі қоршаған ортаның жай-күйінің нашарлауына және халықтың денсаулығына қатер төндіруге әкеп соғады.

Елдер өз өңірлерінде су ресурстарын басқару саясатын айқындауға және су ресурстарын басқару саласында нақты шешімдер қабылдауға тиіс. 19 ғасырдың аяғынан бастап, әсіресе 20 ғасырдың басынан бастап судың мөлшерін, сапасын және жан-жақты әсерін бақылау қажет болды. Су пайдаланудың көптеген аспектілерін реттейтін көптеген үкіметаралық келісімдер жасалды.

Табиғат пайдалану саласындағы неғұрлым қатаң халықаралық бәсеке де халықаралық шешімдер қабылдаудан, әсіресе шекараларды басқару жөніндегі шешімдерден көрінеді.

Әлемде екі немесе одан да көп мемлекеттер арасындағы шекараны кесіп өтетін көптеген өзендер, көлдер, жерасты сулары, жерасты суларының трансшекаралық резервуарлары немесе су қоймалары бар. 200 ірі халықаралық өзен бассейндерінің 52-сі бірнеше мемлекеттермен шекаралас. Әлемдегі ең маңызды өзен бассейндері - Амазонка, Чад, Конго, Эльба, Ганг, Меконг, Нигер, Нил, Рейн, Вольта және Замбези [6].

Дүние жүзінде трансшекаралық өзендер туралы 290-ға жуық құжат бар екен және бұл салада суды бірлесе отырып пайдаланудың бірнеше оң тәжірибесі бар. Мәселен, Еуропада 10 елді басып өтетін Дунай бойынша келісім 1948 жылы жасалды. Осы және өзге де құжаттарда өзендерге зиян келтірмеу, суды бірлесіп қолдану, өзенге зақым келтірген тарап оны тазалауға қаражат бөледі деген секілді принциптер жазылған.

Бұрын «халықаралық» өзен сөзбе-сөз теңізге тікелей шығатын өзен деп есептелді, ол бүкіл ұзындығы бойынша халықаралық тасымалдау үшін пайдаланылды.

Екінші дүниежүзілік соғыстың аяқталуына байланысты «халықаралық өзенді» анықтауға деген көзқарас өзгерді.

1948 жылы Дунай бойынша кеме қатынасы Үкіметі туралы Конвенция қабылданғаннан кейін бұл [108] қағида жалпыға бірдей танылды және жыл сайынғы кеме қатынасы жүргізілмейтін елдердегі кемелердің өзендерге кіруі туралы мәселе келісім бойынша шешіледі. Ол жағалаудағы мемлекеттерден тұрады және әр ел үшін халықаралық-құқықтық навигация жүйесін орнатады.

Қазіргі уақытта өзеннің халықаралық сипатын тек теңіз тұрғысынан анықтау тәсілін ескергені анық. Себебі трансұлттық немесе трансшекаралық өзендер негізінен әртүрлі өнеркәсіптік мақсаттарда, ауылшаруашылық

жерлерін суару және сумен қамтамасыз ету үшін қолданылады.

Электр энергетикасы, тұрмыстық және өнеркәсіптік қалдықтарды кәдеге жаратуда қолданылады. Көліктік-географиялық критерийлер бойынша өзен тікелей халықаралық және көпұлтты (трансшекаралық) болып бөлінеді.

Яғни, бірнеше мемлекеттердің аумағы арқылы өтетін өзендер мен ішкі аумақтармен қоршалған өзендер навигациялық емес немесе жергілікті навигациялық маңызы жоқ болып саналады.

Осыған байланысты су заңнамасын реттейтін нормативтік актілер шеңберін, көршілес Орталық Азия елдерін қамтыған жөн. Қырғыз Республикасының су объектілерін [109], Қырғыз Республикасының Су ресурстары мен су шаруашылығы құрылыстарын пайдалану туралы заңдары. Қырғыз Республикасының су объектілерін, су ресурстарын және су инфрақұрылымын пайдалану саласындағы қызмет осы Заңмен және Қырғыз Республикасының өзге де құқықтық құжаттарымен реттеледі.

Олардың қатарына мынадай нормативтік-құқықтық актілерді жатқызуға болады: Қырғыз Республикасының 12.01.2005 жылғы Су кодексі; «Ауызсу туралы» Қырғыз Республикасының 25.03.1999 жылғы Заңы; «1999 жылға арналған суармалы су беру қызметтері үшін тарифтерді белгілеу туралы» Қырғыз Республикасының 24.03.1999 жылғы Заңы [110].

Егер Қырғыз Республикасы қол қойған қандай да бір халықаралық келісім Қырғыз Республикасының заң шығару органынан өзгеше шарттарды айқындаса, осы Келісімнің шарттары қолданылады.

Қырғыз Республикасының Су кодексінің 3-бабында мемлекетаралық су қатынастары саласындағы ынтымақтастықтың негіз қалаушы қағидаттары қамтылған. Онда Қырғыз Республикасынан шыққан өзендердің су ресурстарын пайдалану жөніндегі және одан тысқары жерлерден туындайтын мемлекеттік саясатты іске асыру, сондай-ақ су мәселелері жөніндегі кез келген мемлекетаралық келіссөздерге қатысушы Қырғыз Республикасы мынадай қағидаттар мен шарттар негізінде әрекет етеді:

– өз мемлекеттік шекаралары шегінде құрылымның су объектілерін, су ресурстарын және суды иеленуге мемлекеттің танылған құқығы;

– судың өзінің экономикалық құндылығы бар табиғи ресурс және экономикалық игілік ретінде танылған табиғаты; барлық бәсекелес су пайдаланумен мәні;

– мемлекетаралық су қатынастарында су пайдаланғаны үшін төлем;

– мүдделі мемлекеттер қол қойған және тараптардың құқықтық нормаларына сәйкес ратификацияланған екі және одан да көп келісімдер мен шарттар негізінде Қырғыз Республикасы су ресурстарын мемлекетаралық пайдалану;

– суды пайдалануда әділетті және орынды негізде өзара экономикалық пайданы іздеу Қырғыз Республикасының ресурстары мемлекетаралық келісімдермен және шарттармен декларацияланады;

– өзен сумен жабдықтау, су жинау және су ресурстарын пайдаланудан түскен пайданы қайта бөлу мәселелері;

– Қырғыз Республикасының су қоймалары мен басқа да ирригациялық құрылыстары мемлекетаралық келісімдермен және шарттармен реттелетін басқа мемлекеттер болып табылады;

– Қырғыз Республикасының су ресурстарын мемлекетаралық пайдаланғаны үшін төлемдердің ережелері мен мөлшерлері: әлемдік бағалар мен суға қажеттілікті ескере отырып, келісілген тарифтермен реттеледі;

– Қырғыз Республикасының жағалаудағы мемлекеттердің мемлекетаралық маңызы бар су құрылыстарын салудан, қалпына келтіруден, пайдаланудан және оларға техникалық қызмет көрсетуден келтірілген шығындар мен залалды бірлесіп көтеруі үшін өз өзендерінің ағынын және мемлекеттің су пайдалануына су беруді реттеу құқығы;

– мемлекетаралық су келісімдерін іске асыру жөніндегі халықаралық әріптестермен қарым-қатынас және нарықтық экономикалық негіздегі жобалар;

– Қырғыз Республикасының жағалаудағы және басқа да мүдделі мемлекеттермен даму қатынастары, су ресурстарын, су объектілері мен оларға іргелес жерлерді сақтау, қорғау, дамыту және кешенді пайдалану жөніндегі бағдарламалар мен жобаларды инвестициялық және бірлесіп іске асыру;

– су ресурстарын шаруашылықта пайдаланудың техникалық құралдары мен технологияларын әзірлеу және енгізу саласындағы халықаралық әріптестермен қатынастар;

– зерттеулерді үйлестіру және инвестициялау, жобалау саласындағы халықаралық әріптестермен ынтымақтастық және өзара тиімді негізде механикаландыру құралдарын және автоматтандыру аспаптарын, компьютерлерді, сумен жабдықтау жүйелеріне арналған жабдықтар мен бақылау-өлшеу аспаптарын, құрылыстар мен объектілерді әзірлеу және енгізу жөніндегі технологиялық қызмет.

Су қатынастарын реттейтін мемлекетаралық органдар (4-бап). Су қатынастары саласындағы мемлекетаралық келісімдердің, бағдарламалар мен жобалардың қызметін жоспарлау, инвестициялау және үйлестіру жөнінде ұсыныстар дайындау, аралық бірлескен мемлекетаралық комиссиялар тараптардың өзара келісімі бойынша құрылуы мүмкін.

Бірлескен мемлекетаралық су бағдарламалары мен жобаларын қаржыландыру мемлекеттің жағалаудағы және басқа да мүдделі тараптарының қатысуымен бірлескен мемлекетаралық су бағдарламалары мен жобаларын тараптар тепе-тең немесе үлестік қаржыландыру негізінде қаржыландыруы мүмкін (5-бап). Шарттың талаптары мемлекетаралық келісімдер мен шарттар өзара мүдделерді ескеретін су жобалары мен бағдарламаларын қаржыландырудың өзге де нысандарын айқындауы мүмкін.

Мемлекетаралық су қатынастарындағы төлемдер. Бірлескен су бағдарламалары мен жобаларындағы өзара төлемдер Қырғыз Республикасы мен басқа да мемлекеттер қол қойған келісімдер мен шарттардың шарттарымен реттеледі (6-бап).

Су объектілерін, су ресурстары мен су шаруашылығы құрылыстарын мемлекетаралық пайдалануға байланысты дауларды реттеу Егер тараптар

өзгеше уағдаласпаса, Қырғыз Республикасы мен басқа мемлекеттер арасындағы су объектілерін, су ресурстары мен су құрылыстарын мемлекетаралық пайдалану мәселелері жөніндегі даулар халықаралық құқық нормаларына сәйкес реттеледі. Мұнда, құқықтық нормалардың әлеуметтік тиімділігі мен қажеттілігі – бұл қоғамның прогрессивті дамуының қажеттіліктерін қанағаттандыру объективті критерийі болып табылатын қоғамдық қатынастардың белгілі бір жүйесі ретінде құқықтық реттеу нәтижелерінің әлеуметтік пайдалылығын көрсететін тұжырымдама болып табылады. Құқықтық тиімділік деп су қатынастарын құқықтық реттеу тетігінің тиімділігі, су ресурстарының құқықтық жағдайы, құқықтық реттеудің алдына қойылған мақсаттарға қол жеткізу мүмкіндігі түсініледі. Су объектілерін, су ресурстарын, сондай-ақ су инфрақұрылымын мемлекетаралық пайдалануға қатысты дауларды ымыраға келіп реттеу үшін уақытша келісу комиссиялары, егер тараптар өзге статистикалық мән туралы уағдаласпаса, тепе-теңдік негізде не тәуелсіз сарапшылардың қатысуымен құрылуы мүмкін.

Орталық Азия мемлекеттерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету және ықтимал апатты салдарлардың алдын алу мақсатында Токтогул, Құрпсай, Таш-Құмыр, Шамалдысай және Үчқорған гидротехникалық құрылыстары, Киров, Папан су қоймалары, Чумыш бөгеті, Үлкен Шу каналы және Қырғыз Республикасына тиесілі және мемлекетаралық стратегиялық маңызы бар басқа да ирригациялық нысандар Қырғыз Республикасы тарапынан қорғалады және бұл су шаруашылығы нысандарын пайдаланатын мемлекеттер шығындарды бірлесіп көтеру шартымен қамтамасыз етіледі.

Түркіменстанның Су кодексі [111] Суды пайдалану және қорғау саласындағы халықаралық ынтымақтастық. Одан басқа, су ресурстары саласындағы қатынастарды реттейтін нормативтік-құқықтық актілердің қатарына мыналарды жатқызған жөн: Түркіменстанның Санитарлық кодексі, Азаматтық кодексі және басқа да бірқатар маңызды заңдар.

Суды пайдалану және қорғау саласындағы халықаралық ынтымақтастық. Түркіменстан суды пайдалану және қорғау саласындағы халықаралық ынтымақтастықты халықаралық құқықтың жалпы танылған қағидаттары мен нормаларына және Түркіменстанның халықаралық шарттарының ережелеріне сәйкес жүзеге асырады (119-бап).

Трансшекаралық суларды пайдалану және қорғау саласындағы халықаралық ынтымақтастықтың негізгі бағыттары (120-бап):

1. Трансшекаралық суларды пайдалану және қорғау саласындағы халықаралық ынтымақтастық Түрікменстанның халықаралық екіжақты немесе көпжақты шарттар жасасуы, халықаралық ұйымдар мен қорлардың қызметіне қатысуы арқылы қамтамасыз етіледі.

2. Түрікменстанның шекаралас мемлекеттермен трансшекаралық суларды қорғау және пайдалану саласындағы халықаралық ынтымақтастығы:

1) трансшекаралық суларды және олармен байланысты экожүйелерді оңтайлы пайдалану және қорғау мақсатында бірлескен ұжымдық қызметті жүзеге асыру;

2) трансшекаралық әсер ететін немесе әсер етуі мүмкін судың ластануын болдырмау, шектеу және қысқарту және елеулі трансшекаралық зиян тәуекелін барынша азайту жөніндегі шараларды жүзеге асыру;

3) трансшекаралық сулардың трансшекаралық сипатын ескере отырып, оларды орынды және әділетті түрде пайдалануды қамтамасыз ету;

4) трансшекаралық су объектілері суларының жай-күйі мониторингінің бағдарламаларын әзірлеу және келісу және оларды іске асыруға қатысу;

5) трансшекаралық өзендер бассейндеріндегі су шаруашылығы жағдайы туралы ақпарат алмасу, төтенше су жағдайлары кезінде жедел хабарлау және өзара көмек көрсету;

6) трансшекаралық сулар мен гидротехникалық құрылыстарды бірлесіп пайдалану жөніндегі іс-шараларды әзірлеу, келісу және жүзеге асыру;

7) қажет болған жағдайда Түрікменстан ратификациялаған трансшекаралық суларды пайдалану және қорғау саласындағы мемлекетаралық және үкіметаралық келісімдерді бірлесіп іске асыру үшін трансшекаралық суларды басқару жөніндегі мемлекетаралық орган құру;

8) су проблемаларын шешу бойынша бірлескен ғылыми зерттеулер жүргізу.

Су объектілерін пайдалану құқығын беруді реттейтін негізгі нормативтік құқықтық актілер мыналар болып табылады: 2006 жылғы 03 маусымда № 74 - ФЗ қабылданған Ресей Федерациясының Су кодексі [112]. Ресей Федерациясы Үкіметінің Су пайдалану шартын дайындау және жасасу қағидаларын бекіту туралы 12 наурыз 2008 жылғы № 165 қаулысы [113].

Кодексте Су заңнамасымен реттелетін қатынастар нақтыланады. Онда:

1. Су заңнамасы су қатынастарын реттейді.

2. Су объектілеріне қатысты мүліктік қатынастар азаматтық заңдармен реттеледі, өйткені олар Су Кодексімен реттелмейді.

Жер үсті және жер асты су айдындары (5-бап).

1. Барлық су объектілері мынадай түрде жіктеледі:

Олардың су режимдеріне, физикалық-географиялық және морфометриялық ерекшеліктері бойынша:

1) жер үсті су объектілері;

2) жер асты су қоймалары.

2. Жер үсті су объектілері:

1) теңіздер немесе олардың бөліктері (бұғаздар, шығанақтарды, лагундарды және т.б. қоса алғанда, шығанақтар);

2) су ағындары (өзендер, жылғалар, арналар);

3) су қоймалары (көлдер, тоғандар, су басқан шұңқырлар, су қоймалары);

4) батпақтар;

5) судың табиғи шығуы (бұлақтар, гейзерлер);

6) мұздықтар, қарлы алаңдар.

3. Жер үсті су объектілері жағалау сызығы шегінде жер үсті суларынан және сумен жабылған жерлерден тұрады.

4. Жағалау сызығы (су объектісінің шекарасы) былайша айқындалады:

1) тұрақты су деңгейі бар теңіз немесе ауыспалы су деңгейі жағдайында ең төменгі су деңгейі;

2) өзендер, жылғалар, арналар, көлдер, су басқан қазаншұңқырлар: олар мұзбен жабылмаған кезеңдегі судың орташа жылдық деңгейі бойынша;

3) тоған, су қоймасы: қалыпты тірек деңгейі кезінде;

4) батпақтар: базалық сызықтағы шымтезек шекарасы бойынша.

5. Жер асты сулары мыналарды қамтиды:

1) жер асты бассейндері;

2) сулы көкжиектер.

Қоғамдық су объектілері (6-бап). Егер, РФ Су Кодексінде өзгеше көзделмесе, мемлекеттік немесе муниципалдық меншіктегі жер үсті су объектілері қоғамдық су объектілері, яғни жалпыға бірдей қол жетімді су объектілері болып табылады.

Әрбір адамның қоғамдық су объектілеріне қол жеткізуге құқығы бар және оларды жеке және тұрмыстық мұқтаждар ішінде тегін пайдалана алады. Ортақ пайдаланудағы су объектілерін пайдалану Ресей Федерациясының Үкіметі белгілеген тәртіппен бекітілген су объектілерінің тіршілік қауіпсіздігі талаптарына сәйкес жүзеге асырылады. Су объектілерін жеке және тұрмыстық қажеттіліктер үшін пайдалануға қатысты жергілікті өзін-өзі басқару органдары белгілеген қағидалар мен ережелердің негізінде жүзеге асырылады. Қажет болған жағдайда Ресей Федерациясының және оның субъектілерінің заңдары: мемлекеттік су объектілерінен ауыз сумен және шаруашылық-тұрмыстық сумен жабдықтау үшін су алуға, шағын көлемді кемелердің, гидроциклдердің және басқа да су рекреациялық жабдықтарының мақсатына, жүзуіне немесе оларды пайдалануға, су объектісін мал суару орны ретінде пайдалануға тыйым салуы немесе басқа да шектеулер қоюы мүмкін.

Су ресурстары жүйесі бойынша жақын шет елдердің құқықтық нормалары: Армения, Грузия, Әзірбайжан.

Армения Республикасының Су кодексімен [114] Армения Республикасы Үкіметінің су қатынастарын реттеу саласындағы құзыреті айқындалған (5-бап). Армения Республикасы Үкіметінің су қатынастарын реттеу саласындағы құзыретіне:

1) бірыңғай мемлекеттік су қорына билік ету;

2) суды пайдалану, оны ластанудан, қоқыстанудан және сарқылудан қорғау, суға зиянды әсердің алдын алу және жою қағидаларын белгілеу;

3) суды пайдалану әдістерін, нормативтерін, су сапасын және оны бағалауды белгілеу;

4) суды мемлекеттік есепке алуды, суды пайдалануды тіркеуді және мемлекеттік су кадастрын белгілеу;

5) суды кешенді пайдалану мен қорғау схемаларын, сондай-ақ су шаруашылығы теңгерімдерін бекіту;

6) суды пайдалану, қорғау, олардың зиянды әсерінің алдын алу жөніндегі іс-шараларды жоспарлау;

7) судың пайдаланылуы мен қорғалуын мемлекеттік бақылау және оны жүзеге асыру тәртібін белгілеу болып табылады. Жоғарыда аталған ережелер Ұлттық су бағдарламасымен қалыптастырылады және белгіленеді.

Суды пайдалану мен қорғау саласындағы мемлекеттік басқаруды жүзеге асыратын органдар қатары да заңнамамен бекітілген. Армения Республикасында суды пайдалану мен қорғау саласындағы мемлекеттік басқаруды Армения Республикасының Үкіметі, жергілікті мемлекеттік басқару органдары, сондай-ақ суды пайдалану мен қорғауды реттейтін осыған уәкілетті мемлекеттік органдар жүзеге асырады.

Онда, суды пайдалану мен қорғауды мемлекеттік бақылауы (7-бап) суды пайдалану мен қорғауды мемлекеттік бақылаудың міндеті барлық су пайдаланушылардың суды пайдаланудың белгіленген тәртібін сақтауын, суды қорғау, оларға зиянды әсердің алдын алу және жою жөніндегі міндеттерді орындауын, суды есепке алуды жүргізу қағидаларын, сондай-ақ Армения Республикасының су заңнамасында белгіленген басқа да қағидаларды қамтамасыз ету болып табылады.

Халықтың мұқтаждарын қанағаттандыру үшін су объектілерін басымдықпен беруге келсек (20-бап), су объектілері ең алдымен халықтың ауыз су және тұрмыстық мұқтаждарын қанағаттандыру үшін пайдалануға беріледі. Су объектілерін бір мезгілде бірнеше мақсатта пайдалану үшін берген кезде халықтың ауыз су және тұрмыстық мұқтаждары үшін су пайдалануды өзге мақсаттармен су пайдаланудың пайдасына шектеуге болмайды.

Су объектілерін оқшауланған пайдалануға беру тәртібінде, су объектілерін (толық немесе ішінара) Армения Республикасының Үкіметі немесе оның өкілеттігі бойынша суды пайдалану мен қорғауды реттейтін орган жеке пайдалануға береді. Су объектісін оқшау пайдалану құқығы су пайдалану құқығына арналған мемлекеттік актілермен куәландырылады, оларда су объектілерін пайдалануға беру мақсаты және оларды пайдаланудың негізгі шарттары көрсетіледі.

Арнайы су пайдалануға рұқсатты арнайы су пайдалануға рұқсатты (22-бап) жергілікті мемлекеттік басқару органымен, мемлекеттік санитарлық қадағалауды, табиғатты қорғауды, жерасты суларын қорғауды жүзеге асыратын органдармен, сондай-ақ басқа да мүдделі органдармен келісім бойынша суды пайдалану және қорғау.

Халықаралық шарттар туралы, халықаралық шарттар нормасына басымдық беріледі. Онда Армения Республикасы егер басқа да заңдармен өзгеше ережелерді белгілесе, онда халықаралық шарттардың ережелері қолданылады.

Грузияның Теңіз кодексі [115] Грузияның су заңнамасы Грузияның Конституциясына, Грузияның халықаралық шарттары мен келісімдеріне, Грузияның Қоршаған ортаны қорғау туралы заңдарына және Грузияның суды қорғау және пайдалану шеңберіндегі басқа да нормативтік актілеріне негізделеді.

Грузияның автономиялық республикаларының су қатынастарын реттеу саласындағы билік органдарының құзыретіне (11-бап):

а) су қорының жерлері тек қана автономиялық республикалардың аумағында орналасқан мемлекеттік маңызы бар жер үсті суларының мемлекеттік қорының суды пайдалану мен қорғау жөніндегі бекітілген кешенді схемалар, лимиттер мен бағдарламалар шегінде билік ету және жерасты суларын пайдалану үшін тау-кендік бөлуді бөлу;

б) қорғалуы мен пайдаланылуын бақылауды жүзеге асыру автономиялық республика аумағындағы су;

в) автономиялық республиканың аумағында суды қорғауды ұйымдастыру және оны пайдалануды мемлекеттік реттеу;

г) суды пайдалану және қорғау жөніндегі кешенді схемалар мен су шаруашылығы теңгерімдерін әзірлеуге қатысу;

д) автономиялық республика аумағында суды ұтымды пайдалану және қорғау жөніндегі іс-шараларды қадағалау;

е) суды мемлекеттік есепке алу, оны дербес республиканың аумағында пайдалануды тіркеу;

ж) Грузияның суды пайдалану мен қорғаудың бірыңғай ғылыми-техникалық саясатын айқындауға және іске асыруға қатысу;

з) дербес республиканың аумағында суды қорғау және пайдалану саласындағы бірыңғай ғылыми-техникалық саясатты жүргізу, ғылыми-зерттеу, тәжірибелік-конструкторлық және басқа да жұмыстарды үйлестіру, ұйымдастыру және қаржыландыру;

и) автономиялық республиканың аумағында, оның ішінде тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау аймақтарында орналасқан жергілікті маңызы бар жекелеген су объектілерінде су пайдалануды шектеу немесе оған тыйым салу;

к) дербес республиканың аумақтағы су объектілерінде рұқсатсыз және өз бетінше шаруашылық қызметсіз суды пайдаланудың жолын кесу;

л) автономиялық республика аумағындағы табиғи апат салдарынан зақымданған мемлекеттік және жергілікті маңызы бар су объектілерін қалпына келтіру жөніндегі жұмыстарды қаржыландыру;

м) дербес республиканың құзыреті шегінде дербес республиканың аумағында суды қорғауға және пайдалануға байланысты дауды шешу;

н) Грузияның заңнамасында белгіленген құзыреті шегінде суды қорғау мен пайдалануға байланысты өзге де мәселелерді шешу.

Жергілікті өзін-өзі басқару және басқару органдарының су қатынастарын реттеу саласындағы құзыретіне (12-бап):

а) жергілікті өзін-өзі басқару және басқару органдарының аумағында суды ұтымды пайдалану және қорғау жөніндегі іс-шараларды қадағалау;

б) жергілікті өзін-өзі басқару және басқару органдарының аумағындағы су объектілерінде рұқсатсыз және өз бетінше шаруашылық қызметте суды пайдаланудың жолын кесу;

в) жергілікті өзін-өзі басқару және басқару органдарының аумағында судың қорғалуы мен пайдаланылуын бақылау;

г) суды пайдалану мен қорғаудың кешенді схемалары мен су шаруашылығы теңгерімдерін әзірлеуге қатысу;

д) жергілікті өзін-өзі басқару және басқару органдарының аумағында суды мемлекеттік есепке алу және оны пайдалануды тіркеу;

е) Грузияның суды пайдалану және қорғау саласындағы бірыңғай ғылыми-техникалық саясатты айқындауға және іске асыруға қатысу;

ж) жергілікті маңызы бар мемлекеттік су қорына билік ету және суды пайдалану мен қорғаудың бекітілген схемалары, лимиттері мен бағдарламалары шегінде жерасты суларын пайдалану үшін жер бөлігін бөлу;

з) жергілікті маңызы бар жекелеген су объектілерінде, оның ішінде жергілікті өзін-өзі басқару және басқару органдарының аумағында орналасқан тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау аймақтарында су пайдалануды шектеу немесе оған тыйым салу;

и) жергілікті өзін-өзі басқару және басқару органдарының аумағында жергілікті маңызы бар 13 табиғи апат салдарынан зақымданған су объектілерін қалпына келтіру жөніндегі жұмыстарды қаржыландыру;

к) жергілікті өзін-өзі басқару және басқару органдарының аумағында суды қорғауға және пайдалануға байланысты дауды өз құзыреті шегінде шешу;

л) Грузияның заңнамасында белгіленген шекте суды қорғауға және пайдалануға байланысты басқа да мәселелерді шешу.

Жеке және заңды тұлғалардың суды қорғау және ұтымды пайдалану жөніндегі іс-шараларға қатысуы (13-бап).

1. Жеке және заңды тұлғалар Грузияның заңнамасында белгіленген тәртіппен суды қорғауды, ұтымды және орнықты пайдалануды қамтамасыз ету жөніндегі қызметке қатысады.

2. Жеке және заңды тұлғалар:

а) суды ластанудан, қоқыстанудан және сарқылудан;

б) мемлекеттік билік органдары мен қоғамдық ұйымдарға суды қорғау жөніндегі іс-шараларды жүзеге асыруға жәрдемдесуге;

в) тиісті органдарға суды қорғау туралы өздеріне белгілі заң бұзушылықтарды хабарлауға міндетті.

3. Жеке және заңды тұлғалардың:

а) мемлекеттік билік органдарынан судың жай-күйі туралы толық, уақтылы және объективті ақпарат (мемлекеттік немесе коммерциялық құпияны қамтитын ақпараттан басқа) алуға;

б) Грузияның суды қорғау және пайдалану саласындағы заңнамасын бұзатын жеке және заңды тұлғаларға (мемлекеттік билік органдарын қоса алғанда) қатысты тиісті сотта талап-арыз қозғауға;

в) тиісті мемлекеттік бағдарламаларды іске асыруға жәрдемдесуге;

г) суды қорғау жөніндегі жұмыстарға тікелей қатысуға;

д) суды қорғауды жақсарту жөнінде ұсыныстар енгізуге құқылы.

Әзірбайжан Республикасының Су кодексіне [116] сәйкес, мынадай су объектілері мемлекет меншігінде болады:

– Әзірбайжан Республикасына тиесілі Каспий теңізінің (көлінің) секторы;

– шекаралық су объектілері;

– мемлекеттік және жергілікті маңызы бар жерүсті және жерасты су объектілері;

– ерекше қорғалатын су объектілері.

Мемлекеттік меншіктегі су объектілері заңдарда белгіленген тәртіппен пайдалануға, жалға және муниципалдық меншікке берілуі мүмкін. Мемлекет меншігіндегі су объектілерін пайдалану мен қорғау саласындағы мемлекеттік басқаруды өз өкілеттіктері шеңберінде тиісті атқарушы билік органдары жүзеге асырады.

Муниципалдық меншіктегі жер учаскелерінде орналасқан жергілікті маңызы бар су объектілері Әзірбайжан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен муниципалдық меншікке беріледі. Муниципалдық меншіктегі су объектілері Әзірбайжан Республикасының заңдарында көзделген тәртіппен жеке және заңды тұлғаларға жалпы пайдалануға, жалға, сондай-ақ Әзірбайжан Республикасының азаматтары мен заңды тұлғаларының меншігіне берілуі мүмкін. Муниципалдық меншіктегі су объектілерін пайдалану және қорғау саласындағы мемлекеттік басқаруды муниципалитеттер оларға заңнамада берілген өкілеттіктер шеңберінде жүзеге асырады.

Жеке меншіктегі жер учаскелерінде орналасқан, басқа су объектілерімен гидравликалық байланысы және ағыны жоқ шағын су объектілеріне жеке меншік Әзірбайжан Республикасының заңнамасында көзделген тәртіппен жеке меншікке берілуі мүмкін (14-бап). Әзірбайжан Республикасының азаматтары болып табылмайтын адамдарға және шет мемлекеттердің заңды тұлғаларына су объектілері жеке меншікке берілмейді.

Су объектілерін пайдалану және қорғау саласындағы басқару келесі принциптерге негізделген (16-бап):

– экономиканы дамыту және қоршаған ортаны қорғау;

– халықты сапалы сумен қамтамасыз ету;

– аумақтық құрылым қағидатын бассейндік қағидатпен келісу;

– су объектілерін қорғау жөніндегі басқарма функцияларын су объектілері мен су шаруашылығы функцияларын пайдалану функцияларынан бөлу.

Жапония, Түркия, Эстония елдерінің мысалында алыс шет елдердің нормаларын қарастырып, салыстырып көрейік.

Жапонияның Су кодексі [117]. Су ресурстарын игеру қажеттіліктер Жапонияда жауын-шашынның салыстырмалы түрде жоғары мөлшері түседі, алайда өзен ағыны жыл бойына қатты өзгереді. Жоғары ағын көктемгі еру кезінде, жаңбырлы маусымда (маусымнан шілдеге дейін) және Тайфун маусымында болады. Суды тұрақты пайдалануға қол жеткізу үшін өзен ағынының ауытқуына қарамастан жыл бойы тұрақты өзен суын алу қажет. Осы себепті бөгеттер, суағарлар және т. б. сияқты су ресурстарын игеру үшін тиісті құрылыстар салынуда.

Өзен ағыны механизмі табиғи күйінде қатты өзгереді. Бұл жағдайда, жыл бойына су жинаудың біркелкі көлемі мен деңгейлері есептеледі. Бөгет салу кезінде суды максималды ағын кезеңінде жинап, минималды ағын кезеңінде өзенге ішінара ағызуға болады. Бөгет салу арқылы жинақталған су көлемі бөгет игерген су ретінде қарастырылады.

Су ресурстарын игеруге арналған құрылыстар: бөгеттер мен дамбалар; көлдер мен батпақтарды игеруге арналған құрылыстар; бөгеттерге ұқсас сумен жабдықтауға арналған көлдер мен батпақтардағы су деңгейін бақылайтын құрылыстар; суды тасымалдауға арналған арналар; ағынның әр түрлі ауытқуы бар екі немесе одан да көп өзендерге қосымша ағын үшін қосылатын құрылыстар басқа өзендер.

Су ресурстарын игеру үшін құрылымдардың маңыздылығы туралы айтсақ, онда осы уақытқа дейін Жапонияда өнеркәсіпті тұрақты сумен қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін 600-ге жуық көп мақсатты бөгеттер және ауылшаруашылық, коммуналдық-тұрмыстық және өнеркәсіптік сумен жабдықтауға арналған 1600 арнайы бөгеттер салынды. Қазір Жапониядағы тұрмыстық және өнеркәсіптік сумен жабдықтаудың 70%-ы өзендермен қамтамасыз етіледі, оның 77%-ы (жалпы су тұтынудың 55%-ы) суды игеру үшін осындай құрылыстардан келеді. Халық пен экономикалық қызметтің жоғары шоғырлануы байқалатын Канто жағалауындағы ауданда өзендерден сумен жабдықтаудың 90 %-ына осындай құрылыстар кепілдік береді.

Жапонияда су тұтыну Жыл сайын Жапонияға импортталатын азық-түлік өндірісі үшін ондаған миллиард текше метр су пайдаланылады деп есептелген. Сондықтан жаһандық су проблемалары Жапонияны да қамтиды. Су шаруашылығында жинақталған жапондық тәжірибе мен технологиялар көптеген техникалық және қаржылық көмек жобалары арқылы дамушы елдерде қолданылады. Жапония үшін қызығушылық танытып, әлемнің су проблемаларын шешуде белсенді рөл атқаруы қажет.

Түркияның Су кодексінде суару мақсатында пайдаланылатын суларды жіктеу үшін Түркияда суару үшін пайдаланылатын су сапасының сыныптамасы енгізілді, оған сәйкес (Судың ластануын бақылау ережесі) ирригациялық сулар сапасы бойынша 5 сыныпқа бөлінеді:

1) I сынып (өте жақсы сапа);

2) I сынып (жақсы сапа);

3) III сынып (суландыру мақсатында пайдалануға жарамды);

4) IV сынып (суландыру мақсатында пайдалануға шектелген);

5) V сынып (суландыру мақсатында пайдалануға зиянды) [118, 52 б.].

Түркиядағы су ресурстарын басқаруға басқа елдердегідей әр түрлі деңгейдегі көптеген министрліктер, ведомстволар, мекемелер – шешім қабылдаудың үкіметтік деңгейінен бастап жергілікті жерлердегі су пайдаланушыларға дейін тартылған. Министрлер кабинеті, орталық жоспарлау органдары және тиісті министрліктер ұлттық су саясатын қалыптастыру және іске асыру жөнінде шешім қабылдайтын шешуші органдар болып табылады. Су

пайдаланушылардың қауымдастықтары мен басқа да ұжымдық органдары, фермерлер мен басқа да су пайдаланушылар қатысады.

Су секторының негізгі проблемалары және оны жетілдіру бағыттары Түркияның су секторының негізгі проблемалары:

1) Судың мөлшерін басқару проблемалары;

2) Судың сапасын басқару проблемалары;

3) Ирригацияны басқару проблемалары;

4) Аграрлық секторда суды пайдалану әдістері;

5) Су ресурстарын басқару мен жерді пайдалануды жоспарлау арасындағы жеткіліксіз үйлестіру;

6) Мониторингтің әлсіз жүйесі және су ресурстары бойынша деректердің толық болмауы;

7) Құқықтық проблемалар (заңнамадағы олқылықтар және Заңдарды орындау);

8) Түркияның Еуропалық Су Директивасының барлық талаптарын жүзеге асыруына байланысты проблемалар.

Бұдан басқа, негізгі мүдделі тараптардың шешім қабылдауға әлсіз қатысуы, үйлестіру тетіктерінің күрделілігі және т.б. Сарапшылардың пікірінше, «суды басқару» ұғымының 4 басты өлшемі бар, олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар:

1) Саяси: азаматтарды қоса алғанда, негізгі мүдделі тараптарға саяси процестерге ықпал ету, шешімдер қабылдау және нәтижелер мен оларды бақылау бөлігінде тең демократиялық мүмкіндіктер беру;

2) Әлеуметтік: тең құқықты пайдалану (суға тең құқықты қол жеткізу, пайданы тең құқықты бөлу және т.б.);

3) Экономикалық: су ресурстарын тиімді пайдалану және олардың экономикалық даму мен өсуді қамтамасыз етудегі рөлін түсіну;

4) Экологиялық: тұрақты даму қағидаттарын ескере отырып, су ресурстарын басқаруды ұдайы жақсарту, су экожүйелерінің тұтастығын сақтау.

Тигр және Ефрат өзендерінің трансшекаралық су пайдалануы Түркия мен басқа да жағалау Тараптары арасындағы Тигр және Евфрат өзендерінің бассейндері бойынша трансшекаралық су проблемалары мыналарды білдіреді:

– Түркия халықаралық су құқығының ережелеріне - ЕҚД (2000 ж.) және «Халықаралық су ағындарын пайдаланудың кеме жүрмейтін түрлерін пайдалану құқығы туралы конвенцияға» (1997 ж.) сәйкес әрекет етеді деп санайды;

– Түркия 1997 аталған Конвенцияны (БҰҰ) қабылдау кезінде «қарсы» дауыс берген 3 елдің бірі (+ Бурунди және Қытай) болып табылады.

Түркияның трансшекаралық сулар жөніндегі сыртқы саяси ведомствосының ұстанымы Түркия басқа елдерге («трансшекаралық су құбырларына») су тасымалдауды қоса алғанда, Таяу Шығыстағы трансшекаралық су қатынастары бөлігінде негізгі ойыншы болып табылатындығына байланысты. Мәселен, Израильге Түркияның мемлекетаралық су қатынастарының негізіне қойылған негізгі қағидаттар

қызығушылық туғызады. Түркия сыртқы саясат ведомствосының сайтындағы ақпаратқа сәйкес:

1) Су – негізгі адами қажеттілік;

2) Трансшекаралық өзен жүйесінің әрбір жағалаудағы мемлекетінің өз аумағында суды пайдалануға егеменді құқығы бар;

3) Жағалаудағы мемлекеттер өз аумақтарында суды пайдалану басқа мемлекеттерге «елеулі залал» келтірмейтініне көз жеткізуі тиіс;

4) Трансшекаралық сулар тең құқылы, орынды және оңтайлы түрде пайдаланылуға тиіс;

5) Тең құқықты пайдалану трансшекаралық өзен суларының жағалаудағы мемлекеттер арасында тең бөлінуін білдірмейді.

Эстонияның Су кодексіне [119] сәйкес, су айдынына меншік көлемі жылжымайтын затта орналасқан су айдыны жылжымайтын заттың меншік иесіне тиесілі болады. Су қоймасының түбінде нығайған өсімдіктер жылжымайтын заттың елеулі бөлігі болып табылады.

Мемлекет меншігіндегі су айдындарының бөлінуі (5-бап):

1. Шекаралық су айдындары: теңіз, Нарва су қоймасы, Чудско-Псков көлі және Педетси мен Койва өзендері (мемлекеттік шекарамен қиылысатын жерлерде)

2. Кеме жүретін су айдындары: Жатсъярв, Эмайыги, Вяйке-Эмайыги және Нарва өзені;

3. Балық шаруашылығы маңызы бар су айдындары: Насва және Касари өзендері, Муллату және Суурлахт шығанақтары;

4. Заңда белгіленген тәртіппен мемлекет меншігінде қалатын су айдындары.

Су мен су айдынын пайдалану 6-бапқа сәйкес, су мен су айдынын пайдалану жалпы немесе арнайы пайдалану түрінде жүзеге асырылады. Су айдынын жалпы пайдалану Заңның 7-бабына сәйкес су айдынының жай-күйіне әсер ететін құрылыстарды немесе техникалық құрылғыларды қолданбай кез келген тұлға жүзеге асыратын су айдынын пайдалануды білдіреді. Арнайы су пайдалану осы Заңның 8-бабына сәйкес су айдынының немесе су тұтқыш көкжиектің жай-күйіне әсер ететін заттарды, құрылыстарды немесе техникалық құрылғыларды қолдана отырып суды пайдалануды білдіреді.

Су айдындарын ортақ пайдалануға заңда белгіленген көлемде су алу, шомылу, су спорты түрлерімен айналысу, су мен мұз үстімен жүріп-тұру және балық аулау жатады. Су айдынын жалпы пайдалану бөтен жер учаскесінде болуды реттейтін заң ережелерін бұзбауға тиіс. Жалпы пайдалануға арналған су айдындарының тізбесін Қоршаған орта министрінің ұсынысы бойынша Республика Үкіметі бекітеді:

1. Бір жылжымайтын заттың шекарасында орналасқан және жеке құқықты тұлғаға тиесілі ағымы жоқ тоқтап тұрған су айдындары;

2. Алаңы бес гектардан кем, бірнеше жылжымайтын заттардың шекарасында орналасқан және жеке құқықты тұлғаларға тиесілі ағымы жоқ тоқтап тұрған су айдындары;

3. Су жинау алаңы 25 шаршы километрден кем су ағындары және оларда орналасқан бөгеттік көлдер.

4. Апат ауданында дүлей зілзала болған жағдайда су айдындарын жалпы пайдалануға рұқсат етіледі.

Қазіргі уақытта халықаралық деңгейде ірі су проблемалары ретінде қаралатын мынадай мәселелер бойынша пікірталас жүріп жатыр:

1) ауыз судың және санитариялық-техникалық құрылыстардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету;

2) азық-түлік өндірісі үшін суды қамтамасыз ету;

3) өзен экожүйелерін қорғау;

4) су тасқыны және басқа да зілзалалар қатерін басқару;

5) су ресурстарын тиімді пайдалану және бөлу және т.б.

Айта кету керек, олардың мазмұны трансшекаралық су объектілерін қорғаудың халықаралық құқықтық қағидаттарына толық сәйкес келеді. Су ресурстарын интеграцияланған басқару принципі үлкен маңызға ие.

Осыған сәйкес «Осы саладағы басқару өмірлік маңызды экожүйелердің тұрақтылығына нұқсан келтірместен әділ негізде барынша әлеуметтік-экономикалық әл-ауқатқа қол жеткізу мақсатында су, жер және басқа да ресурстарды үйлестірілген дамытуға және басқаруға ықпал ететін процесті білдіреді» [120].

Бридже Мурси жазғандай «Халықаралық құқық нормалары қорғауды қажет ететін адамдардың өмір сүруі үшін ең төменгі қолайлы жағдайларды қамтамасыз етеді».

Сонымен, қорытындылай келе трансшекаралық су ресурстарын пайдалануға қатысты шетелдік нормалар қазақстандық заңнама сияқты олардың аумағында ратификацияланған трансшекаралық суларды пайдалану туралы конвенция негізінде бағдарланатынын атап өтуге болады.

Халықаралық су мәселелеріне жауап, жаһандық су проблемаларының шиеленісуі. Халықтың қарқынды өсуі мен жедел әлеуметтік дамудың нәтижесінде көптеген елдерде су тапшылығы пайда болады. Коммуналдық тұтынуды сумен қамтамасыз етудегі тапшылықтан басқа, созылмалы азық-түлік тапшылығы, экологиялық жүйелерге теріс әсерету, судың ластануы және су тасқыны сияқты басқа да мәселелер туындайды. Әлемдік қоғамдастық бұл проблемалар әлем халқының өсуі жалғасқан сайын күшейе түседі деп аландауда. Сондықтан трансшекаралық су ресурстарына қатысты халықаралық және ұлттық типтегі қақтығыстар жүйесін қарастыруымыз қажет.

3. АУМАҚТАРЫ ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ СУ РЕСУРСТАРЫМЕН ҰШТАСАТЫН КӨРШІЛЕС ЕЛДЕРДІҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

3.1 Трансшекаралық су ресурстарына қатысты халықаралық және ұлттық типтегі қақтығыстар жүйесі

Қазіргі әлемде сыртқы су ресурстарын бөлісу мәселелері қызу жүріп жатыр. Халықтың өсуі, өнеркәсіптің дамуы және су ресурстарын тұтынатын ауылшаруашылық құрылымдарының кеңеюі, халықаралық өзендердің ластануы және басқа да көптеген факторлар суды бірте-бірте ортақ ресурстан маңызды ресурсқа айналдырады және оны нақты нарықтық құны бойынша пайдаланады.

Өкінішке орай, сыртқы суды пайдалануды реттейтін халықаралық қатынастар әлі де дамымаған.

Мұндай қатынастардың және олардың негізгі проблемаларының мысалы-Орталық Азия аймағы болып табылады. Атап айтқанда, бұл Тәжікстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түрікменстан және Қазақстан мемлекеттері. Айта кету керек, бұл бес ел екі топқа бөлінеді: төменгі елдер – су айдынының астында орналасқан және жоғарғы елдер – су айдынының үстінде шоғырланған елдер.

Жоғарғы белдеуі бар елдер, яғни аймақтың негізгі су жолдары (Амудария және Сырдария өзендері) пайда болған елдер – Тәжікстан мен Қырғызстан. Тәжікстан мен Қырғызстан сияқты төменгі ағыс елдеріне – Өзбекстан, Түрікменстан және Қазақстан жатады. Мұндай елдерде бөліну өте кең таралған, өйткені әр түрлі елдер топтары арасында су ресурстарын бөлуге қатысты даулар туындайды.

Қақтығыстың негізгі бөлігі – жоғары және төменгі ағыс елдері суды әртүрлі мақсаттарда пайдаланады, бұл суды пайдаланудағы уақытша сәйкессіздіктерге әкеледі. Төменгі ағыс елдері суды негізінен гидроэлектр энергиясын алу үшін пайдаланады, бұл проблема емес, өйткені су қоймаларынан су ағып жатыр. Өзен суын негізінен суармалы егіншілік үшін пайдаланады, бұл су электр станцияларынан айырмашылығы қайтымды пайдалануға әкеледі.

Ескі суару әдістері төменгі ағыс елдерінде де қолданылады, олар ауыл шаруашылығына қажет мөлшерден суды көп пайдаланады. Суды тиімсіз пайдалану бойынша жетекші орынды Өзбекстан алады, мұнда тек суармалы егіншілікке тұтыну көлемі (жылына шамамен 52000 млн. текше метр) және суды тұтынудың жалпы көлемі (шамамен 59000 млн. текше метр/жыл), шамамен өңірдің қалған төрт елінің осыған ұқсас көрсеткіштерінің сомасымен салыстыруға болады [121, 14 б.].

Алайда, трансшекаралық су ресурстарын бөлісу және пайдалану туралы сөз болғанда, Өзбекстандағы суды тұтыну қажеттіліктері мен суару қақтығысы туралы айту керек.

Гидроэнергетика. Қыста отын пайдаланатын елдерге көп мөлшерде электр энергиясы қажет, сондықтан олар қыста суды жинап, су қоймаларын толтыруға мәжбүр болады. Ал, жазда ыстық климаттағы елдерге егін суаруға көп су қажет. Егер жазда жоғарғы ағыс елдері суды жинайтын болса, төменгі ағыс елдерге қажетті ауылшаруашылық суы жетпей қалуы мүмкін. Соның салдарынан жоғарғы ағыс елдері жазда суды аз көлемде жинауға, ал қыста аз су босатуға мәжбүр болады. Бұл өз кезегінде электр энергиясының тапшылығына әкеліп соғады.

Мәселенің тарихына қысқаша шолу жасайтын болсақ, КСРО-да бұл мәселе өтелу арқылы сәтті шешілген. Олардың мәні мынада: ағыннан жоғары орналасқан елдер қыста су жинайды және оны жазда ағызып, ағынды суларды реттеу шығындарын жабу үшін төмен қысымды энергия ресурстарын қамтамасыз етеді.

Өкінішке орай, КСРО-ның ыдырауы және жекелеген мемлекеттерге бөлінуі нәтижесінде мұндай жүйе өзінің тиімділігін жоғалтты. Төменгі ағыс елдері артық энергия ресурстарын көрші елдерге нарықтық бағамен сата бастайды. Төменгі ағыс елдері қыста электр қуатының жетіспеушілігінен зардап шегеді және су электр станцияларын (ГЭС), сондай-ақ жыл бойы жұмыс істейтін жаңа су электр станцияларын салуға мәжбүр. Бұл елде жаңа су электр станцияларының құрылысы су ағынын қосымша бақылауға әкелуі мүмкін деген алаңдаушылық пен наразылық тудырады. Бұл жағдай 20 жыл ішінде өзгермеген аймақтағы жағдайды айқындайды [122].

Қазіргі жағдайдың іс жүзінде өзгермеуінің себебі, Орталық Азия аймағындағы халықаралық қатынастарға байланысты. Орталық Азия елдері жағдайды шешуге тырыспайды деп айтуға болмайды. Бұған қол қойылған көптеген халықаралық және үкіметаралық келісімдер, сондай-ақ су пайдалану мәселелері бойынша жоғары деңгейдегі халықаралық, оның ішінде халықаралық кездесулерге қатысу дәлел бола алады. Сонымен қатар, барлық осы келісімдер мен кездесулердің ерекшелігі олардың тек ұсынымдық сипатқа ие болуында, сондықтан да, іс жүзінде қорғалмайды және бекітілмейді. Атап айтқанда, мысал ретінде 1998 жылы қабылданған шартты қарастырайық, онда табиғи ресурстарды тиімді пайдалану және қоршаған ортаны қорғау жүйесіндегі ынтымақтастық мәселелері талқыланады, сонымен қатар Орталық Азияда «Су - энергетикалық консорциумы» деп аталатын коалицияны құрудың орындылығы туралы айтылады.

Бірақ, ол қандай да бір себептермен құрылмады және ол қағаз құжат деңгейінде қалып қояды [123]. Келісімдер мен кездесулердің орындалуына байланысты жоғарыда аталған жағдай өңірдегі халықаралық су тұтыну мониторингіне жауапты үкіметаралық органдардың проблемасы болып табылады.

Атап айтқанда, өңірде осындай бір ғана орган – Мемлекетаралық су шаруашылығы үйлестіру комиссиясы болды. Аталған топ пен оның құрамдас бөліктері Халықаралық Аралды құтқару қорына (ХАҚҚ) тікелей қатысы бар, бұл жұмыс бірқатар себептерге, соның ішінде негізгісі кәсіби кадрлардың болмауына байланысты жұмысы жүрмеді. Ең бастысы, бұл қордың жұмысы аймақтағы трансшекаралық су ресурстары саласындағы қатынастардың нақты реттелуіне шамалы әсер етпей, тек қана «Пікірталас клубы» сипатына ие болып қалды [122].

Үкіметаралық тиімді институттардың болмауы және осы келісімдер мен шарттарды орындауға қабілетсіздік елдерді өздерінің жергілікті проблемаларын біржақты тәртіппен шешуге итермелейді. Жоғарыда аталған ағыс бойынша орналасқан елдерде электр энергиясын өндіру үшін жаңа гидроэлектростанциялар салу жөніндегі іс-шаралар жасалды. Өзбекстан - төменгі ағыс елі болып табылады. Суару ауыл шаруашылығына су шығынын азайту үшін ол жеке шаруашылықтарда тамшылатып суару жүйелерін енгізу бойынша мемлекеттік бағдарлама құруға шешім қабылдады. Ағынды суы жоғары елдерде жаңа су электр станцияларын салу және төмен қысымды тамшылатып суару жүйелерін енгізу бірқатар елдердің дұрыс бастамалары болып табылады. Алайда, осы бастамаға назар аудару және халықаралық диалогтың қажеттілігін елемеу экономикалық тұрақсыз және уақытты қажет ететін тәсілге әкеледі.

Осыны негізге ала отырып, Орталық Азия елдері арасындағы су дауларын шешу жолында тұрған негізгі проблемаларды айқындауға болады. Бірінші және ең негізгі мәселе – екі ел арасындағы су пайдаланудың халықаралық ережелерін сақтамау болып табылады.

Сыртқы суды пайдалануға өзара келісімге келу және сенім арқылы пайдалануға тыйым салынған кезде қатаң және өзара тиімді қатынастарға жол берілмейді. Біріншісінің салдары болып табылатын екінші мәселе - барлық келісімшарттар мен келісімдердің жеткіліксіз және дұрыс жұмыс істемеуі болып отыр.

Үшіншіден, алғашқы екі шарттың нәтижесі-сыртқы суды пайдалануға нақты әсер ететін тиімді басқару элементтері мен құрылымдардың болмауы. Біз одан да маңызды мәселелерді айқандауымыз қажет. Тұрмыстық деңгейдегі су проблемаларын біржақты шешуге және дау тараптарына елеулі әсер етуі мүмкін үшінші тараптардың болмауына басымдық берілетін болады. Бұл рөл Ресейге келісім бойынша берілуі мүмкін, өйткені Орталық Азия аймағындағы тұрақтылық тек экономикалық қана емес, сонымен қатар барлық тараптар үшін әлеуметтік және экологиялық тұрақтылық әкеледі [123].

Бүгінде Орталық Азия шекарасындағы су жағдайы әлі де күрделі және түсініксіз болып отыр. 20 жылдан астам уақыт ішінде халықаралық деңгейдегі саяси өзара іс-қимылда елеулі өзгерістер болған жоқ. Уақыт өте келе су тұтыну проблемасы күрделене түсті, бірақ оны сенім мен жалпы әл-ауқатқа негізделген ынтымақтастық арқылы жеңу мүмкіндігі әлі күнге дейін шешілмей отыр.

Сайып келгенде, келіспеушіліктерді шешу, партияның ұстанымын анықтау және қабылданған шешімдерді жүзеге асыру бойынша бірлесіп жұмыс істеу үшін саяси даналық болу қажет.

Халықаралық өзен бассейнінің тұжырымдамасы 1966 жылы Хельсинки Халықаралық су пайдалану ережелерімен енгізілді [124]. Осы Ережелердің 2-бабына сәйкес, «Халықаралық өзен бассейні – бұл екі немесе одан да көп жағдайдан тұратын және қалыпты су айдынына құятын жер үсті немесе жер асты суларын қоса алғанда, су жүйесінің таралу шегімен анықталатын аймақ. «Бұл туралы Ереженің 2-бабына суреттеме арқылы берілген түсініктемеде, су жинау бассейнінің негізгі өзенінің, оның салалары мен көлдерінің жерасты суларына, сондай-ақ халықаралық су жинауға ғана қолданылады. Өзендерді әртараптандыруға және бүкіл әлем бойынша әртүрлі өзендерге қолданылуы мүмкін қағидаттарды тұжырымдауға байланысты проблемалар бірыңғай тәсілді, халықаралық су қоймалары үшін басшылық қағидаттарды және болашақ келісімдер үшін келіссөздерді дамытуды талап етеді.

Шетелде су пайдалану жөніндегі көптеген халықаралық келісімдерге қарамастан, осы уақытқа дейін аймақтағы мемлекеттердің іс-қимылының негізгі принциптері мен ережелерін реттейтін әмбебап халықаралық-құқықтық акт, немесе басқаша айтқанда, «халықаралық су құқығы» жоқ. Өйткені, оны көбінесе халықаралық құқық саласы деп жиі атайды. Осы саладағы халықаралық құқық нормаларын реттеуге немесе халықаралық құқықтың «жалпы» нормаларын тануға алғашқы әрекетті 1960 жылдардың ортасында кәсіби халықаралық үкіметтік емес ұйым - Халықаралық құқық қауымдастығы жасады. Халықаралық шарттарды, парадигмалар мен халықаралық сот жүйесін зерделеуді негізге ала отырып, 1966 жылы Хельсинки конгресінде Қауымдастық Хельсинки ережелері деп аталатын «Өзендерді пайдаланудың халықаралық ережелерін» әзірлеп, қабылдады.

Хельсинки ережелері халықаралық суларда суды пайдалану мен қорғауды реттейді және тараптардың су объектілеріне қатысты өзара құқықтары мен міндеттерін айқындайтын құқықтық қағидаттарды қамтиды. Ережеге сәйкес, сыртқы су ережелерінің басты қағидасы «Әділ және тең пайдалану» болып табылады, оған сәйкес әрбір су объектісінің өз аумағында әділ және тең үлесі болады. Бұл бассейндегі суды пайдаланудың артықшылықтары Хельсинки ережелерінде ластанудың алдын алу және бақылау, кеме жүзетін өзендерде жүзу ережелері, рафтингке, су объектілерінің құқықтарына және басқа да мүдделеріне байланысты халықаралық дауларды болдырмау және реттеу туралы норма бар.

Хельсинки ережелерін қабылдағаннан кейін бірнеше жыл өткен соң, ХҚҚ Халықаралық су ресурстарын қорғау мен пайдаланудың әртүрлі аспектілері бойынша ережелерді анықтайтын бірқатар қосымша нұсқаулар жасады. Мұның барлығы «Халықаралық су ресурстары үшін ХҚҚ ережелерін шоғырландыру» (Кампион-д' Италия, 1999 ж.) халықаралық құқықтық ұйымының құжаттарында көрсетілген. 2004 жылдың тамызында Берлин қауымдастығы су ресурстары туралы Жарлық шығарды.

ХҚҚ әзірлеген және қабылдаған ережелер халықаралық әдет-ғұрып құқығына сәйкес деп саналады, дегенмен олар міндеттемесі жоқ мемлекеттер үшін заңды болып табылады.

Бұл ереже көптеген екіжақты және көпжақты келісімдерге, оның ішінде осы саладағы бір әмбебап шартқа – теңіз құқығына сәйкес келмейтін түрлерді пайдалану туралы 1997 жылғы БҰҰ Конвенциясына негізделген [125].

БҰҰ-ның 1997 жылғы Конвенциясы БҰҰ-ның Халықаралық кеме қатынасы суларын үйлестіру және кезең-кезеңімен игеру жөніндегі халықаралық құқық жөніндегі комиссиясының 30 жылдық жұмысының нәтижесі болып табылады. Конвенция барлық мемлекеттер үшін ашық халықаралық құрылымдық келісім болып табылады. Конвенцияның ережелері мемлекеттердің кейбіреулері олардың аумағында орналасқан өздерінің ортақ аумақтық суларын пайдалану кезіндегі өзара құқықтары мен міндеттерін айқындайды.

1997 жылғы Конвенция қатысушы мемлекеттер үшін трансшекаралық су ағындарында суды пайдалану қатынастарына қатысты стандарттарды белгілейді. Ол мемлекеттерді Конвенцияның ережелерін қолданатын немесе Конвенцияның ережелерін су ағынының ерекшеліктеріне сәйкес келтіре отырып, сол су ағынына келісетін келісімдердің күшін жоюға шақырады, бірақ бұл қолданыстағы келісімдердің жарамдылығына әсер етпейді.

Тұтастай алғанда, халықаралық су құқығының негізгі стандарттары - халықаралық су қоймаларын тиімді және әділ пайдалану қағидаты және басқа ағынды мемлекеттер үшін елеусіз шығын қағидаты конвенцияларда әзірленіп, нақтыланды. Бұдан басқа, құжат ақпарат алмасуды қоса алғанда, халықаралық су ағындарын пайдалануға қатысуға жалпы міндеттеме сияқты басқа да маңызды ережелерді қамтиды. Өзеннің басқа жағдайларын едәуір қиындатуы мүмкін іс-әрекеттерді жоспарлау кезінде нұсқаулар мен кеңес беру үшін жауапкершілік қарастырылған. Халықаралық дауларды бейбіт жолмен шешу үшін су экожүйелерін сақтау және қолдау ережелері белгіленді.

1997 жылдың мамыр айында БҰҰ Бас Ассамблеясы Халықаралық суларды пайдалану туралы Конвенцияны қабылдап, құжатқа қол қою үшін ашық деп жариялады. Бұл конвенцияны тек дамыған елдер ратификациялады. Ал дамушы елдер болса, экономикалық даму жобаларына кедергі келтіруі мүмкін деген күдікпен бұл құжатқа күмәнмен қарады. Осы себептен конвенция іске аспады. Негізгі идеялардан бөлек, әділетті қолдану принципі мен заң үстемдігі қаралған және халықаралық құқықтың көрінісі ретінде қабылданған.

Дунайды қорғау және Дунайды тұрақты пайдалану жөніндегі 1994 жылғы София конвенциясы [126] немесе Дунайды қорғау жөніндегі Дунай конвенциясы осындай келісімдердің мысалы болып табылады. Бұл халықаралық-құқықтық акт ірі өзендерді қорғау және басқару үшін заң үстемдігін орнату үшін ғана емес, су ресурстарын халықаралық басқару саласындағы ынтымақтастықтың жан-жақты құқықтық жүйесінің болуы үшін де маңызды. Дунай бассейні 800 000 км. асады. Өңірдің экологиялық, экономикалық, тарихи және әлеуметтік маңызы бар. Мұнда тұратын адамдар

түрлі мәдениеттерді, тілдер мен тарихты білдіреді. Бұл бассейнге антропогендік әсердің күшеюі колонияларды сумен қамтамасыз етуге айтарлықтай теріс әсер етеді. Бұл туризм, балық аулау және демалыс үшін қалқымалы суды ықтимал пайдалануды азайтады. Дунай одан суды өз салаларынан төгеді, оны тазарту деңгейі өте жоғары.

София конвенциясы бассейндерді басқару жөніндегі халықаралық құқыққа негізделген. Келісімге 1994 жылы 11 ел: Австрия, Болгария, Хорватия, Чех Республикасы, Германия, Венгрия, Молдова, Румыния, Словакия, Словения, Украина және Еуропалық Одақ қол қойды. Еуропалық Одақтың мүшелері осы Конвенцияның мүшелері болып табылады, олар ЕО су құқығы, оның ішінде су ресурстары жөніндегі негіздемелік директивада көзделген бассейнді басқару қағидатын қағидатын мойындайды және қолданады.

Еуропалық экономикалық комиссия, сонымен қатар 2000 жылы трансшекаралық су қоймалары мен халықаралық көлдерді сақтау және пайдалану туралы хаттамаға (БҰҰ ЕЭК 1992 жылғы Хельсинки су конвенциясы) және Оңтүстік Африканы дамытудың біріккен қауымдастығы) қол қойды. Хельсинки конвенциясына наурыз айында қол қойылды. 1992 жылғы 17 қазаннан бастап, 1996 жылғы 6 қазан айына дейін әрекет етеді. Бұл құжат бірінші рет бүкіл аймақтағы трансшекаралық суларды қорғау саласындағы тиімді пайдалану мен ынтымақтастықтың құқықтық негізін қамтамасыз етеді. БҰҰ Еуропалық экономикалық комиссиясының аймақтық құрылымына Еуропа, Солтүстік Америка, Орталық Азия және Израиль кіреді. Қазіргі уақытта шарттарды 35 ел, оның ішінде Еуроодақ жасасуда. Хельсинки су конвенциясының негізгі мақсаттары:

– ластанудың алдын алу, шектеу және азайту жолымен трансшекаралық суларды (жер үсті және жер асты суларын қоса алғанда) қорғау;

– трансшекаралық суларды экологиялық негізделген және тиімді басқару;

– трансшекаралық суларды орынды және әділ пайдалану;

– экожүйелерді сақтау және қалпына келтіру.

Бұл мақсаттарға қатысушы мемлекеттер халықаралық ықпалды бақылау, азайту және жұмсарту үшін қабылдайтын жеке және бірлескен шаралар есебінен қол жеткізілетін болады.

Конвенция жауапкершіліктің екі санатын қамтиды. Біріншісі конвенцияға қатысушы барлық мемлекеттердің жалпы жауапкершілігін қамтиды.

Бірқатар елдер үшін тұщы су тапшылығы экономикалық өсудің нақты шектегішіне айналды және кедейлік пен әлеуметтік шиеленістің күшеюіне себеп болды. Трансшекаралық өзендерді, ең алдымен Иордания, Ніл, Евфратты пайдалану проблемалары елдер арасындағы өте үлкен келіспеушіліктерге себеп болды.

Бұл тізім Ганга, Брахмапутра, Лимпопо, Меконг, Сенегал, Замбези, Ертіс Обь, Амудария, Сырдария, Аракс өзендерінің есебінен кеңейе түседі.

Егер су тапшылығына себеп болса, мұндай келіспеушіліктер мемлекетаралық қатынастардың кез-келген шиеленісуімен белсендіріледі. Су

объектілері мен тұщы су ресурстарына қатысты қақтығыстарға толы географиялық жағдайлардың төрт түрін атап өтейік.

Біріншіден, екі мемлекеттің шекарасы су алабы арқылы өтуі мүмкін. Бұл жағдайда суайрықтың екі жағындағы сумен қамтамасыз ету сирек бірдей болады, бұл су ресурстарын бөлудің «біркелкі осьтігі» туралы айтуға негіз береді.

Егер, бір беткейде су тапшылығы болса, ал екіншісінде ондай болмаса, онда табиғи «әділетсіздікті» түзетуге деген ұмтылдыс пайда болады. Мұндай тілекті қанағаттандыру үшін екі әдісті қолдануға болады: әскери күш қолдану арқылы сумен қамтамасыз етілген аумақтың бір бөлігін басып алу және судың белгілі бір мөлшерін су жіберу арқылы ағынды қайта бөлу. Ағынды қайта бөлу (тіпті бір бассейннің ішінде, мысалы, арна жағдайында) өте қымбат.

Сонымен қатар, трансшекаралық тасымалдау жағдайында бөтен аумақта гидротехникалық құрылыстар салу қажет, бұл қосымша шығындар ғана емес, сонымен қатар жиі қол жетімсіз болып көрінетін келісімдер үшін қиын.

Екі мемлекеттің шекарасы өзен бойымен жиі өтеді. Бұл жағдайда суды тұтынуға қатысты даулар үшін (яғни, су объектісінен таза су алу) ерекше себептер жоқ, бірақ суды пайдаланудан үнемі қақтығыстар туындайды, ең алдымен бұл кеме қатынасы, балық аулау, гидротехникалық құрылыс салу, ластануды төгу ережелерін келісуге қатысты болады.

Мұндай қақтығыстардың күрт шиеленісуі сирек кездеседі, бірақ өзен аралдарының тиесілілігіне байланысты келіспеушіліктер (шекаралық аумақтық даулардың бір түрі) көбінесе қарулы қақтығыстарға әкеледі, бірақ іс жүзінде су проблемаларына олар тек делдалдық қатынаста болады.

Трансшекаралық су ағынының әртүрлі жағалауларында орналасқан елдер арасындағы қатынастар негізінен симметриялы болып келеді - бір елдің су объектісіне әсері басқа елге де қолжетімді болады.

Әрине, егер өзеннің әртүрлі жағалауларындағы дренажды аумақтар физикалық-географиялық сипаттамалары бойынша айтарлықтай ерекшеленсе, бұл мүлдем мүмкін емес.

Трансшекаралық су объектілерін пайдалануға байланысты жанжалды жағдайларды шешу Дунай, Рейн, Үндістан комиссиялары сияқты мемлекетаралық құрылымдарда жүзеге асырылады.

Бұдан әрі орталықтар деп аталатын осы құрылымдар қабылдаған шешімдер олардың қатысушылары – орталыққа осындай өкілеттіктерді беретін егеменді мемлекеттер үшін заңды күшке ие болады.

Егер келісімге келу мүмкін болса, бейресми келіссөздер процесі арқылы қол жеткізіледі. Трансшекаралық су объектілерін пайдаланатын мемлекеттердің мүдделерін келісу тетіктері жоқ.

Трансшекаралық су объектілерін пайдалану стратегияларын қалыптастыру олардың су ресурстарын пайдаланатын барлық мемлекеттердің мүдделерін ескеру қажеттілігімен байланысты.

Трансшекаралық су ресурстарын алу, қайта бөлу және пайдалану құралдары ШЖҚ-ға біріктіріледі, оның аясында трансшекаралық су объектісін пайдаланатын мемлекеттердің мүдделері келесіледі [127, 142 б.].

Орталық Азия өңірі үшін маңызы зор болса да су сапасы мәселелері келісімдерде жан-жақты қарастырылмайды.

Тағы бір проблема – «Құн тараптары» немесе трансшекаралық су жөніндегі Конвенция тараптары болып табылады. Жағалау тараптарының негізгі міндеті – белгілі бір су арналары бойынша екі жақты, көпжақты немесе өзге де келісімдер жасасу болып отыр. 1992 жылғы Шекарааралық су арналары және халықаралық көлдерді қорғау және пайдалану туралы Конвенцияға сәйкес жағалаудағы мемлекеттер арасындағы шарт пен келісімде жалпы құрылымдар құру туралы ережелер болуы керек. Тәжірибе көрсетіп отырғандай, мұндай институттар мен органдарды құру суды пайдаланудың маңызды мәселелерін үкіметаралық деңгейде шешеді.

Ағымдағы халықаралық құжаттар су секторына байланысты көптеген тақырыптарды қамтиды. Мысалы, 1992 жылы Лондонда қол қойылған Трансшекаралық су айдындары мен халықаралық көлдерді қорғау және пайдалану жөніндегі конвенцияға 1992 жылғы Хаттама, бірінші кезекте су арқылы берілетін аурулардың алдын алуға, оларды шектеуге және азайтуға бағытталған. Оның басты мақсаты – судың сапасын жақсарту, соның ішінде су экожүйелерін барлық деңгейде сақтау арқылы адамның денсаулығы мен әл-ауқатын қорғауға ықпал ету болып табылады.

2003 жылы қол қойылған өнеркәсіптік апаттардың трансшекаралық суларға трансшекаралық әсері үшін азаматтық жауапкершілік және өтемақы туралы хаттама (Киев қ.) [128], трансшекаралық су ресурстарының авариялық ластануынан келтірілген экологиялық залал үшін өтемақы режимін белгілейді. Хаттаманың бірегейлігі оның БҰҰ ЕЭК-тің екі табиғат қорғау конвенциясы – 1992 жылғы Су конвенциясы және Қоршаған ортаға әсерді қамтамасыз ету жөніндегі халықаралық конвенция шеңберінде әзірленгенінде жатыр. Бұл халықаралық табиғи апаттардың алдын алуға, олардың дайындығын қамтамасыз етуге және оларға ден қоюға қатысты. Конвенцияның мақсаты – мұндай апаттардың алдын алу және олардың зардаптарын еңсеру жолымен адамдарды және қоршаған ортаны өнеркәсіптік авариялардан қорғау саласындағы халықаралық ынтымақтастықты дамыту болып табылады.

Айта кету керек, Қытай халықаралық порттарды қорғау саласындағы екі негізгі келісімді - 1992 жылғы халықаралық порттарды қорғау және пайдалану туралы Конвенция, Халықаралық көлдер туралы Конвенция және 1997 жылғы Теңіз туралы Заңды қабылдаудан бас тартты. Олар екіжақты келісім жасау арқылы шекаралық су айдындарын пайдалануды бақылауды жөн көреді. Су ресурстарын бассейндік басқару қағидаты мемлекет шекарасында ғана емес, халықаралық деңгейде де қолданылады.

Бақылап қарасақ, бұл жағдай Қытай трансшекаралық өзендерді біржақты қолданып жатқанын көреміз. Кейбір елдермен салыстыра қарағанда еліміз бұл бағытта біраз дипломатиялық кездесулер өткізді. Атап айтар болсақ, 2001-2018

жылдар ішінде ортақ комиссия жұмыс жасап, сарапшылар тобы құрылып, 15 рет кездесу өткізді. Сүмбе, Қорғас өзендері бойындағы құрылыс бойынша келісім жасалды. Сол сияқты халықаралық құжаттарға қосылмаған Қытаймен трансшекаралық өзендер мәселесі, тек қана ұзақ келісімдер жасау нәтижесінде ғана шешілуі мүмкін екендігін айта аламыз.

1992 жылғы халықаралық көлдерді сақтау және трансшекаралық қорықтар мен сақтау туралы Конвенцияда тыйым салынған, ол теңіз тараптарының немесе бірге жұмыс істейтін бөлімшелерінің және олардың дамып келе жатқан қауымдастықтарының суды пайдалануына шектеулер қояды.

Оның қызметінің кеңістіктік шекараларын нақты айқындау бассейнді басқару үшін үлкен маңызы ие. Бұл талап осы Трансшекаралық су қоймалары мен халықаралық көлдерді сақтау және пайдалану жөніндегі Конвенцияда басым болып табылады. Бұл туралы ЕО-ның су ресурстарын басқару жөніндегі құжаттарында да айтылады. Халықаралық келісімдер, сондай-ақ әкімшілік-аумақтық бірліктер арасындағы келісімдер үшін мемлекетте оны іске асыру маңызды. Су жинау шекараларын анықтау үшін гидрографиялық факторлар, әкімшілік-аймақтық басқару, экономикалық мүдделер және т.б. қолданылады. Суды тұтыну мен су ресурстарына сұраныстың артуы көптеген халықаралық дауларды тудырды, соның ішінде халықаралық соттар мен төрелік құжаттарда талқыланды.

Халықаралық су кемелерін пайдалануға қатысты дауларды шешу тәжірибесін жалғастыру келіссөздер, арбитраж, тергеу және татуластыру комитеттерін құру, арбитраж және сот ісін жүргізу сияқты негізгі реттеу әдістерін қолдануға мүмкіндік береді.

Бұл салада Ресейдің мүддесіне қатысты даулар бар. Қазақстан Еділ өзенін халықаралық өзен деп жариялайды, бұл оған Еділ-Балтық бұғазын пайдалану құқығын береді. Еділдің өзі Қазақстан аумағынан өтпейді, бірақ ол арқылы Еділдің саласы-Ахтуба өзені ағып өтеді.

Демек, халықаралық құқыққа сәйкес Қазақстан Республикасы өз туының астында Ресейден Еділ бойымен Балтық теңізіне кедергісіз жүзу құқығын талап етуге құқылы.

Тағы бір айтатын ерекше жағдай халықаралық көлдерге тән. Мысалы, 2005 жылы 18 қаңдарды Мәскеу қаласында Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы арасындағы Қазақстан-Ресей мемлекеттік шекарасы туралы шартқа қол қойылып, бұл шарт Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 3 желтоқсандағы №92 Заңымен ратификацияланған болатын. Жоғарыда аталған Шарттың 4-бабында шекаралық өзендер, жылғалар арналарының, сондай-ақ су айдындарының жағалау сызықтарының кез келген табиғи өзгерісі, егер Тараптар өзгеше түрде уағдаласпаса, осы Шартта белгіленген мемлекеттік шекараның жағдайын өзгертуге әкеп соқпайды деп көрсетілген [129]. Осы Шартқа қол қойылып, заңды күшіне енгеннен кейін, екі ел арасындағы шекараны демаркация жұмыстары жүргізіле бастаған. 2017 жылдың тамыз айында бұқаралық ақпарат құралдарында Сладкое көліне қатысты ақпараттар

жарияланған, яғни ондағы ақпараттарға сәйкес Сладкое көлінің Ресей тарапынан Қазақстанға сыйланғаны жөнінде сөз қозғалған. Осыдан кейін Қазақстандық бұқаралық ақпарат құралдарында осы тақырыпқа байланысты мақалалар жариялынып, оның бірінде Қазақстан-Ресей бірлескен демаркация комиссиясы 8 маусым 2017 жылы Павлодар облысы мен Новосибирск облыстары арасында шекара белгілерін орнату жұмыстарын бастағаны, Сладкое көлі 70:30 арақатынасымен Қазақстанға тиесілі екендігі анықталғанын Қазақстанның Ресейдегі елшілігінің баспасөз қызметінің хабарламасына сілтеме жасай отырып көрсеткен [130]. Осы мәселе бойынша Д.Круглова 16 тамыз 2017 жылы «Что происходит с озером Сладкое? Цепочко событий» - атты мақала жариялап, Сладкое көліне қатысты шыққан шудың не себепті болып отырғаны, қалай өрбігені жөнінде жан-жақты мәліметтерді қамти отырып көрсеткен. Осы мақалада келтірілген мәліметке сәйкес баспасөз беттерінде ФҚҚ шекара бөлімінің хабарламасы шыққаны, шатасулар демаркация кезіндегі көлдің құрғап кеткендігі нәтижесінен болып отырғанымен түсіндірілетіні көрсетілген [131]. Сонымен, трансшекаралық су ресурстарына қатысты халықаралық және ұлттық типтегі қақтығыстарды жүйелей келе қақтығыстың ықтимал болу қаупінің негізгі бөлігі – жоғарғы және төменгі ағыс елдері суды әртүрлі мақсаттарда пайдалануда екендігімен, осыған қоса су кеңістігінде қиылысатын егеменді мемлекеттердің шекараларын делимитациялау және демаркациялау мәселелері көбінесе су объектісінің сипаттамаларына әсер ететін табиғи құбылыстардың туындауы мүмкін деп қорытындылауға болады. Сол себепті трансшекаралық су ресурстарын толық немесе ішінара пайдалану құқығына қатысты келіспеушіліктер мәселесін айқындап алуымыз тиіс.

3.2 Трансшекаралық су ресурстарын толық немесе ішінара пайдалану құқығына қатысты келіспеушіліктер мәселесі

Орталық Азия елдері арасындағы су және энергетикалық қауіпсіздік саласындағы дәйекті ынтымақтастық қазіргі уақытта өңірдің дамуы мен сақтап қалуының айқындаушы факторларының бірі болып табылады. Сарапшылар: «Интеграция енді таныстық емес, жеке бастама. Танысу - бұл тек бастама, бұл өтініш, бұл бірінші қадам және онсыз ешқайда кете алмайсың. Интеграция - бұл бірлескен бастамалар мен жобалық жүйелерді құру және ілгерілету үшін тетіктер жасайтын жүйелі ынтымақтастыққа көшу. Бұл сәтті іске асыруға ықпал етеді» [132]. Сонымен қатар, танымал автордың айтуынша: «Қазіргі кезеңде өңірдегі интеграцияны жеделдету үшін негізгі кедергілер өңірдегі шешілмеген трансшекаралық проблемаларды жалғастыру және күрделі геосаяси жағдайда әлеуметтік-экономикалық дамудың біркелкі және аймақтарда саясатты қалыптастырудың тиімді тетігінің болмауы болып табылады» [133]. Сонымен қатар осы саладағы жағдайды және экономикалық қатынастардың жалпы жүйесіне шолу бір-бірін қайталайтын мәселелерді шешу үшін тиімді құрал

болуы мүмкін. Су және энергетика инфрақұрылымының қазіргі күрделілігін ескере отырып, оларды бірыңғай жүйеге біріктіру Орталық Азиядағы су қауіпсіздігінің қатерлеріне елеулі әсер етеді.

Қазіргі уақытта сумен жабдықтау мәселелерін шешуде трансшекаралық өзендерді, Арал және Каспий теңіздерінің бассейндерін бірлесіп пайдалану жөніндегі мемлекетаралық ынтымақтастық аса маңызды мәнге ие болып отыр. Орталық Азия мемлекеттерінің Мемлекетаралық су шаруашылығы үйлестіру комиссиясы және мемлекетаралық көздердің су ресурстарын пайдалану мен қорғауды реттеу мәселелері жөніндегі Қазақстан-Ресей комиссиясы табысты жұмыс істеуде [134, 106 б.].

Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы Конвенцияға қол қойылды [135], трансшекаралық су объектілерін қорғау және тиімді пайдалану екі деңгейде жүзеге асырылады: халықаралық және мемлекетішілік.

Трансшекаралық суларды қорғау мен пайдалануды халықаралық реттеу кезінде су объектілерін халықаралық-құқықтық қорғау қағидаттарына үлкен мән беріледі.

1992 жылғы Хельсинки Конвенциясында бекітілген трансшекаралық су объектілерін қорғаудың халықаралық құқықтық принциптері трансшекаралық су ағындары мен халықаралық көлдерді қорғау және пайдалану бойынша ЕАЭО заңнамасында, оның ішінде «Трансшекаралық суларды (су объектілерін) тиімді пайдалану және қорғау туралы» ТМД модельдік Заңында іске асырылады және ұсталады.

ЕАЭО деңгейінде суды қорғауды реттейтін құқықтық нормалар мемлекеттердің мемлекетішілік ұлттық заңнамасының қалыптасуына әсер етуі, яғни негіз қалаушы принциптер болып табылуы, сондай-ақ осы қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеуді тиімді жүзеге асыруы тиіс [136, 101 б.].

Жаһандану дәуірінде техногендік апаттар, жаһандық жылыну, отын тапшылығы, судың ластануы, мұздықтардың еруі және тұщы судың үлкен қоры бар елдер су державаларының қатарын автоматты түрде толықтырады.

Трансшекаралық аймақтардағы және Орталық Азия елдері барлық жерде су жолдарымен байланысқан өзендер мен бассейндерді шектеу немесе бұғаттау мүмкін емес, оларды барлығы пайдаланады. Осыдан келіп, қақтығыстар, даулар және кейде экономикалық бопсалау және мемлекеттердің, «су олигархтарының», әлі қуатты су державаларына айналмаған орасан зор шығындары шығады [137].

«Парадокс - Орталық Азияда су жеткілікті», - деді сарапшылардың бірі. Орталық Азияда су пайдаланудың шамадан тыс ысырабы суды тұтыну әлемдік деңгейден үш есе, кейде он есе көп архаикалық ауылшаруашылық жүйесінен туындайды. Сарапшылардың пікірінше, заманауи агротехнологиялар мен су ресурстарын басқаруға көшу бір жыл ішінде өңірдегі трансшекаралық өзендердің жартысын құтқарады. Бірақ, мәселе мынада, Орталық Азия ауыл шаруашылығын жаңғырту орасан зор ішкі қаражатты және сыртқы инвестицияларды талап етеді [123]. Өздеріңіз көріп отырғандай, су ресурстарының жетіспеушілігі емес, оларды біркелкі бөлінбейтін тиімсіз

пайдалану және инвестициялық тартымдылықтың төмендігі, Орталық Азиядағы энергетикалық қауіпсіздік – су стратегиясын әзірлейтін және қабылдайтын саяси құжаттың қажеттілігін тудырады.

Орталық Азия мемлекеттерінің барлығында халықаралық су ресурстарын бірлесіп пайдалану туралы бірлескен келісімнің болмауы олардың сенімнің жоқтығынан екіжақты міндеттемелермен байланысты болғысы келмейтінін білдіреді. Сонымен қатар күннің сын-тегеуріндеріне уақтылы ден қою және ең болмағанда бағдарламалық деңгейде өңірдің барлық су ресурстарына қатысты бірлескен іс-қимылдар пайымын нығайту үшін қажетті хабардар болу бар. Стратегияның тұрақтылығы су және энергетикалық ресурстар саласындағы құрылымдық жақсартулар бойынша көптеген жобалар мен нақты ұсыныстардың болуына байланысты. Шығармашылық идеялар мен жобаларды бірыңғай интеграцияланған құжатқа біріктіруге, өңір мемлекеттерінің күш-жігерін ортақ арнаға бағыттауға және Орталық Азияның шынайы интеграциясының құрылысына салмақты кірпіш салуға мүмкіндік береді.

Э. Винокуров, Орталық Азиядағы су-энергетикалық ресурстарды тиімді пайдалану проблемалары толық, бірақ кешенді түрде шешілуі тиіс екенін атап өтті [138]. Бұл өңірдің маңызды ерекшелігі оның екі елі – Тәжікстан мен Қырғызстан – су ағындары қалыптасу аймағында, ал қалғандары – олардың бұзылу аймағында орналасуы болып табылады. Бұл оларға су мен энергия саласында түрлі мүдделер мен басымдықтар береді. Тәжікстан мен Қырғызстанда бұл су гидроэнергетиканы кеңейту үшін, ал Өзбекстан, Қазақстан мен Түрікменстанда суармалы егіншілік үшін пайдаланылады. Екі негізгі жайтты есте сақтаған жөн. Гидроэнергетика суды тұтынушы болып табылмайды. Ол суды үнемі тұтынбайды, жай ғана су электр станциясының турбинасы арқылы өтеді. Керісінше, суармалы егіншілік өзендердің ағынын қолдайды және егер аз бөлігін кәріз жүйесіне қайтарса, оның сапасы өте төмен немесе нашар [137].

Ең жақсы дегенде, қоспалар көп болуы тиіс. Қаржы ресурстарына саяси қолжетімділік саяси ынтымақтастық тетіктерінің болуымен толықтырылуға тиіс. Бұдан басқа, ОАӨ су және энергетикалық ресурстары нарықтық стандарттар мен үкіметаралық қаулыларға сәйкес ғана пайдаланылуы мүмкін. Су және энергетика секторларын ықпалдастыру қажеттілігі мәселесі Қазақстан Республикасы үшін де өте маңызды. Қазақстандағы БҰҰДБ адами дамуы туралы есепке сәйкес [139], халықаралық су ағындары өте маңызды, өйткені Қазақстанның тұщы суының едәуір бөлігі (44%) көрші елдерден келеді. Өзендер халықаралық болып табылады. Қазақстан географиялық жағынан Орталық Азияның ең құрғақ өңірлерінің бірі, ол сумен қамтамасыз етілуі төмен барлық ірі халықаралық су қоймаларының түбінде орналасқан.

ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігінің Су ресурстары комитеті бізге сенімді, ілгерлеуші болжамдар бермейді, олардың есептеулері бойынша Қазақстанның су ресурстары, жалпы алғанда, соңғы 50 жылда 20 млрд $м^3$ қысқару үрдісіне бейім болды және бұл процесс жалғасуда. Бұл, өз кезегінде, біздің өзендеріміздің барлығы дерлік трансшекаралық су ресурстарымен

байланысты. Қазақстанның су ресурстары су мөлшері бойынша орта есеппен алғанда жылына 100 км^3 құрайды, оның 56 км^3 ғана республика аумағында қалыптасады, ал қалған көлемі (44 км^3) іргелес мемлекеттерден келеді: Қытайдан - 18,9 км^3; Өзбекстаннан - 14,6 км^3; Қырғызстаннан - 3,0 км^3; Ресейден - 7,5 км^3. Сумен қамтамасыз ету бойынша Қазақстан ТМД елдері арасында соңғы орындардың бірін алады [140]. Осыдан еліміздегі су ресурстарының 40%-нан астамы трансшекаралық өзендер арқылы келетінін көруге болады, олардың қатарында Орталық Азия республикаларынан келетін Сырдария өзені де бар[141].

Осы тұрғыда су және энергетика ресурстарын ұлттық үйлестіруге сүйене отырып, Еуропалық Экономикалық Қауымдастықтың Орталық Азияның интеграциясын одан әрі жақсарту жөніндегі бастамасына сүйену қажет. Бастама «Орталық Азиядағы су және энергетикалық ресурстарды реттеуге қатысушы елдердің өзара іс-қимылын жақсартуға арналған жол картасы» деп аталады және су ресурстарын шоғырландыру процесінде ортақ нарықтық позицияны құруға бағытталған. Еуропалық Экономикалық Қауымдастық шеңберінде су және энергетикалық ресурстарды басқару жөніндегі үйлестіру органын құру:

1. Жоғары деңгейдегі топтар. Құзірет саласы – су мен энергияны реттеу тетіктерін әзірлеу. Олардың құрамына: Орталық Азия елдерінің су және энергетика ресурстары жөніндегі үкімет басшылары, олардың мемлекеттердің мүмкіндіктері негізінде су мен энергияны тұтынудың қазіргі теңгерімдерін әзірлеу және бекіту қабілеті кіреді; Гидроэнергетиканы дамыту факторларын ескере отырып, өңірде су ресурстарын басқару стратегияларын айқындау және келісу; Су және энергетика ресурстарын басқарудың институционалдық құрылымын жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірлеу; Су-энергетика саласындағы ынтымақтастықтың құқықтық және экономикалық тетіктерін құру.

2. Халықаралық су-энергетикалық консорциум – келісім нормалары мен мемлекеттік су ресурстарын басқару шешімдерін іске асыру жөніндегі атқарушы экономикалық және технологиялық орган. Атқарушы орган су-энергетикалық ресурстарды басқаратын барлық бұрыннан бар өңірлік органдар мен құрылымдарды пайдаланатын болады [123].

Бұдан басқа, Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан үкіметтері арасындағы 1998 жылғы 17 наурыздағы Сырдария бассейніндегі су және энергетикалық ресурстарды пайдалану туралы келісімге сәйкес су-энергетикалық алмасу жүйесі жұмыс режимдерін келісу қағидатына негізделген. Осылайша, энергетикалық мүдделер алқаптарды суаруға байланысты болады. Өз кезегінде, төменгі құрлықтағы елдер жазда Қырғызстаннан жеткізілетін энергиямен қамтамасыз етуге міндеттенді [142, 5 б.]. Қазіргі уақытта бұл келісім іс жүзінде іске асырылмайды. Стандарттың тиімсіздігінің ықтимал себебі, қаралып отырған жүйенің үш елдің пайдасына жұмыс істейтін жүйе болып табылатындығында және консенсус елдердің жүйені техникалық қаржыландыруға қоса қаржыландыруын немесе басқа да қатысуын көздемейді. Келісімде тұрақтылық факторын шатастыратын кейбір қосымша мәселелер қаралмайды. Сарқынды сулардың табиғи қысқару

мүмкіндігі, күтпеген жағдайлар және жекелеген елдердің экономикалық жағдайының өзгеруі сияқты факторлар ескерілмеген. Өзара есеп айырысу жүйесін бұзу бойынша тиімді сот процесі жоқ. Салыстырмалы түрде, дауларды халықаралық төрелік шешу рәсімін егжей-тегжейлі реттейтін 1997 жылғы Конвенцияға Қосымша тиімді қызмет етуі мүмкін [142, 6 б.].

Осы мағынада Еуропалық Экономикалық Қауымдастық бастамасы Орталық Азияда суды бөлу тетіктері туралы ұзақ мерзімді даулар мен дилеммаларды шешудің нақты нұсқасы болып табылады. Сонымен қатар су және энергетикалық қауіпсіздік проблемалары біздің жақын көршілерімізге: Ресей Федерациясы мен Қытай Халық Республикасына қатысты өңірден тыс жерде бар.

Шекаралық су мәселелеріне өзендер, көлдер, теңіздер мен басқа да су ресурстарының бөлінуі, ластануы, қоқыстануы және сарқылуы жатады. Айта кету керек, бұл мәселе тек экологиялық сипатта ғана емес, табиғи ортаға, халықтың өмірі мен денсаулығына зиян келтіру арқылы көрініс табатын, саяси сипатқа да ие.

Мысал келтірейік. 2008 жылы Қытайдың Қоршаған ортаны қорғау министрлігі Ресейден Амур өзенінің ластану себебін түсіндіруді сұрап, ресми түрде жүгінді. Қытай сарапшыларының айтуынша, Ресей аумағынан Амур өзенімен Қытай аумағына қарай мұнай дағы ағып келіп, оның өтуі кезінде суда мұнайдың шоғырлануы бірнеше есе артқан. Қытай тарапы өз аумағында Хэйлунцзян (Қытайда Амур өзенінің атауы) өзенінің ластану көзі жоқ екенін бірден мәлімдеді. Ал ресейлік тарап, атап айтқанда, Хабаровск өлкесіндегі Төтенше жағдайлар министрлігі мамандары мұнайдың шоғырлануы рұқсат етілген мөлшердің жартысынан аспағанын, ал ластанудың себебі шіріген балдырлар мен шөптің болғанын мәлімдеді. Бірнеше күн бойы олар Хабаровск өлкесі мен Еврей автономиялық облысы аумағында судан сынамалар алып, зиянды заттарды мұнайдың төгілуін әртүрлі су айдындарында оқшаулау үшін стандартты қолданылатын арнайы құрылғылар арқылы (бондық) жинады. Көріп отырғанымыздай, мұндай жағдай мемлекетаралық қақтығысқа, ағыс бойымен орналасқан елдер арасындағы саяси қарым-қатынастың шиеленісуіне себеп болуы мүмкін [143].

Су мәселесі тек экономикалық және экологиялық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар стратегиялық маңызға да ие. Бұл – Қазақстан Республикасы үшін қауіпсіздік факторы ретінде маңызды. Қазіргі уақытта су – тек Қытай мен Ресей арасындағы ғана емес, Қытай мен Қазақстан арасындағы аймақтық қақтығыстың «қолайлы алғышартына» айналуы мүмкін.

Қазақстан мен Қытай арасындағы су ресурстарын бірлесіп пайдалану саласындағы ең күрделі мәселелердің бірі – Қытай аумағында Ертіс және Іле өзендерінен суды алу көлемінің ұлғаюы.

Ертіс өзенінің бастауы Алтай тауларының оңтүстік беткейлерінде орналасқан. Бұл – Синьцзян-Ұйғыр автономиялы ауданындағы мұхитқа құятын жалғыз өзен. Қара Ертістің Қазақстан шекарасына дейінгі ұзындығы – 672 км, ал Қазақстан аумағында ол ауданы – 1800 км текше аумақта Зайсан көліне

құяды. Осы көлден Ертістің өзі бастау алып, ағып келіп Есіл мен Тобыл салаларына құяды. Ертіс өзенінде Бұқтырма су электр станциясының (СЭС) бөгеті орналасқан. Өңірдің су экожүйесіне түсетін жалпы ауыртпалық, маңайдағы су ресурстарынан 21 пайызға артық. Сонымен қатар, Ертіс суы қатты ластанған. Қазақстанда Ертіс өзенінде Бұқтырма, Өскемен және Шүлбі СЭС-тері салынған және жұмыс істеп тұр [144].

Жалпы алғанда, халықаралық құқықта, шектеу бойынша қандай да бір міндетті нормалар жоқ. Дегенмен, БҰҰ-ның Халықаралық су ағындарын пайдаланудың кеме жүрмейтін түрлерінің құқығы туралы 1997 жылғы конвенциясы аумағында халықаралық су ағынының бір бөлігі орналасқан ел ол өтіп жатқан басқа елдерге «елеулі залал» келтірмеу және оны игеруде «әділ және орынды тиімді жолмен» ынтымақтасу міндеттемесін өзіне алуы туралы ережелерді қамтиды [123].

Ал, Қазақстан мен Орталық Азия елдерінде трансшекаралық су ресурстарын пайдалануды реттейтін кешенді құқықтық және институционалдық құралдар жоқ. Сондай-ақ Өзбекстан және Қырғызстан да халықаралық деңгейде бөлінетін су ресурстарын басқару үшін су саясатының айтарлықтай жоқтығын көрсетті. Трансшекаралық суларды қарастыратын арнайы мекемелер бар болғанымен, мандат көлемі және оның әлеуеті айқындалмаған [146, 116 б.].

Су кодексіне келетін болсақ, Кодекстің бірінші тарауында маңызды экологиялық тұжырымдамаларға берілген сілтемелерге қарамастан, олар трансшекаралық су ресурстарын қорғауды қамтамасыз ету жөніндегі нақты және орындалатын шараларға қарағанда абстрактілі болып отыр [147, 4 б.].

Трансшекаралық су ресурстарының маңыздылығын Орта Азияның барлық елдері, Қытай және Ресей мойындағанымен, басқару мәселелері ұлттық заңнама және институционалдық құралдарда толықтай қаралмады. Қытай трансшекаралық өзендер проблемасын өзінің – «аймақтық қағидаты» (яғни шекаралас аумақтардың проблемаларына баса назар аударатын болашақ Шанхай ынтымақтастық ұйымының ұтысы) сыртқы саяси принциптерінен көреді [148].

Осының барлығы Орталық Азияда су және энергетикалық қауіпсіздік стратегиясының – халықаралық өзендер мәселелерін шешуге бағытталған іс-қимыл стратегиясының қажеттілігін көрсетеді. Бұл стратегия Орталық Азиядағы су және энергетикалық ресурстарды реттеу саласында Еуразиялық экономикалық Одаққа мүше елдер арасындағы ынтымақтастық жағдайларын жақсартуға арналған нұсқаулық қағидаттарды ескеруі тиіс. Бұл өз кезегінде Орталық Азияда Халықаралық су-энергетикалық консорциум құрудың негізін қалайды және интеграцияға жол ашады. БҰҰ-ның халықаралық суларды тиімді және мақсатты пайдалану, сондай-ақ кеме қатынасы туралы Конвенциясы рентабельділік пен орындылық тұрғысынан маңызды. 1997 жылғы Конвенцияда аймақ елдерінің барлығының қосылуының әлеуметтік-экономикалық салдары зерттеледі.

Сондай-ақ, ұйымдық мәселелер бойынша, мысалы, мемлекеттер немесе басқа да үкіметаралық органдар арасында трибуналдар құру, сондай-ақ жаңа өңірлік келісімді қабылдау немесе қолданыстағы келісімге сындарлы өзгерістер енгізу мүмкіндіктерін зерделеу қажет.

Орта Азиядағы шешімін таппаған ірі мәселенің бірі – трансшекаралық өзендер. Бұл мәселе 2000 жылдары ұшыққан еді. Су мәселесі дәстүрлі түрде Орталық Азиядағы ең күрделі және даулы мәселелердің бірін құрайды. Егер мемлекеттер бір келісімге келмесе, келешекте суға талас қақтығыстарға ұласуы мүмкін деген болжамдар бар.

Тәуелсіздік алған сәттен бастап 30 жыл ішінде бес Республика негізінен олардың мүдделері сәйкес келмейтіндіктен су ресурстарын пайдалану жөніндегі бірыңғай келісімге келе алмады.

Шартты түрде аймақ ауыл шаруашылығы және энергетика бөліктеріне бөлінген. Кейбіреулер өз жерлерін суаруы керек, ал басқалары электр қуатын өндіруге мүдделі.

Бес республиканың әрқайсысы ең алдымен өз мүдделерін ескеруге тырысады, кейде көршілердің мүдделерін ескермейді. Еңбекті Орталық Азия мемлекеттері арасындағы су дипломатиясын дамыту мәселелері қарастырылады.

Бұл проблема Орталық Азиядаға трансшекаралық өзендердің жағдай мен құқықтық режимінің ерекшеліктеріне байланысты өңір үшін өзекті болып табылады [149, 231 б.].

Бүгінгі күні Су ресурстары министрлері конгресіне тек 5 ел министрлері ғана қатысатындықтан, шешім қабылдауға Энергетика және қоршаған орта министрлерінің қатысуы жеткіліксіз болып табылады. Осының нәтижесінде шешімдер бүгінгі күнгі сияқты, барлық сипаттамаларды ескере отырып және әртүрлі көзқарастардан (су/экология) қабылдануы мүмкін. Сонымен бірге бұл шешімдер қабылдау процесін едәуір қиындатады, осыған байланысты мемлекеттердің еркін келісу әдісі қарастырылуы тиіс. Біздіңше, осыған байланысты ШЫҰ мүмкіндіктері мен әлеуетін ескере отырып, Орталық Азиядан тыс елдермен, әсіресе Ресеймен және Қытаймен ынтымақтастық стратегиясын әзірлеу қажет.

Мемлекетаралық қалыптасу мен даму және қайшылықтар, халықаралық су ресурстарының өсіп келе жатқан саяси бөлінуіне және оның аймақтық қауіпсіздікке әсеріне қатысты. Ресей империясы аймаққа келгенге дейін Орта Азиядағы өмір мен әл-ауқат ретінде есептелген су қатынастары шариғат заңдарымен реттелді. Бұл кездейсоқ емес, себебі сол кездің өзінде суға деген көзқарас, судың сапасын сақтау, су көздерінің ластануына жол бермеу сөзсіз деп саналды. Барлық су ресурстары жеке басқарушы таптарға тиесілі болған.

Аймақта су ресурстарын белсенді игеру Ресей Империясының бастамасы бойынша басталды және ауыл шаруашылығы дақылдарына (мақта мен күріш) негізделді. Инвестициялардың, суару каналдары желісінің және суды технологиялық тазартудың алғашқы жүйелерінің құрылысының арқасында Ресей түрік аймағының дамуына өз үлесін қосты. Аймақтың дамуына ең

маңызды үлес суды пайдалану негіздерін анықтайтын көптеген маңызды құжаттарды қабылдау арқылы түрік аймағында су қатынастарының алғашқы құқықтық базасын енгізу болуы мүмкін. Оны толығымен өзгерткен Кеңес өкіметінің тәжірибесі патшалық Ресейдің саясатын жалғастырды және аймақта суармалы егіншіліктің кең ауқымды дамуын жүзеге асырды.

Орта Азия республикаларын бір мемлекетке біріктіру арқылы аймақ экономикалық кешенге айналды. Негізгі мақсат ең жоғары жалпы пайда алу болды, бірақ бұл ретте әр республиканың мүдделері ескерілмеді. Алайда кеңес дәуіріндегі ең үлкен жетістіктердің бірі аймақтағы суды тұтынудың шоғырлануы болды. Су ресурстарын жергілікті басқарудың кеңестік жүйесінің негізі ауыл шаруашылығы жүйесі болды. Қыста жоғары биіктікте вегетациялық кезеңде келесі республикаларға жеткізілетін судың орнына анағұрлым күшті энергия көздері алынды.

Жалпы, бұл келісілген құндылықтар жүйесі Кеңес одағында тиімді жұмыс істеді. Сонымен қатар, су шаруашылығы секторында бұл айырбас бірыңғай республикалық орган арқылы жүзеге асырылды.

Орта Азия республикаларының тәуелсіздігіне байланысты Халықаралық су ресурстары елдер арасындағы айырмашылық факторына айналды. Жаңа мемлекеттер пайда болды. Су шаруашылығы кешені құлдырап, тәуелсіз республиканың экономикалық мүдделеріне тап болды. Аймақтағы саяси жағдай өте шиеленісті. Мәселенің өткірлігі жылдам дамыды. Бір елдің аумағында орналасқан көптеген өзендер, олар екі немесе одан да көп мемлекеттердің шекараларын кесіп өтіп, трансшекаралық мәртебеге ие болды. Елдер бір-бірінің экономикалық қажеттіліктерін түсінгісі келмегендіктен, бір жақты саясат жүргізіп, ұлттық мүдделерді көздеді.

Су ресурстарын игерудің теңгерімсіз жүйесі Орта Азия елдері арасындағы қатынастардағы «әлсіз тұстары» (ахиллесовой пятой) болды. Республикалар арасындағы суды пайдалануға қатысты мүдделер қақтығысы тереңдей түсті және саяси сипатқа ие болды, өйткені есеп айырысу механизмі Кеңес үкіметі кезінде тиімді жұмыс істемеді. Жас және осал мемлекет тағайындаған республика көшбасшыларына дауласуды шешу үшін саяси ерік-жігер жетіспейді, ал аймақтағы су проблемалары 1991 жылдан бастап халықаралық маңызға ие болды.

Егер республикалар арасындағы айырмашылық бастапқыда су тұтыну саласында болса, бүгінде Орталық Азия республикаларын дамытудың ұлттық бағдарламалары арасындағы қайшылықтар туралы айтуға болады. Осы тұрғыдан алғанда, қысқа мерзімді перспективада Орталық Азия елдерінің халықаралық су ресурстарын жалпы пайдалануға қатысты ұстанымын әртараптандыру ұлғаятыны анық. Су пайдалану және климаттың жаһандық өзгеруі проблемасы шешілмей қалатындықтан, су тек әлеуметтік негіз ғана емес, сонымен қатар су және жер ресурстары тапшы аудандарда туылу коэффициенттері мен ұлттық даму стратегиялары арасындағы сәйкессіздік тұрғысынан ұлттық және өңірлік қауіпсіздіктің маңызды компоненті болып табылады.

Бұл аймақтарда су әлеуетін бірлесіп пайдалануға қатысты шиеленістің саясаттасып бара жатқанын айқын көрсетеді. Орта Азия мемлекеттері, бұл ретте аймақтық ынтымақтастықты қоспағанда, өзін-өзі қамтамасыз етудің баламалы инфрақұрылымын құру жөніндегі капиталды қажет ететіні және көрінеу тиімсіз стратегияларды одан әрі жүзеге асыруға ұмтылуы мүмкін.

Қазірдің өзінде, БҰҰДБ мәліметі бойынша, ынтымақтастықтың болмауы салдарынан Орта Азия аймағы жыл сайын өңірлік ЖІӨ-нің шамамен 5% -ын жоғалтады [150]. Сондықтан аймақтағы ұлттық су саясатын келісу керек. Бұл ретте өзенді реттеу кезінде аймақтың барлық елдерін бір мезгілде қанағаттандыру мүмкін еместігін түсіну қажет. Сонымен қатар, мәміле мен кепілдендірілген төлем жүйесі болуы тиіс. Қазіргі жағдайда, мұндай келісімге, егер төменгі сағадағы елдердің ирригациялық қажеттіліктері бұрынғы республикалар үшін баламалы суық энергия мөлшері есебінен қанағаттандырылатын болса, келуге болады. Аймақтағы саяси жағдай дауларды шешу және уағдаластықтарды сақтамаудан экономикалық шығындарды өтеу тетігінің болмауымен шиеленісе түседі. Суды пайдалану туралы ағымдағы пікірталас екі сипатқа ие. Айырбастау жүйесін құрудың сәтсіз әрекеттері ішінара жаңа ірі су электр станцияларының құрылысымен байланысты болды.
Бізбен, бұл тарауда Орта Азия Республикаларындағы су мәселесін өз бетінше шешу жөніндегі іс-әрекеттері зерттелді және талданды. Іс жүзінде трансшекаралық су ресурстарын пайдалану үшін қолданыстағы құқықтық жүйесі 1992 жылғы Алматы келісімімен белгіленген және посткеңестік суды реттеу схемаларын бекітті, бірақ ол бүгінгі таңда өзекті емес. Егер бір немесе одан да көп мемлекеттер Алматы келісіміне немесе МҮСК Жарғысына бағынбаса, мәселені шешудің нақты тетігі жоқ деген сұрақ туындайды [151].

Орта Азиядағы су дауларын шешу кезінде халықаралық құқықтың тиімділігін талдауға ерекше назар аударылады. Ол барлық жағалаудағы мемлекеттердің су ресурстарын халықаралық бөлудің негізгі принциптерін белгілеуге бағытталған халықаралық Су құқығы әлі де қалыптасу кезеңінде екенін, сондықтан сыртқы су ресурстарын ортақ пайдалану мәселесін шеше алмайтынын атап өтуге болады. Бір сөзбен айтқанда, бүгінде су секторында сындарлы аймақтық келісімге ұмтылу жоқ, саяси амбициялар басым, «стратегиялық өзара сенімнің жоқтығы» айқын. Су деңгейі бар елдер гидроэнергетиканың қарқынды дамуынан, аймақтың үстемдігінен қауіптенеді.

Сонымен, трансшекаралық су ресурстарын толық немесе ішінара пайдалану құқығына қатысты келіспеушіліктер мәселесін айқындай келе аумақтары трансшекаралық сулармен ұштасқан екі және/немесе одан да көп егеменді мемлекеттердің субъектілері арасындағы орын алып отырған трансшекаралық су ресурстарын пайдалану құқығына қатысты келіспеушіліктер проблемасы аталған трансшекаралық су ресурстарының іргелес бөлігін пайдаланудың әдеттегі тәртібін өзгерту болып табылады деп қорытындылауға болады. Трансшекаралық су ресурстарын өзара ортақ пайдалану барысында пайда болатын келіспеушіліктер мәселесін шешу үшін тараптардың мүдделерін ескере отырып, экожүйелерді сақтау, трансшекаралық

су ресурстарының сарқылуының алдын алу, оларды өзара әділ бөлу мен тиімді пайдалану мақсатында су ресурстарымен шектесетін көршілес елдердің су құқығы нормаларының аралас су пайдалану баламалы шешімін шығаруды қажет етеді.

3.3 Су ресурстарымен шектесетін көршілес елдердің су құқығы нормаларының аралас су пайдалану баламалары

Су барлық экожүйелерді сақтау үшін өте маңызды. Жер шарының су қабығы – мұхиттар, теңіздер, өзендер, көлдер – жер бетінің 70,8% құрайды. 326 071 300 текше метр судың 97,5% мұхиттарда.

Адамзаттың өндірістік қызметі және оның тұрмыстық қажеттіліктері үшін тұщы су қажет, оның мөлшері жердегі судың жалпы көлемінің 2,7% құрайды, ал қол жетімді жерлерде оның үлесі өте аз (тек 0,36%).

Сарапшылардың бағалауы бойынша, тұщы су полярлық мұздықтарда қалған суды есептемегенде гидросфераның 0,15% құрайды.

XXI ғасырдың табалдырығында Жер бетінде шамамен 1 миллиард адам қауіпсіз ауыз суға қол жеткізе алмайды, үйлерінде су жетіспейді және сумен байланысты аурулар жыл сайын 4,4 миллион адамның өмірін қияды. Судың жетіспеушілігі бірқатар проблемаларды, соның ішінде халықаралық қақтығыстарды тудырады. Біз бұл мәселелерді алдыңғы тарауларда талқыладық, бірақ мен су ресурстарымен шектесетін көрші елдерде су құқығын шоғырландыруға мүмкіндік бар екенін атап өткім келеді.

Амудария мен Сырдария мен Аралдың бассейндерінде суды пайдалану мен тұтынудың алғашқы қауіптері Тәжікстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Қазақстан және Түрікменстан сияқты Орталық Азия елдерінде белгілі. Теңіз түбінің қиылысуынан аймақ елдері үшін тағы бір қауіп - судың жер бетіне жақын тұтынылуымен дамудың белгілі бір кезеңдерінде гидроэлектрлік әлеуеттің күрт артуы болып отыр.

Ресурстар негізінен көрші елдердің есебінен жүргізіледі. Бұл елдер арасындағы су ресурстарына қатысты қақтығыстар жалпы саяси ахуалды нашарлатады. Тұщы судың жетіспеушілігі тарих бойында тұрақты түрде өсіп келеді.

Су туралы алғашқы халықаралық қақтығыстар біздің дәуірімізге дейін болған. XX ғасырда қолда бар су ресурстарының арақатынасы және оларға үнемі өсіп келе жатқан сұраныс сыни нүктеге жетті. «Су тапшылығының басты себебі – тұтынудың тез өсуі мен су ресурстарының іс жүзінде өзгермейтін көлемі арасындағы теңсіздіктің артуы.

Суды тұтынудың жедел өсуі әлемдік экономиканың бұрын - соңды болмаған өсуіне және жақында әлемнің көптеген елдерінде азық-түлік дағдарысының басталуына байланысты. Қарулы қақтығыстар тарихындағы проблемалар жиі қарастырылғанын атап өту маңызды, бірақ Питер Глейктің «Су ресурстары мен қақтығыстар» атты зерттеуін қоспағанда, су ресурстарына

қатысты қақтығыстар іс жүзінде болған жоқ, онда ол соңғы 500 жыл ішінде бес континентте су қаруын қолдануды зерттеген.

Сондай-ақ, үнемі жаңарып отыратын «б.з.д. 3000 жылдан бастап су қақтығыстарының хронологиясы» еңбегі танымал болды [152].

Онда әрбір су қақтығысының күні мен сипаттамасы, қатысушы тараптар және оның негіздемесі көрсетілген. Барлық уақытта су ресурстары дұшпандық мақсаттарға қол жеткізу үшін ғана емес, сондай-ақ мемлекеттерге өз мақсаттарына қол жеткізуге көмектесу үшін де қызмет етті. Халықаралық қақтығыстар көптеген факторларға, соның ішінде діни өшпенділікке, идеологиялық және шекаралық дауларға, сондай-ақ экономикалық бәсекелестікке байланысты. Бұл факторлар өзара бір-бірінен ажырамайтын болып табылады. Кейбір өңірлерде су әртүрлі уақытта әртүрлі рөл атқаруы мүмкін, бұл жергілікті жанжалдарды айқындайды.

Орталық Азияда су ресурстарымен елеулі проблемалар бар. Амудария мен Сырдария өзендері Тәжікстан мен Қырғызстан тауларындағы қар мен мұздықтардан құралған өңірге құйылады. Нәтижесінде Қазақстан, Түрікменстан және Өзбекстан Тәжікстан мен Қырғызстанға өте тәуелді [153]. 1980-шы жылдарға дейін Амудария мен Сырдария өзендерінде судың жетіспеуі су тұтқыш көкжиектерді пайдаланудың күрт қысқаруына әкеп соқты. Соңғы онжылдықта өңірде мемлекетаралық қақтығыстар жиілеп кетті, себебі Орталық Азияның әрбір елі су ресурстарын барынша қарқынды пайдалануға ұмтылады [152].

Сырдария бассейнінде су пайдалануға қатысты қайшылықтар мен проблемаларға қарамастан, Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы Шу мен Талас өзендерін басқару жөніндегі ынтымақтастықты аса табысты қарым-қатынастардың бірі деп атауға болады. 2000 жылғы қаңтарда Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы екіжақты шарт болып табылатын «Шу және Талас өзендерінде мемлекетаралық пайдаланудағы су шаруашылығы құрылыстарын пайдалану жөніндегі» келісім қабылданды. Шу және Талас өзендерінің бассейндеріндегі ынтымақтастық су шаруашылығы объектілерін пайдалану бойынша үлестік қатысу қағидаттарындағы алғашқы ведомствоаралық ынтымақтастық болып табылады. Сырдария сияқты өзендердің төменгі ағысындағы су ағынына қатысты кейбір проблемалар да болды. Сонымен қатар, Қырғызстан үшін оның су тораптары мен су қоймаларын ұстау үлкен міндет болды. Екі ел арасындағы Келісімді бірнеше себептерге байланысты сәтті деп атауға болады. Біріншіден, су тұтынушы (Қазақстан) су құрылыстарын ұстауға жәрдемдесуге және иесіне өтемақы беруге міндетті болған кезде қағидатты енгізу (Қырғызстан). Осы Шарттың 3-бабына сәйкес «Меншігінде мемлекетаралық пайдаланудағы су шаруашылығы құрылыстары бар меншік иесі Тарап осы құрылыстарды пайдаланушы Тарап олардың қауіпсіз және сенімді пайдаланылуын қамтамасыз ететін қажетті шығыстарды өтеуге құқылы» [154].

Қырғыз тарапы келісімнен кейін Қазақстаннан Қырғызстанға нақты қаражат аударымдары жүргізілмегенін атап өтті. «Өтемақы» жабдықтар мен

қажетті жабдықтарды орналастыру, Қырғызстан аумағында су инженерлерінің жұмысы болды. Соған қарамастан, Қырғызстан Шарттың су ресурстарын пайдалану жөніндегі қырғыз менеджерлерінің пікірінше, қаржылық тапшылық пен персоналдың жетіспеушілігі жағдайында қажет болатын қызметке ықпал етудегі маңыздылығын мойындайды [60].

Сондықтан адамзаттың дамуымен су ресурстары үшін күрес барған сайын қауіпті бола түсетінін атап өткен жөн. Бұл мемлекетаралық қақтығыстардың ұлғаюына алып келеді. Жағдай тек нашарлайды, өйткені су маңызды ресурстардың бірі болып табылады. Судың жетіспеушілігі халықтың өсуіне және экономикалық прогреске кедергі келтіріп қана қоймай, миллиондаған адамдардың денсаулығына қауіп төндіреді.

Тұщы судың жетіспеушілігі проблемасын әлемнің жетекші ғалымдары мен су ресурстары саласындағы ірі әлемдік ұйымдардың басшылары көбірек көтеруде. Сонымен бірге болашақ су сценарийлеріне пессимистік баға беріледі. Нәтижесінде апокалиптикалық дағдарыстың көрінісі толып жатыр, «Барған сайын тапшы ресурстар үшін бәсекелестік елдер арасындағы қақтығыстар мен елдер арасындағы «су соғыстарын» тудырады» [4].

Алайда бұл проблеманың өте тар анықтамаға ие екенін атап өткен жөн, өйткені су ресурстарының жетіспеушілігі көбінесе, су ресурстарын басқарудың нашар саясатының нәтижесі болып табылады, сенімді сумен жабдықтауды енгізу әлем үшін ең үлкен проблемалардың бірі болып табылады. Біз атаған санаттардың кез келгеніне қатысты зерттеу, БҰҰ-ның баяндамасында «Су тапшылығының артында не жатыр: билік, кедейлік және су ресурстарының жаһандық дағдарысы»,-делінген [116].

Су ресурстарының тапшылығы немесе су әлеуеті проблемасы саласындағы ең маңызды және бағалы зерттеу Халықаралық су ресурстарын басқару институтының (International Water Management Institute) зерттеуі болып табылады, онда 25 жылдан кейін Жер шарының халық санының 8,5 млрд-қа дейін өсуіне байланысты деректер келтірілген.

Адам және тұтынылатын судың көбеюі тұщы ресурстардың қоры таусылуы мүмкін. Сарапшылардың пікірінше, 2050 жылға қарай суды тұтыну екі есе артады және су дағдарысы айқын, дегенмен кейбір аудандарда тұщы су жетіспейді. БҰҰ-ның «Өзгермелі әлемдегі су туралы» баяндамаларында [155], су айналымының жай-күйі, су ресурстарының негізгі пайдаланушылары, сумен байланысты аурулар, халықтың өсуі, көші-қон және климаттың су ресурстарына әсері туралы баяндалады. Суды тазарту және сақтау әдістері және т. б. есебі БҰҰ-ның 24 агенттігінің жұмысының нәтижесі болып табылады және үш жылда бір рет жарияланады.

Әлемдегі су ресурстарын бағалау бағдарламасында, су тапшылығы мәселесі БҰҰ-ның «Судың тартымдылығынан басқа: энергия, кедейлік және жаһандық су дағдарысы» атты адам дамуы туралы баяндамасында егжей-тегжейлі талқыланады.

Бұл есептің авторлары бүкіл әлемдегі сумен жабдықтау және кәріз жүйелерінің мәселелерін шешу себептерін талдайды:

– тарихи сабақтар, дағдарыстың адам дамуы тұрғысынан маңызы;

– сумен жабдықтау және кәріз жүйелерінің жаһандық дағдарысы;

– кедей адамдар су үшін байларға қарағанда көп төлейді, бірақ олар әрқашан суға қол жеткізе бермейді;

– сумен жабдықтау жүйесін тиімді басқару мәселелері;

– кәріздің болмауы;

– сумен жабдықтау жүйесіндегі кәріздің дамуын кешіктіру;

– су ресурстарының болмауы;

– судың жетіспеушілігі қаупі;

– ауыл шаруашылығындағы су бәсекелестігі;

– суару жүйелерін басқару;

– шекаралық өткелдерді басқару;

– гидрологиялық өзара тәуелділік;

– адамның даму жағдайы.

Су тұтынуды зерттеу халықтың өсіміне негізделген, соның арқасында осы жылы БҰҰ сарапшылары 1,8 миллиардтан астам адамға жалақы төледі, олардың 95% -ы кәсіпкерлер.

Сонымен қатар, сарапшылардың нақты осы жағдайда аймақтардың шоғырлануына байланысты, әсіресе мегаполистердегі көші-қон құралын болжау мүмкіндігінне ие болуында. Олар бұл ең белсенді корпоративті су ұйымы дейді. Егер суды пайдалану аңыздары орын алса, планетадағы ауыз су қоры азаяды және Жерде суға қойылатын талаптар 70-90% дәл болуы мүмкін [155].

Орталық Азияның қауіпсіздігіне төнетін қауіп жиырма жылдан астам уақыт бойы суды пайдалану туралы халықтар арасындағы реттелмеген трансшекаралық дауласудан көрінеді.

Сонымен қатар, халықаралық және аймақтық деңгейдегі қиын жағдайдан шығудың барлық әрекеттері сәтсіз аяқталды. Су мәселелерін зерттейтін барлық Орта Азиялық зерттеушілер осы тақырыпқа мақала жазудың орнына бір шелек су әкелсе, мәселені шешеді деген тараған сөздер бар.

Аймақтағы мемлекетаралық су даулары 1990 жылдардың аяғында шиеленіскен сайын, бұрынғы суайрық жүйесі кеңес заманында құрылғаны және жоғарғы суайрықтарды қатысушы мемлекеттер 1992 жылдан бастап аймақ экономикасына қызмет ету үшін пайдаланғаны белгілі болды.

Осы жүйенің экономикалық сыйақы жүйесінің даму талаптары мен міндеттері қазіргі ішкі нарықтық экономикада қолданылмайды. Орталық Азиядағы тұщы су ресурстарының 80%-ы Қырғызстан мен Тәжікстанға тиесілі, олардың экономикалық мүдделері басқа ішкі көздер болмаған кезде Амудария мен Сырдария трансшекаралық өзендеріндегі гидроэлектростанцияларды пайдаланумен байланысты.

Материалдарға назар аударсақ, Қазақстан, Түрікменстан және Өзбекстан бірінші кезекте осы өзендердегі ирригациялық жүйелерге мүдделі, сондықтан көрші елдердің жоспарына олардың экономикалық мүдделерін қозғайтын гидроэнергетикаға қарсы болады. Қырғызстан мен Тәжікстан халықаралық

энергия тасымалдаушылардың бағалары бойынша ауыр жүкті көтеруге шешім қабылдады, өйткені елдер жоғары қарай орналасқан елдерге жеткізілетін отын мен газ бағасын көтере бастады. Бұл экономикасы нашар дамыған немесе гидроэлектр станциясының дамытумен байланысты күшейтті. Таңдау соңғысына түсті. Төменгі ағымды елдер су орнына жоғары ағымды елдерге жеткізілетін мұнай мен газдың бағасын көтере бастаған кезде Қырғызстан мен Тәжікстан таңдау алдында тұрды – не энергия ресурстары үшін халықаралық баға бойынша төлеу, ал бұл олардың әлсіз дамыған экономикасына ауыр ауыртпалық түсер еді, не болмаса өзінің гидроэнергетикасын дамытар еді. Таңдау соңғысының пайдасына жасалды.

Қырғызстан мен Тәжікстан ірі ГЭС құрылысына қызығушылық танытуда: Қырғызстандағы Камбаратин ГЭС-2 және Тәжікстандағы Рогун ГЭС-і тек экономикалық мүдделерден ғана емес (елдің энергетикалық қажеттіліктерін қамтамасыз ету және энергия ресурстарын шетелге экспорттау).

Көптеген дамушы елдер үшін жоғарыда аталған елдер де ерекшеленбейді және оларды құру мемлекеттің билігін және билеуші таптың жағдайын нығайтуға, сондай-ақ қоғамда билікте тұрғандардың әлсіздігін заңдастыруға бағытталған саяси міндетке айналады. Тәжікстан Президенті Рогун ГЭС-інің құрылысы – Тәжікстан үшін өмір немесе өлім мәселесі екенін және бұл жоба «кез келген жағдайда» іске асырылатынын мәлімдеді.

Дауласудың ортасында үш ел – Қырғызстан, Тәжікстан және Өзбекстан тұр. Соңғысына қарағанда, тұрақты трансшекаралық өзендерге қызығушылық танытқан Қазақстан неғұрлым бірқалыпты ұстанымда және ашық дауларға қатыспайды. Өзбекстан басшылығы басқаша әрекет етеді. Бұл оның ықтимал қауіптерге түрлі тәсілдермен қарсы тұруды қаламайтынын және көрші елдердің көшбасшыларына қысым көрсетуге тырысатынын көрсетеді (энергетикалық блокада, «теміржол соғысы», «қырғи-қабақ соғыс»). Өзбекстан Тәжікстандағы Рогун ГЭС құрылысын қандай себептерменүзілді-кесілді қабылдамайды? Өйткені:

– экономикалық – су ағыны жазда 18% -ға төмендейді, ал қыста 54% -ға ұлғаяды, бұл су басқан алқаптарды су басуға және елдегі су режимінің нашарлауына алып келеді. Экономикалық шығын 20 миллиард долларға бағаланып отыр.

– экологиялық – бұл жоба сейсмикалық аймақта жүзеге асырылуда және Өзбекстанда айтылғандай, Арал теңізінің тағдырына теріс әсер етеді. Өзбекстан көршілерінің ауызша айыптауларының артында Қырғызстан мен Тәжікстан өзенді біржақты бақылап, елдің төменгі бөлігін тәуелді ете алады деген қауіп жатыр.

Сондай-ақ суды саяси қысым құралы ретінде пайдалану да жоққа шығарылмайды. Сондықтан Өзбекстан трансшекаралық өзен бассейнінің барлық елдерімен су электр станцияларын салуды міндетті үйлестіруді атап көрсетеді. Өзбекстанның Тәжікстанның жоспарларына наразылығының тағы бір жасырын себебі бар.

Бүгінде Тәжікстан белгілі бір дәрежеде Өзбекстанға тәуелді, бірақ ертең өзінің энергетикалық саласын құрғаннан кейін ол Өзбекстанның аймақтық мүдделеріне қарсы тұра алады. Соғыс мүмкіндігін қоспағанда мұның бәрі өзендерді трансшекаралық пайдалануға байланысты адамның барлық құқықтары мен міндеттерін анықтау мақсатында Үкіметаралық ынтымақтастықты дамыту үшін күрделі және өте дұшпандық саяси орта жасайды.

Орталық Азия елдері өңірлік қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін өздерінің су проблемаларын шеше алмайтын болған соң Халықаралық делдалдарға жүгінеді. Мәселені шешу үшін Дүниежүзілік банк Роган ГЭС-ін салу жобасының экономикалық орындылығын зерделеуге және оның қоршаған ортаға әсерін бағалауға белсенді қатысты.

Сонымен бірге, Тәжікстан мен Өзбекстан президенттері Дүниежүзілік Банктің негізсіз қарым-қатынас туралы талаптары мен ұсыныстарымен келісетініне үлкен күмән бар. Олар оның ашылғанына қарамастан, ол өз орнында қалатынын түсіндірді.

Тәжікстан басшылығы АҚШ-тың Жаңа Жібек жолының стратегиялық жобасын жүзеге асырудың маңыздылығын түсінетін және оған назар аударатын АҚШ-қа сенім артады. АҚШ басшылығының айтуынша, жергілікті су дауын реттеуге ешкім қарсы емес. Бір жағынан, ЕО-та, Орталық Азия елдерінде осы су жобаларын іске асыруды донорлар қолдайды, екінші жағынан, ұйымның саясаты институттардың мүдделеріне сәйкес келмейді.

Өңір елдері арасындағы су мәселелері бойынша ынтымақтастыққа келер болсақ, керісінше, Тәжікстанға сәйкес, ЕО Өзбекстанды еуропалық жоспарларға сәйкес Набукко газ құбыры жобасын іске асыруда ашық қолдады.

Таяу уақытқа дейін Ресей Орталық Азия елдерінің су мәселелерін шешу жолында тұрған. Тарихи және геосаяси себептерге байланысты Ресей Орталық Азияның проблемалық аймағынан тыс болмауға тиіс. Ол, сөзсіз, су дауларын шешуге мүдделі, бұл да оның ұлттық қауіпсіздігіне қауіп төндіреді. Бұдан басқа, олардың Орталық Азияда энергия мен су тұтыну проблемаларын шешуге қатысу қажеттілігі өздерінің делдалдық қызметтерін және өңірдегі өз жағдайын ұсынатын және Ресейді бір жағынан қолдайтын басқа да халықаралық ойыншылардың (АҚШ, ЕО, Қытай, Иран) белсенділігінің артуынан туындайды.

Ресейдің Орталық Азияның су ресурстарына қызығушылығы бүгінде негізінен олардың гидроэнергетикалық әлеуетін пайдаланумен байланысты. Сонымен бірге, бұл жоғары кірісті қызмет - Ресей Халықаралық су ресурстарын бақылау үшін аймақ елдері арасындағы қатал бәсекелестіктің орталығында айтарлықтай тәуекелді білдіреді. Ресей басшылығы су қақтығысын тудырған саяси қауіпті түсінбейді деп ойлау аңғалдық болар еді. Мәселе алғаш рет 2009 жылы пайда болған кезде, Ресей Қырғызстанға жобадағы үлестің 50 пайызына үлкен несие ұсынған кезде, Өзбек үкіметі өзінің наразылығын жасырмады, бірақ Ресеймен қақтығысты бастаған жоқ.

Мемлекеттер арасындағы қақтығыстың тағы бір құрамдас бөлігі су ресурстарын, суаруды да, гидроэнергетиканы да тиімсіз пайдалану болып

табылады, бұл су тапшылығына және өсіп келе жатқан халық арасында елдер арасындағы су үшін бәсекелестіктің күшеюіне әкеледі.

Қазақстан мен Өзбекстан сумен жабдықтауды Ресейдің су әлеуетін пайдалану құралы ретінде қарастырады және Батыс Сібірден сумен жабдықтау жөніндегі жобаны қарастырады.

Саяси деңгейде Ресейдің трансшекаралық сулардың табиғаты туралы трансшекаралық дауларды шешуге қатысуы Орталық Азия елдерінің инвесторы және іскерлік әріптесі ретінде су ресурстарын бірлесіп пайдалану туралы көпжақты келісімдерге қол жеткізуге бағытталуы тиіс. БҰҰ Даму бағдарламасының (БҰҰДБ) деректері бойынша өңір елдері арасындағы су ынтымақтастығының экономикалық тиімділігі өңірлік ЖІӨ-нің 5%-ына бағаланады.

Суды мемлекетаралық тұтыну проблемасы таза ресурстар проблемасынан туындайды, бірақ ол Орталық Азия елдері арасындағы қатынастардың күрделі сипатынан және көбінесе олардың саяси тұрғыдан таңдап алынған ұлттық мүдделерінің артықшылығынан саясаттандырылады. Олардың саяси бәсекелестігі жоғары.

Алайда, Орталық Азиядағы су ресурстарының жағдайы біршама оптимистік-тарихи қақтығыстар дауласудың ерте ме, кеш пе аяқталатынын көрсетеді. Бұл ынтымақтастық пен экономикалық интеграцияға апаратын жол болып табылады.

Халықаралық су ресурстары ұйымының сарапшылары құлдырауды азайту және болдырмау үшін су қоймаларын құруды, ауыл шаруашылығын құрғақшылыққа төзімді дақылдарға айналдыруды және суару үшін жаңбыр суын белсенді пайдалануды ұсынады. БҰҰ сарапшыларының пікірінше, тұщы су тапшылығын азайтудың бір тәсілі – теңізді тазарту және сарқынды суларды суару үшін пайдалану.

Қазіргі уақытта су пайдалану жүйелерін дамыту үшін үлкен қаржы ресурстарын ұсыну мүмкіндігі бар. Сондай-ақ, жан басына шаққанда шамамен 8 доллар тұратын инвестициялардың артықшылықтарын атап өткен жөн. Көптеген жағдайларда су жетіспеушілігі проблемасы су ресурстарын тиімсіз басқарумен түсіндірілуі мүмкін, өйткені жаһандық деңгейдегі сарапшылар жер асты суларының ресурстары әлемдік экономиканың барлық қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін әлі де жеткіліксіз деп санайды. ЮНЕСКО-ның бас директоры Коитиро Мацуура 2009 жылғы 16 наурызда Ыстамбұлдағы форумда былай деп атап өтті: «Өсіп келе жатқан тапшылық жағдайында суды тиімді басқару бүгінде бұрынғыдан да маңызды. Кедейлікпен күрес осы ресурста қаражатты шебер инвестициялауға да байланысты» [156].

Деректерді талдау көптеген елдердің суды пайдалану шегіне жеткенін көрсетеді. Демек, су үшін күрестің күшеюін күтуге болады. Бұл тек елдер арасында ғана емес, өнеркәсіп салалары, қалалар мен ауылдар арасында да ұрыс болады және бұл қақтығыстардың түсі саяси болады. Қазіргі уақытта әлемде су ресурстарына (негізінен тұщы суға) қол жеткізуге байланысты 30-дан астам тұрақты қарулы қақтығыстар орын алуда.

Олардың санын экспоненциалды түрде көбейту үрдісі бар. Бұл су ресурстарын бірлесіп пайдаланудың нақты шарттарына қатысты халықаралық құқық нормаларына негізделген ынтымақтастық қажеттілігін алдын ала анықтайды, әсіресе әлемде трансшекаралық өзендер көп болғандықтан және олардың әрқайсысы «дау-дамай алаңына» айналуы мүмкін.

Ұлттық мүдделер. Халықаралық ұйымдардың су пайдалану туралы дауларды кез келген себеппен шешу жөніндегі күш-жігері қалаған нәтижесін бермейді.

Орталық Азия өңірі елдері арасындағы сөзсіз және жылдам табыс пен келісімге бағытталған халықаралық ұйымдардың жобалары әдетте күрделі мәселелерді болдырмауға және шешуге тырысады. Бірде-бір ұйымда трансшекаралық сулар саласындағы өңірлік ынтымақтастық бағдарламаларын дамытудың нақты жоспары және Орталық Азия өңірінің елдері талап ететіндей өңірлік су қауіпсіздігін қамтамасыз ету және дағдарыстарды басқару үшін үйлестірудің нақты тетігі жоқ. Қазіргі ұйымдардың көпшілігінің рөлдері өте ұқсас [157]. Су проблемаларын шешудегі халықаралық мамандандырылған агенттіктердің әлсіздігі Орталық Азиядағы су-энергетикалық қатынастардағы ықтимал қақтығыстарға алып келеді. Орталық Азия аймағының стратегиялық маңызы артты, оған көптеген елдер (АҚШ, ЕО, Қытай, Түркия, Иран, Үндістан, Ресей) кіретін сыртқы саясаттың қатысуынсыз болмай отыр. Сыртқы саяси қатысушылар аймақтағы су жобаларының коммерциялық және геосаяси мақсаттарын көздейді. Аймақтағы ықпалды күшейту және «жаңа үлкен ойынға» жағдай жасау үшін негізгі және аймақтық күштер арасындағы геосаяси бәсекелестікті күшейту туралы айтуға болады.

Әртүрлі халықаралық өкілдердің қайшылықты мүдделері арасындағы дауласулар өңірлік бөліну мен хаосқа ықпал етеді. Аймаққа әсер ету үшін сыртқы қатысушылармен белсенді геосаяси бәсекелестік халықаралық көмектің рөлі мен тиімділігін, атап айтқанда Біріккен Ұлттар Ұйымының және Орталық Азиядағы басқа да халықаралық ұйымдардың күш-жігерін біршама төмендеткен сияқты. Орталық Азия елдері халықаралық Су Қауымдастығының күш-жігеріне күмәнмен қарайды.

Орталық Азия аймағы жекелеген жобалар мен көмек бағдарламалары, сондай-ақ халықаралық көмек тұтастай алғанда жобаның өте қысқа мерзімді сипатын, оның шектеулі ауқымын, мамандандырылған ұйымдармен байланыстарды және климаттың ерекшелігін ескермей, озық тәсілдерді пайдалануды атап өтіп, сынға алынатынын атап өткен жөн. Бұдан басқа, халықаралық ұйымдардың аймақ туралы толық ақпараты жоқ, сондықтан олардың қызметі аймақтағы суды тұтынудың нақты деңгейін түсінбеу және ескермеу салдарынан жиі көрсетілмейді. Осы уақытқа дейін халықаралық қоғамдастық ұсынған жобалардың ешқайсысы ғылымды қажет ететін технологияларды әзірлеуге және игеруге айтарлықтай инвестицияларды көздемейді [158], машина жасау кәсіпорындарын және экономиканың басқа секторларын жаңғырту, бұл сайып келгенде Орталық Азия аймағында су шаруашылығы инфрақұрылымын жеделдетіп жаңғыртуға ықпал етеді.

Халықаралық жобалар шеңберінде Орталық Азия республикаларының талаптарына жауап бермейтін және өңірдің бәсекеге қабілеттілігін дамыту үшін субсидиялар салуға ниеті жоқ ескірген жабдықтар мен технологияларды қолдану жоспарлануда. Аймақ өзінің саяси және экономикалық ықпалын әртүрлі халықаралық көмек бағдарламаларында жасыратыны анық.

Орталық Азия мен Батыстағы саяси сарапшылар Еуропа мұнай мен табиғи газға шынымен қызығушылық танытады деп болжайды. Бүгінгі таңда көптеген сарапшылар жаһандық операциялардың «жасырын мақсаттарын» және Қазақстандағы және бүкіл Азиядағы «әсіресе еуропалық қауымдастықтардың» су проблемаларын шешуін көріп отыр.

Қазақстан мен Орталық Азияның Ресейдің ұлттық мүдделері үшін жалпы маңызын ескере отырып, Орталық Азиядағы су мәселелері бойынша Ресейдің ұстанымын талдауға ерекше назар аударылатын болады. Аймақтағы саяси жағдай Ресейдің оңтүстігінде Ұлттық қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады.

Осыған байланысты Орталық Азия Республикасында әлеуетті тұрақсыздандырушы факторлардың төмендеуі Ресей Федерациясының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін маңызды болып табылады. Ресейдің Су дауларын шешуге белсенді қатысуы Азиядағы аймақтық ынтымақтастықты дамытуға түрткі болуы мүмкін.

2012 жылдан бастап Ресей Федерациясының Еуразиялық экономикалық одақтың геосаяси жобасын іске асыру жөніндегі жоспарларына байланысты Ресей іс жүзінде Қырғызстан мен Тәжікстан тарапын қабылдап, сол арқылы су пайдалану саласында біржақты позицияға ие бола отырып, Қазақстанда және Орталық Азияда су жобаларын одан әрі дамытуға бағыт алды.

ТМД-ның осы модельдік Заңын дайындау кезінде әзірлеуші халықаралық құқықтық актілерге, сондай-ақ ТМД мемлекеттері жасаған көпжақты және екіжақты келісімдерге негізделді. Онда, су объектілеріндегі коммерциялық өнім емес, керісінше қорғауды және ұқыпты өңдеуді қажет ететін мұра болып табылатындығына байланысты су объектілерінің адам өмірі мен қызметінің негізі ретіндегі маңыздылығын ескеру мен су объектілерін қандай да бір мақсаттарда пайдалану құқығын беру кезінде қоршаған ортаның маңызды құрамдас бөлігі ретінде су объектісін қорғауға, сондай-ақ су объектісін пайдаланудың өзге мақсаттарына қарағанда ауыз су және шаруашылық-тұрмыстық сумен жабдықтау мақсатында су объектісін пайдалануға, ерекше қорғалатын су объектілерін, қорғалатын аймақтар мен аумақтарды сақтаудың басымдығына ерекше мән беріледі.

Халықаралық су қақтығысын тек су саясаты деңгейінде шешу мүмкін емес. Өңірде терең экономикалық және саяси өзгерістер қажет, ОАА-ға кіретін мемлекеттердің ешқайсысы су дағдарысынан алшақтай алмайды. Тарихи, мәдени қауымдастыққа, географиялық жақындыққа, сондай-ақ осы аймақтың Ресейдің ұлттық мүдделері үшін саяси және экономикалық маңыздылығына байланысты Ресей Орталық Азия аймағына кіретін мемлекеттер арасындағы су проблемасын шешуде медиатор бола алады.

Біржақты ұстаным болмай және өңірдің барлық елдерінің мүдделерін ескере отырып, су проблемасын шешуге белсенді қатысу қажет.

Өз кезегінде Орталық Азия аймағындағы су проблемасын шешу Еуразиялық экономикалық одақты қалыптастыру шеңберінде Еуразиялық кеңістіктегі неғұрлым табысты интеграциялық процестерге ықпал ететін болады, сондай-ақ Қазақстанға посткеңестік өңірде өзінің ықпалын сақтауға және нығайтуға мүмкіндік береді, бұл ҚР-дағы қазіргі заманғы саясаттың ұлттық мүдделері мен басымдықтарына тікелей жауап береді.

Әлемнің 145 елі 263 халықаралық немесе трансшекаралық өзендердің бассейндерінде орналасқан. Халықаралық өзендер құрлықтың 45%-ын қамтиды, онда әлем халқының 40%-дан астамы тұрады. 19 өзен бассейні 5 немесе одан да көп елдерге жатады. Арал теңізі, Еділ, Сырдария және Амудария өзендерінің бассейніне Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан, Өзбекстан жатады.

Посткеңестік кеңістікте бұрынғы республикааралық өзендердің барлығы трансшекаралық мемлекетаралық өзендерге қатысты. Бұл Кавказ бен Орталық Азияның, Ресейдің, Белоруссияның, Украинаның және Молдованың барлық дерлік ірі өзендері, олардың аумақтары ішінара немесе толығымен трансшекаралық өзендердің бассейндерінде орналасқан [158].

Мұндай жағдайларда жаңа көпжақты конвенциялар мен органдар олардың орындалуын бақылауға міндетті. Бірақ мұндай қақтығыстарды (соның ішінде ықтимал қақтығыстарды) шешудің ең жақсы жолы-су қатынастарын экономикалық жоспарға көшіру, яғни мұнай сияқты басқа ресурстар сияқты халықаралық су режимін қамтамасыз ету. Бұл жағдайда қарапайым өзен мен көл суы биржада қарқынды сауда-саттыққа айналуы мүмкін.

Дүниежүзілік су кеңесі проблемаларды шешудің жалғыз жолы – тұщы су көздері мен су қоймаларын және бүкіл су жүйесін «жекешелендіру» деп есептейді.

Осы трансшекаралық ұйымдардың су ресурстарын пайдалану тараптарға су қатынастарында оңтайлы жағдайға қол жеткізуге мүмкіндік беретін екіжақты үкіметаралық келісімдер шеңберінде жүзеге асырылады.

Осы тұста, Арал теңізінің трансшекаралық су болып табылатынын, теңіздің тартылуына аймақтағы барлық мемлекеттердің «үлесі» бар екенін, шөлейттенген аймақтан ауаға көтерілген тұз бен химикаттар Еуразия құрлығында ғана емес, тіпті Солтүстік Мұзды мұхитынан табылып жатқандығын, Арал мәселесі әлем ғалымдарының алаңдатушылығын тудырып отырғандығын, экологиялық жағдайдың нашарлауы себебінен аймақтағы биоәртүрліліктің де бұзылуын ескере отырып, Арал теңізінің экологиялық ахуалы тек біздің ұлт үшін ғана емес, жалпы адамзат үшін аса қауіпті мәселе екенін атап кеткен жөн [159]. Әлеуметтік-экономикалық, экологиялық жағдайлардың ауырлығы және Арал теңізі бассейніне қарайтын трансшекаралық өзендерінің шектеулі су ресурстарын бірлесіп басқару мәселесінің шешілмеуі аймақтық ынтымақтастықты арттыруға итермеледі.

Қазіргі кезеңде су шаруашылық қатынастарда жаңа құқықтық негіз бен тиімді ынтымақтастық тетігін қалыптастыру қажет. Ол, аймақ елдері тарабынан су бөлу және су пайдалану мәселелерін жаңаша шешуді, сондай-ақ, су саласындағы мемлекетаралық келісімдер мен Орталық Азияның трансшекаралық су ағымдарындағы гидротехникалық құрылыс жобаларының халықаралық құқық нормаларына қатаң сәйкес болуын талап етеді. Қазақстан Республикасы Арал мәселесін шешу үшін трансшекаралық өзендердің су ресурстарын пайдалану және қорғау саласындағы халықаралық ынтымақтастыққа ерекше мән беретінін, осы саладағы барлық мәселелерді халықаралық-құқық нормаларына сай шешу қажеттілігінің белсенді жақтаушысы болып табылатынын айта кеткенді жөн санаймыз [160,164 б.]

Жер асты және жер үсті суларын ластанудан және сарқылудан қорғау ережелеріне ерекше назар аударылады (2000 жылғы Негіздемелік директива). Ол жер асты және жер үсті суларын құқықтық қорғауды анықтайды. Сонымен қатар, талабы жер асты суларының сапасы стандарттары мен ластану үрдістерін бекіту болып табылады. Осылайша, жер асты суларын және бірқатар су объектілерін қорғау ережелермен айқындалады.

Жердің су ресурстары таусылмайтынын сөзбе-сөз түсіну маңызды. Адамзат әлемде суды басқаруға, таратуға және сақтауға бар күшін салуда. Кейбір өңірлерде жаңбыр суы мен қар ақырында буланатын су айналымы бұлттарға және жауын-шашынға айналады, оларға соңғы сатыға жету үшін көп уақыт қажет. Осылайша, адамдар суды табиғаттан гөрі тез тұтынады. Су ресурстарына қол жеткізудің және оларды су жинау бассейндері бар елдерде пайдаланудың нақты құқықтық кепілдіктерін әзірлеу қажеттігі сөзсіз. Сонымен бірге, өңірлердің геосаяси және тарихи ерекшеліктерін ескере отырып, су ресурстарын әділ бөлуге және құрып кету қаупі төнген өңірлерді қорғау үшін құрылым құруға назар аударған жөн.

Бұл тарауда Орталық Азия өңіріндегі су дауларының кейбір ерекшеліктері мен оларды реттеу факторлары қаралды. Бүгінгі таңда Орталық Азия аймағында су тарату жобаларына қатысатын халықаралық мамандандырылған ұйымдардың саны өте көп. Бұл құрылымдар техникалық шешімдерді әзірлейді, мамандарды оқытуға көмектеседі, оқытуды жүргізеді және осы саладағы көптеген шетелдік жобалармен ынтымақтасады.

Алайда, өңірде халықаралық ұйымдардың (халықаралық үкіметтік емес ұйымдардың, БҰҰ арнайы агенттіктерінің және т.б.) болуы және олар іске асырған көптеген жобалар көлік құралдарындағы су бөлу мәселесін шешпейді.

Әрине, қаражатты жұмылдыру және халықаралық ұйымдардың ерекше назары су дауларының, саяси толқулардың және жергілікті бөлімшелердің одан әрі дамуының алдын алады. Халықаралық ұйымдардың инвестициялық жобаларының нәтижелерін атап өту маңызды.

Бір жағынан, бұл келіспеушіліктің шиеленісу ықтималдығын азайтуға мүмкіндік береді, екінші жағынан, ауқымды жобалар Орталық Азия республикалары арасындағы сауда - экономикалық қатынастардың көлденең дамуынсыз одан әрі әртараптандыруға әкелуі мүмкін.

Сонымен, көршілес мемлекеттер арасындағы өзара ортақ су ресурсына қатысты келіспеушіліктерді шешу үшін бір ғана нормативтік тетігі жеткіліксіз болады дей келе, ратификацияланған келісімнің және жергілікті нормативтік-құқықтық актілердің нормаларына негізделе отырып жасалған белгілі бір талдау тетігін қолдану тиімді болып табылады деп қорытындылаймыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Осы диссертациялық жұмыстың тақырыбы шеңберінде жасалған идеялар мен бақылаулар табиғи ресурстарды пайдаланудағы экологиялық талаптарды сақтай отырып қоғамның, мемлекеттің экономикалық өсуіне ықпал ететін табиғи ресурстарды, соның ішінде трансшекаралық су ресурстарын пайдалануда құқықтық тәсілдің рөлі жоғары екендігін нақтылады. Негізінде, бұл тақырып бізбен жүргізілген зерттеулер жан-жақты болғандықтан, көптеген қызығушылықтарды, сұрақтарды, бағыттарды және басқаларды қамтыды, олардың шешімі назарға ұсынылып отырған міндеттермен сипатталынады.

Жүргізілген диссертациялық зерттеудің нәтижелері су заңнамасын одан әрі жетілдіруге және Қазақстан Республикасының Су ресурстарын пайдалану мен қорғау саласындағы қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу институтын серпінді дамытуға бағытталған ғылыми тұжырымдамалық – теориялық және қолданбалы ережелер, тұжырымдар мен ұсыныстар кешенін қалыптастыру үшін негіз болады.

Жұмыс трансшекаралық суларды тиімді пайдаланудың құқықтық мәселелерінің шеңберін қарастыруды көздегендіктен, осы саладағы ынтымақтастық процесінде мемлекеттердің ресурстарын басқарудың маңызды әдістерін көрсету үшін трансшекаралық ресурстардың халықаралық-құқықтық режимін анықтайтын қазіргі заманғы құқықтық аспект қағидаттарының жүйесін бөліп көрсетуге болады.

Тақырып бойынша жұмыс барысында автормен келесі қорытындылар ұсынылады:

1.Трансшекаралық табиғи ресурстар – бұл халықаралық табиғи ресурстардың бір түрі. Трансшекаралық табиғи ресурс – орналасқан жері (мекендеу ортасы) оларды тиімді пайдалану мен сақтауға жауап беретін әртүрлі ұлттық және (немесе) халықаралық құқықтық жүйелері бар бірнеше мемлекеттердің аумақтарын қамтитын бірыңғай табиғи ресурс.

2.Трансшекаралық табиғи ресурстар институтының халықаралық құқықтық жүйедегі орны халықаралық құқық шеңберінде орналасқан. Сонымен бірге, трансшекаралық табиғи ресурстарды халықаралық ресурстардың басқа түрлерінен: атап айтқанда, адамзаттың ортақ мұрасы атмосфера және жер

қыртысы сияқты әмбебап ресурстардан ажырату қажет. Қазіргі уақытта трансшекаралық табиғи ресурстарға халықаралық-құқықтық жүйенің мынадай салалары жатады: трансшекаралық су ресурстары (жерүсті және жерасты), трансшекаралық минералдық ресурстар, қоныс аударатын жануарлар, трансшекаралық экожүйелер.

3. Трансшекаралық табиғи ресурстар көптеген аумақтармен байланысты және олардың құрамдас бөлігі болып табылмайды. Олар мүдделі мемлекеттердің ешбір юрисдикциясына жатпайды. Трансшекаралық табиғи ресурстарға мемлекеттердің егемендігі құқықтарының пайда болуы осы құқықтармен байланысты. Белгілі бір шекаралардағы салалардағы мемлекеттің табиғи ресурстары туралы осы құқықтарды жүзеге асырудың өзі мемлекеттерді пайдалану мен қорғауға қатысты ынтымақтастық пен келісімді талап етеді. Басқа ресурстарға ұқсас құқықтарды, яғни сату және енгізу, табиғи ресурстарға трансшекаралық құқықтар бітімгершілік сипатқа ие және мүдделі тараптар белгілейді.

4. Трансшекаралық табиғи ресурстардың халықаралық-құқықтық режимі қағидаттар жүйесіне негізделеді. Трансшекаралық табиғи ресурстар бойынша мемлекеттер ынтымақтастығының негізінде халықаралық құқықтың қоршаған ортаға зиян келтірмеу туралы қағидаты жатыр. Барлық мүдделі тараптардың тең құқылы және адал ынтымақтастық қағидаты трансшекаралық ресурстардың тиімді халықаралық-құқықтық режимін белгілеуді алдын ала айқындайды.

Трансшекаралық табиғи ресурстарды басқару процесінде орнықты даму қағидаты, әділеттілік қағидаты, тұтас және экожүйелік тәсіл қағидаты (кешенді және интеграцияланған басқару қағидаттарын қоса алғанда), ұтымды пайдалану қағидаты, сақтандыру қағидаты жүзеге асырылады.

5.Мүдделі мемлекеттердің өзара іс-қимылынсыз трансшекаралық табиғи ресурстарды пайдалануды жүзеге асыру қазіргі халықаралық құқыққа сәйкес келетін трансшекаралық табиғи ресурстарды басқару әдісі бола алмайды. Трансшекаралық табиғи ресурстарды басқару жүйелерінің кез келгені ынтымақтастықтың қаншалықты тығыз орнатылғанына қармастан, оны біртұтас объект ретінде қарастыруға негізделеді. Трансшекаралық табиғи ресурстарды басқару жөніндегі бір немесе бірнеше мемлекетке құқықтарды беру ерекше жағдайларға байланысты мүдделі мемлекеттердің өздері шешімімен мүмкін болады.

Мұндай жағдай басқаруды бір немесе бірнеше мемлекетке сеніп тапсырудың ұтымды қажеттілігінің болуы мүмкін.

Қорытындылай келе, осы тақырыпты зерттеу мен әзірлеудегі көрінісі, сондай-ақ тәжірибелік іске асыру үшін қажетті болып табылатын құқықтық перспективаларды көрсету керек.

Ғылыми зерттеудің перспективалары трансшекаралық табиғи ресурстарды пайдалануға байланысты жауапкершілік мәселелерін әзірлеуде, әсіресе халықаралық жалып пайдалану кеңістігінде ішінара немесе уақытша болатын ресурстарға әсер еткенде көрінеді. Кеңірек және көлемді зерттеу қажеттілігіне байланысты бұл жұмыста трансшекаралық табиғи ресурстар

режимі туралы мәселе барынша қамтылды. Ғылыми зерттеулердің өзектілігі мен «өрісінің» болуын ескере отырып, халықаралық құқықты, атап айтқанда халықаралық экологиялық құқықты оқыту процесінде трансшекаралық табиғи ресурстар институтын белгілеу қажет.

Сондай-ақ, табиғи ресурстардың басқа санаттарына байланысты және олармен салыстырғанда трансшекаралық табиғи ресурстарды қарау қажет. Халықаралық құқықө бойынша заманауи оқулықтардың тиісті тарауларында қоршаған ортаның халықаралық құқығының принциптерін және қоршаған ортаны қорғауға арналған нормаларды ұсынуға барынша назар аударылады.

Дүниежүзілік мұхиттың ластануы, ауаның ластануы және трансшекарлық залал үшін жауапкершілік, жердің озон қабатын қорғау, жануарлар мен өсімдіктер әлемін қорғау мен сақтаудың кейбір аспектілері сияқты табиғи ресурстардың кейбір түрлерін қорғаудың жеке мәселелері жиі қарастырылады.

Қоршаған ортаның халықаралық құқығы бойынша материалды зерттеу мен ұсынуға баса назар аудару табиғи ресурстарды қорғауға, оларды сақтау мағынасында айтарлықтай зиян келтірілген кезде жасалатындығын сыни тұрғыдан атап өткен жөн.

Пайдалану мәселелері тек жалпы принциптерді ұсынуда халықаралық экологиялық құқық қамтылады немесе назар аударылады. Алайда, олар жеткіліксіз.

Трансшекаралық өзендер мен су айдындарының су ресурстарын тиімді пайдалау мәселесі бүкіл әлемде тез шиеленісіп, әлеуметтік-экономикалық шиеленістер мен мемлекетаралық қайшылықтардың өсуіне себеп болады.

Мұның себебі тек демографиялық факторларда немесе суды тұтынудың өсуімен қатар жүретін өнеркәсіптік дамудың жоғару қарқынында ғана емес әлемнің саяси бейнесі түбегейлі өзгеруде. Жаңа мемлекеттер пайда болды және онымен бірге олардың арасындағы су қатынастарын реттеу меселелері пайда болды.

Бір елдің аумағында орналасқан көптеген өзендер екі не одан да көп мемлекеттердің шекараларын кесіп өтіп, трансшекаралық мәртебеге ие болды. Мәселенің өткірлігі болашақта да арта түседі. Бұрын халықаралық өзендер мәселесі халықаралық тасымалдау мәселесі ретінде қарастырылған.

Бүгінгі таңда, жоғарыда айтылғандай, бұл шекаралас мемлекеттердің ең алдымен экономикалық мүдделерінің күрделі торабы болып отыр. Трансшекаралық су ағындарының ластануы өте күрделі мәселеге айналды, және ең көп зардап шеккен тарап халықаралық өзеннің төменгі ағысында орналасқан мемлекеттер болып табылады.

Бұл әсіресе күрделі географиялық орналасуы пайдалау мен сақтау проблемаларын шешуді одан әрі жалғастыратын трансшекаралық табиғи ресурстарға қатысты байқалады және бұл жерде халықаралық – құқықтық режимді орнату қажет.

Қазақстанның тағы бір жаһандық проблемасы – Қазақстанның су ресурстары жаһандық жылыну процестерінің қатты әсеріне ұшырайды, оның салдары мұздықтардың еруінің ұдғаюына алып келуі мүмкін, бұл олардың

көлемі мен санының айтарлықтай төмендеуіне әкеледі және бұл жақын болашақта Қазақстанның су ресурстарының жағдайы мен сапасына әсер ететін болады.

Осы саладағы халықаралық шарттық құқыққа келетін болсақ, ол мемлекеттер арасындағы халықаралық ынтмақтастықты неғұрлым егжей-тегжейлі реттеу жолымен және сонымен бірге осындай ынтымақтастықты тереңдету, трансшекаралық табиғи ресурстарды бірлесіп пайдалану мен қорғаудың неғұрлым тығыз және дамыған нысандарын белгілеу жолымен жүреді.

Нақты жағдайлар бойынша мемлекеттердің ынтымақтастық мәселелерін қозғамастан, олқылықтарды толтыру бөлігіндегі халықаралық реттеу бағытында мыналарды белгілеуге болады:

1.Су ресурстарының жіктелуі су қатынастары саласында маңызды теориялық және тәжірибелік маңызы жоғары болғандықтанда, бүгінгі күні су ресурстарының көздері, трансшекаралық су ресурстарының құқықтық режимін және мәртебесін нақтыламайды. Ол үшін алдымен, су ресурстарының орны, ролі, құқықтық маңыздылығын көрсете отырып, жүйелілігін нақтылау мақсатында су ресурстарын бөліп, жіктеу маңызды рольге ие.

2.Еліміздің су ресурстары әлемдік мәселесіне назар аудару өте маңызды. Өйткені, еліміз су ресурстарының жаһандық жылынудың әсеріне ұшырайтындықтан, мұздықтардың еруі де өз салдарын тигізеді. Бұл болашақта Қазақстанның трансшекаралық су ресурстарының жағдайы мен сапасына әсер ететіндіктен халықаралық реттеуді қажет етеді. ҚР-ның Су Кодексі еліміздің су ресурстарының түсінігінің құқықтық мәнін ашпайтындығын көреміз. Сондықтан да «су ресурстары», «трансшекаралық су ресурстары» ұғымын енгізу қажет деп санаймыз.

3.Экологиялық тәуекелдер, экономикалық дағдарыстар мен климаттық қатерлердің және т.б. салдарлардың болатынын ескерсек, су ресурстарының қорын құру қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ҚАЙНАР КӨЗДЕР ТІЗІМІ

1 По охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер. Хельсинская Конвенция 1992 г. Сайт ООН http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/. 15.04.2019.

2 Факты о глобальном кризисе питьевой воды // http://naqwa.com/rus/about/articles/drinking-water-crisis. 16.04.2019.

3 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты Қазақстан халқына Жолдауы 2024 жылғы 2 қыркүйек. // http:// https://www.akorda.kz/kz/ 13.01.2025.

4 Доклад ООН о развитии человека «Что кроется за нехваткой воды: Власть, бедность и глобальный кризис водных ресурсов». // http://hdr.undp.org/en/media/ HDR_2006_RU_complete.pdf 11.03.2020.

5 Данилов-Данильян В.И. Неизбежны ли водные войны? // Дипломатический ежегодник 2003.– М.: Научная книга, 2004. – С.100-132

6 Материал из Википедии – свободной энциклопедии //https://ru.wikipedia.org/wiki // 12.03.2020.

7 Казанский П. Договорные реки. Очерки истории и теории международного речного права. Т.1. Казань. -1895.- 483 с. //http:// www.cavater-info.net. 12.03.2020.

8 Краснов. Н.И. Правовое обеспечение рационального использования земли в СССР. - М.: Наука 1969. - С. 125.

9 Колбасов О.С. Правовые вопросы рационального использования природных ресурсов СССР и некоторые проблемы колхозного права. Ред. кол. : Б. К.Бегичев и др. Свердловск, 1973. 68 б.

10 Полянская Г.Н. Научные основы кодификации водного законодательства // Советское государство и право. – 1961. – № 9. –114 с.

11 Столовый Д.Э. 5 Столовый Д.Э. Международное сотрудничество в области сохранения водных биоресурсов Каспийского моря // Вестник АГТУ. Сер: Рыбное хозяйство. 2011. № 2. .

12 Чичварин В А Охрана природы и международные отношения. - М.: Междунар. отношения, 1970. - с. 19.

13 Дембо Л.И. Основные проблемы советского водного законодательства – Л.: Изд-во Ленингр. Гос. Ордена Ленина Университет им. А. А. Жданова, 1948. -136 с.

14 Мухитдинов Н.Б., Тукеев А.Ж. Право собственности на воды Республики Казахстан в период перехода к рынку. – Алматы: Жеті жарғы, 1995. – 128 с.

15 Шалтакбаев С.Ж. Теоретические вопросы правовой охраны вод: автореф. дис… канд. юрид. наук. – Алма-Ата, 1985. – 64 с.

16 Тюльпанов Ф.М. Право водопользования сельскохозяйственных предприятий: автореф. дис… канд. юрид. наук. – Алма-Ата, 1979. – 21 с.

17 Еренов А.Е., Колбасов О.С., Краснов Н.И. Правовое обеспечение рационального использования земли, других природных ресурсов и их охраны в деятельности РАНО // Актуальные проблемы агропромышленных комплексов: Материалы Всесоюзной научно-теоретической конференции. – Алма-Ата, 1986. – С.74-78.

18 Шайбеков К.А. Право сельскохозяйственного водопользования в Казахской ССР. Дисс. … на соискание уч. степени канд. юр. наук. – М., 1951. – 178 с.

19 Байсалов С.Б. Водное право Казахской ССР (некоторые проблемы теории и практики). – Алма-Ата: Наука, 1966. – С.68-69.

20 Байсалов С.Б., Бектурганов А.Е. Комментарий к Водному кодексу Республики Казахстан // Вестник Министерства Юстиции Республики Казахстан, 1995. № 3. – С. 36-42.

21 Байдельдинов Д.Л. Экологическое законодательство Республики Казахстан. – Алматы: Жеты-Жарғы, 1995. – с. 43-44

22 Еркинбаева Л.К., Бородина А.А. Проблемы правового регулирования охраны и использования подземных вод (международный опыт и практика Казахстана) // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия юридическая. – Алматы, 2016. – №3. – С. 94-101.

23 Копбасарова Г.К. Правовое регулирование трансграничных экологических загрязнений в Республике Казахстан: автореф. дис. … канд. юрид. наук / Г. К. Копбасарова. – Алматы, 2008. – 28 с.

24 Куандыков К.Ж. Правовое обеспечение рационального использования вод в сельском хозяйстве. https://articlekz.com.

25 Мукашева А.А. Теоретические и методологические проблемы водного права Республики Казахстан в современных условиях: Дисс. … на соиск. уч. степени док. юр наук:12.00.06. – Астана, 2010. – 267 с.

26 Сулейменова С.Ж. Водное право Республики Казахстан: Учебное пособие. – Алматы, 2010. – 286 с.

27 Тюлеубекова С.Ш. Правовое обеспечение исполнения обязательств Республики Казахстан по экологическим конвенциям: автореф. … канд. юрид. наук.: 12.00.06. Алматы, 2003. – 34 с.

28 Малые ГЭС Казахстана // https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1378771//

29 *Копылов* М.Я. Введение в международное экологическое право. - М.: Изд-во РУДН, 2007. - с. 178.

30 Ожегов С.И. Словарь русского языка: Ок. 60 000 слов и фразеологических выражений / С.И. Ожегов; под общ. ред. проф. Л.Н. Скворцова.- 25-е изд., испр. и доп. – М.: ООО «Издательство Оникс»: ООО «Издательство «Мир и образование», 2008. – 972 с.

31 Большая Советская энциклопедия. гл. ред. Прохоров А.М. - М., 1976. - Т. 23. – 640 с.

32 Қазақстан Республикасының бекітілген су ресурстарын басқару жүйесін дамытудың 2024-2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы. // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/. 15.01.2025.

33 Қазақстан Республикасының Су Кодексі. Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 9 шілдедегі № 481 Кодексі. // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K030000481. 11.01.2025.

34 Масанов Ю. Как в Казахстане развивается "зелёная" энергетика? 31 июля 2019. // https://informburo.kz/stati/kak-v-kazahstane-razvivaetsya-zelyonaya-energetika.html// 10.02.2023.

35 Целевые показатели к Протоколу по проблемам воды и здоровья Конвенции по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер (Республика Казахстан). Астана 2017. //https://unece.org/fileadmin/DAM/ env/ water/meetings/Water_Convention/2016/ProjectsinCentralAsia//. 9.03.2024.

36 Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. «Қазақстан-2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. 2012 жылғы 14 желтоқсан // https://www.inform.kz/k. 21.03.2020.

37 Трансшекаралық өзендер: ортақ су қалай бөлінбек? // https://egemen.kz/article/181679-transshekaralyq-ozender-ortaq-su-qalay-bolinbek . 25.03.2025.

38 Қазақстан Республикасының Су Кодексі. Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 9 шілдедегі № 481 Кодексі. // adilet.zan.kz/kaz/docs/K030000481. 25.03.2025.

39 Қазақстан трансшекаралық өзендердің суын бөлу бойынша кімдермен ынтымақтасады. // https://azattyq-ruhy.kz/gov/65718-kazakstan-transshekaralyk-ozenderdin-suyn-bolu-boiynsha-kimdermen-yntymaktasady. 10.12.2024.

40 Конвенция о праве несудоходных видов использования международных водотоков. Принята резолюцией 51/229 Генеральной Ассамблеи от 21 мая 1997 года // https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/watercrs.shtml. 10.12.2024.

41 Управление ресурсами подземных вод трансграничных водоносных горизонтов (Проект ГГРЕТА) ОБЗОР И РЕЗУЛЬТАТЫ ОЦЕНКИ (2013-2015 гг.)//https://www.unigrac.org/sites/default/files/resources/files/GGRETA%20Overview%20Brochure_RUSSIAN.pdf//. 11.11.2023.

42 Қазақстан Республикасының Конституциясы: 1995 жылы 30 тамызда қабылданған // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000. 10.01.2020

43 Колбасов О.С. Новое в водном законодательстве. – М., 1972. –с. 34-35.

44 Нақыпов Б.И., Медетов А.Ш. Қазақстан Республикасы мен Орталық Азия мемлекеттерінің арасындағы трансшекаралық суларды бірлесе пайдалану мен басқарудың құқықтық мәселелері. ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ. Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал № 3 (46) 2017 жыл 302-305 б.

45 Төрежан Қ. Сырдария суының сыры неде. // www.altyn-orda.kz/.../kazaksha-kajyrzhan-torezhan syrdariy. 10.01.2025.

46 «Повестка дня на 21 век» принятая конференции ООН по окружающей среде и устойчивому развитию в Рио-де-Жанейро 13-14 июня 1992 г. //http://www.un.org/russian/conferen/wssd/agenda21/index.htm//.11.03.2023.

47 Всемирная конференция ООН по устойчивому развитию в Йоханнесбурге 2002. //https://studbooks.net/ 1255775/ekologiya/ vsemirnaya_ konferentsiya_ ustoychivomu _ razvitiyu _yohannesburge_2002_goda//. 13.03.2023.

48 Проект ООН «Разработка Национального плана по интегрированному управлению водными ресурсами и повышению эффективности водопользования РК» и планирование на бассейновом уровне 2005-2007. //https://unece.org/fileadmin/DAM/env/water/meetings/Water_Convention/2016/Projects_in_Central_Asia/Review_of_legislation_on_river_basin_management_plans_in_Kazakhstan_2017//. 14.03.2023.

49 Қуандыков Қ.Ж. Вода. Водное право. Сельское хозяйство. Вестник КазНПУ, Алматы 2011г.

50 Есімқұлов С.Т., Медетов А.Ш.Қазақстан Республикасының су ресурстарын тиімді пайдалануды құқықтық реттеу мәселелері. «Қазақстанның ғылымы мен өмірі». Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал. № 1 (54) 2018. - 134-138 б.

51 Қазақстан Республикасы экономикасының су секторын дамытудың және су шаруашылығы саясатының 2010 жылға дейінгі Тұжырымдамасы. 2002 жылғы 21 қаңтардағы №71 Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы. // https://adilet.zan.kz. 10.01.2024.

52 Проблемы трансграничных рек между Казахстаном и КНР будут решены в ближайшее время. 20 августа 2013г. //https://www.zakon.kz/4572300-problemy-transgranichnykh-rek-mezhdu.html//. 10.01.2023.

53 Информационно-правовая система нормативных правовых актов РК. Соглашения между Министерством сельского хозяйства Республики Казахстан и Министерством водного хозяйства Китайской Народной Республики об экстренном уведомлении сторон о стихийных бедствиях на трансграничных реках. Постановление Правительства РК от 1.07.2005. №677. https://adilet.zan.kz/. 23.12.2024.

54 Информационно-правовая система нормативных правовых актов РК. Соглашения между Министерством охраны окружающей среды Республики Казахстан и Министерством водного хозяйства Китайской Народной Республики о взаимном обмене гидрологической и гидрохимической информацией (данными) пограничных гидропостов основных трансграничных рек (20.12. 2006 г., г. Пекин) //https://adilet.zan.kz/. 23.12.2024.

55 Информационно - правовая система нормативных правовых актов РК. Соглашение между Правительством РК и Правительством Китайской Народной Республики «Об охране качества воды трансграничных рек» (22.02.2011г., г.Пекин) // https://adilet.zan.kz/rus/docs//.23.12.2024.

56 Информационно - правовая система нормативных правовых актов РК. Постановление Правительства РК от 7.05.2012 года № 583. Об утверждении Соглашения между Правительством РК и Правительством Китайской Народной Республики о сотрудничестве в области охраны окружающей среды. //https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1200000583//.23.12.2024.

57 Информационно - правовая система нормативных правовых актов РК. Постановление Правительства РК от 29.09. 2013 г. № 898. О подписании Соглашения между Правительством РК и Правительством Китайской Народной Республики об управлении и эксплуатации совместного объединенного гидроузла «Достык» на реке Хоргос. // https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300000898// 24.12.2024.

58 Битемиров Қ.Т., Есімқұлов С.Т., Медетов А.Ш. Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық сулардың өзекті мәселелері. 13-14 сәуір 2017 жылы М.О. Әуезов атындағы ОҚМУ тарапынан ұйымдастырылған М.О. Әуезовтің 120 жылдығына арналған «Әуезов оқулары-15: Қазақстанның үшінші жаңғыруы-жаңа концепциялар және заманауи шешімдер» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы материалдары. – 53-57 б.

59 Постановление Межпарламентской Ассамблеи государств-участников Содружества Независимых Государств № 40-9 «О модельном законе «О рациональном использовании и охране трансграничных вод (водных объектов)» http://www. lawbelarus.com/009431. 14.10.2024.

60 Ормышева Т.А., Кукеева Ф.Т. Сотрудничество стран Центральной Азии по решению проблемы трансграничных рек: анализ основных соглашей http://www.cawater-info.net/bk/water_law/pdf/ormysheva-kukeeva.pdf. 14.01.2025.

61 Конвенция по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер Конвенцией ООН о праве несудоходных видов использования международных водотоков 1997 года Доклад Целевой группы ЕЭК ООН по правовым и административным аспектам. Подготовлен профессором Аттилой Танзи, Италия Женева, февраль 2000. //https://unece.org/fileadmin/DAM/env/documents. 13.12.2024.

62 Конвенция по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер. Рабочая группа по интегрированному управлению водными ресурсами Четырнадцатое совещание Женева, 22-24 октября 2019. //https://unece.org/fileadmin/DAM/env/documents/2019/WAT/10Oct_22-4_IWRM/RUS_INF6_CONCEPT_NOTE_Transboundary_Water_Allocation_Handbook.pdf//13.12.2024.

63 Организация Объединенных Наций Экономический и Социальный Совет Доклад Совещания Сторон о работе его восьмой сессии Добавление Программа работы на 2019–2021 годы Восьмая сессия Астана, 10-12 октября

2018.//https://unece.org/sites/default/files/2021.02/ECE_MP.WAT_54_Add.1_RUS.pdf// 14.12.2024.

64 Колбасов О.С. Водное законодательство в СССР.- М., «Юридическая литература».- 1972. - 216 с.

65 Водные ресурсы Казахстана в новом тыся челетии. Публикация в поддержку Целей развития на пороге тысячелетия. Цель 7-Обеспечение экологической устойчивости.- Алматы, 2004.- 132 с.

66 Центральная Азия: Вода и конфликт, Отчет № 34 International Crisis Group МГПК - Азия, Ош/Брюссель, 2002.

67 МКВК. www.icwc-aral.uz/index_ru.htm

68 Отчет о реализации национальных диалогов по политике в области интегрированного управления водными ресурсами и в области водоснабжения и водоотведения в рамках водной инициативы европейского союза подготовлен ЕЭК ООН и ОЭСР. Семнадцатое совещание Хельсинки, 24 и 25 октября 2013 //https://docviewer.yandex.kz/view/1164137607//. 20.12.2024.

69 Кесебаева А.Ө. Арал аумағының экологиялық жағдайын жақсартуды Халықаралық құқықтық реттеу мәселелері. bulletin-law.kaznu.kz/index.php/journal/article/.../449/446/ 15.01.2025.

70 Су-энергетикалық ресурстарды тиімді пайдалану саласындағы Орталық Азия елдерімен ынтымақтастық. www.mfa.kz/.../sotrudnichestvo-so-stranami-tsentralnoj-azii. 24.01.2025.

71 Водный вопрос в отношениях Казахстана и Китая и изменение климата. 4 марта 2020 г.//https://www.caa-network archives/19316.org/. 24.01.2025.

72 «Содействие интегрированному управлению водными ресурсами и трансграничному диалогу в Центральной Азии» Проект ЕС-ПРООН (2009-2012) //http://cawater-info.net/zeravshan/pdf/tj_zeravshan_full_rus.pdf// 23.12.2024.

73 Порох А.Н. Бассейновый подход в управлении трансграничными водотоками России и Казахстана: состояние проблемы и ее перспективы. Вести 2009. //https://cyberleninka.ru/article/n/basseynovyy-podhod-v-upravleniitransgranichnymi-vodotokami-rossii-i-kazahstana-sostoyanie-problemy-i-ee-tivy/viewer// 17.10.2024.

74 Водный кодекс Республики Беларусь. 30 апреля 2014. №149-37 // pravo.by 25.02.2025.

75 Су ресурстарын кешенді пайдалану мен қорғаудың бас схемасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2016 жылғы 8 сәуірдегі № 200 қаулысы

76 Ануфриева Л.П., Бекяшев К.А., Моисеев Е.Г., Устинов В.В. [и др.]; отв. ред. К.А. Бекяшен. Международное публичное право: учебник // 5-е изд., перераб. и доп. Москва: Проспект.- 2011. - 1008 с.

77 Курманов А. Антироссийский тюркский союз стал реальностью. Авторская колонка. // https://www.politnavigator.net//. 13.03.2025.

78 Водный конфликт - Water conflict - xcv.wiki //ru.xcv.wiki›wiki/Water_conflict//

79 Ильичёва Д.А. Зарубежный опыт использования прибрежных территорий Московский архитектурный институт (государственная академия). //https://elima.ru/articles/?id=645//

80 Нефедов В.А. Ландшафтный дизайн и устойчивость среды С.-Петербург. – 2002. – 295 с.

81 Ушаков Н. А. Государство в системе международно - правового регулирования. М. – 2017. – 112 с.

82 Талалаев А.Н. Природные богатства – под защиту международного права //Советское государство и право. №9. – 1971. – 160 с.

83 Клименко Б.М. Государственная территория: вопросы теории и практики международного права. М. – 1974. – 18 с.

84 Суханова Е.Л. Гражданское право в 4-х томах. Т.2 Вещное право. Наследственное право. Исключительные права. – М. – 2007. – с. 27

85 Kamal Hassain and Subrata Roy Chwahury Permanent Sovereignty over Natural Resources in International Law. Principle and Practice. Ed. by. London. 1986. P. 1-5

86 Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН «Право свободной эксплуатации естественных богатств и ресурсов» от 21 декабря 1952г. Международно - правовые основы управления морскими живыми ресурсами: теория и документы. М. 2000. с.415

87 Philippe Sands. Principles of International Environmental Law. p.238-239

88 Гуреев С.А., Тарасова И.Н. Международное речное право. М. – 2014. – с.36

89 Коноплянник А. А Договор к Энергетической хартии: путь к инвестициям и торговле для Востока и Запада. М. – 2012. – 460 с.

90 Deborah J. Shields, Slavko V. Silar: «Beyond some point it will be impossible to fulfill both principles because, by joining international treaties and other agreement States automatically surrender a portion of their sovereignty». Challenges to sustainable development in the mining sector.// UNEP Indastry and Environment/ V/23 Speshial Issue. – 2000

91 Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. М. – 2011. – с.38-41

92 Постановлениями Правительства Республики Казахстан от 23 января 2004 года № 75: Об утверждении Правил отнесения водного объекта к источникам питьевого водоснабжения // САПП Республики Казахстан. 2004. № 2. Ст. 39.

93 Постановление Правительства Республики Казахстан от 13 декабря 2003 года N 1265: Об утверждении Перечня особо важных групповых систем водоснабжения, являющихся безальтернативными источниками водоснабжения // САПП Республики Казахстан. 2003. № 46. Ст. 520.

94 Постановление Правительства РК от 4 апреля 2006 года N 237: Об утверждении Правил субсидирования стоимости услуг по подаче воды сельскохозяйственным товаропроизводителям // Казахстанская правда. – 2006, апрель – 8. – № 83-84.

95 Постановление Правительства РК от 5 апреля 2006 года N 248: Об утверждении Правил субсидирования стоимости услуг по подаче питьевой воды из особо важных групповых и локальных систем водоснабжения, являющихся безальтернативными источниками питьевого водоснабжения // САПП Республики Казахстан. – 2006. – № 12. – ст. 113.

96 Sabyr A., Rustemova G., Koshkinbayeva A., Skakova A., Kussainova L., Medetov A. The role of international conventions and covenants in achieving economic and environmental justice: A conceptual review. Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues (Print ISSN: 1544-0036; Online ISSN: 1544-0044) Volume 22, Issue 2, 20197- p. 1-8

97 Махрова М.В. Рациональное природопользование как принцип экологического права: автореф. ... канд. юрид. наук.: 12.00.06. Уфа, 1999. – 25 с.

98 Колбасов О.С. Соотношение административных и экономических методов охраны окружающей среды // См. в сбор. статей: экологическое право и рынок. М., 1994. – С. 50-51.

99 Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 15 шілдедегі Қоршаған ортаны қорғау туралы заңдар қабылданған болатын (күші жойылды) https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000160_15.12.2024.

100 Қазақстан Республикасының Экология Кодексі Қазақстан Республикасының 2021 жылғы 2 қаңтардағы № 400-VI ҚРЗ https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2100000400 28.01.2025.

101 Марченко М.Н. Общая теория государства и права: академ. курс. В 3 т. / Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Зеркало-М, 2002. – Т. 2. – 85 с.

102 Дубовик О.Л. Исследования коррупционного экологического лицензирования // Юридический мир. – 2003. № 3. – С. 45-53.

103 I Imted Nations Environmental Programme. The State of the World Environment. C. 29. U N Doc UNEP/GC 16/9(1991).

104 Петраков И.А. Водные ресурсы Республики Казахстан: состояние и перспективы // Экологический курьер. – 2002, февраль – 21.– № 2.

105 Конвенция по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер (закон РК от 23 октября 2000 года) // http:www.eco.gov.kz. 13.11.2024.

106 Постановление Правительства РК «Об одобрении Концепции развития водного сектора экономики и водохозяйственной политики Республики Казахстан до 2010 года» от 21 января 2002 года, № 71 // http://www.export.by/. 21.12.2024.

107 Модельного водного кодекса для государств-участников Содружества независимых государств. Межпарламентская Ассамблея государств-участников СНГ (Постановление № 27-10 от 16 ноября 2006 года).

108 Конвенция о режиме судоходства на Дунае 1948 г. установила свободное судоходство от Ульма (Германия) до Черного моря для торговых судов, граждан и товаров всех государств. Дунайская конференция в Белграде 1948г. //audi0sam.livejournal.com›4306.html//

109 Закон Кыргызской Республики от 29.06.2001г. «О межгосударственном использовании водных объектов, водных ресурсов и водохозяйственных сооружений КР» //https://dlib.eastview.com/ browse /doc/ 210/

110 Базовые НПА: Водный кодекс Кыргызской Республики от 12.01.05; Закон КР «О воде» от 14.01.94; Закон КР «Об установлении тарифов за услуги по подаче поливной воды на 1999 год» от 24.03.1999 // unece.org› KG 14SC Tursunaliev RU.//

111 Водный кодекс Туркменистана с 1 января 2017 года. https://continent-online.com/Document/?doc_id=38999429

112 Требования законодательства в области водных отношений. Разрешительная документация по водопользованию. Водный кодекс РФ от 03.06.2006 № 74 - ФЗ. Постановление Правительства РФ от 12.03.2008 № 165 об утверждении Правил подготовки и заключения договора водопользования. // https://mr-verhnekolymskij.sakha.gov.ru/news/front/view/id/2969142//

113 Постановление Правительства РФ от 12 марта 2008 г. N 165 "О подготовке и заключении договора водопользования" (с изменениями и дополнениями) // https://base.garant.ru/12159342///

114 Водный Кодекс Республики Армения от 29.06.2002 года №ЗР-373 // https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=7114//

115 Морской кодекс Грузии от 15 мая 1997 года № 715-IIс (с изменениями и дополнениями по состоянию на 09.02.2023 г.) https://continent-online.com/Document/?doc_id=35005157&show_di=1

116 Водный кодекс Азербайджанской Республики (утвр. Законом АР от 26.12. 1997 года № 418-IQ) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30420032//

117 Водные ресурсы Японии //cawater-info.net›library/rus/09_japan.pdf//

118 Рысбеков Ю.Х., Рысбеков А.Ю. Управление водными ресурсами в Турции Ташкент 2015. – 52 с.

119 Водный Кодекс Эстонии. Официальный текст - Таллин: Ээсти раамат, (старая версия) 1970. // http://lawlibrary.ru/izdanie15420.html//

120 Кодопова А.В. Правовое регулирование рационального использования и охраны трансграничных вод в СНГ: международный и внутригосударственный аспекты // Евразийский юридический журнал. 2014. № 4 (71). http://www.eurasialegal. info/index.php?catid=202%3A2013-02-19-08-53-56&id= 3633%3A2014-05-23-12-01-31&Itemid=1&option=com_ content&view=article

121 Саидов С.С. Совершенствование экономического механизма регулирования трансграничного водопользования (на примере стран Центральной Азии)» [Текст]: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. эконом. наук (08.00.05) // Таджикский национальный университет. – Душанбе, 2012. – 25 с.

122 Нигора Бухари-заде. Водные ресурсы в Центральной Азии: зависимая

независимость. Официальный сайт информационного агенства Фергана. // http://www.fergananews. com/articles/8589. 29.05.2023.

123 Кирсанов И. Битва за воду в Центральной Азии [Электронный ресурс]: Официальный сайт Фонда «Наследие Евразии» // Режим доступа: http://www.fundeh.org/publications/articles/48/ . 29.05.2024.

124 Электронный фонд правовых и нормативно - технических документов Хельсинские правила использования вод международных рек от 20.09.1966 г. //https://docs.cntd.ru/document/ 1900698//. 22.12.2024.

125 Конвенция о праве несудоходных видов использования международных водотоков принята резолюцией 51/229 Генеральной Ассамблеи от 21.05.1997 г. //https://www.un.org/ru/documents/ decl_conv/ conventions/ watercrs. shtml// 14.11.2024.

126 Конвенция по защите Дуная. Вступит в силу: 22 октября 1998 г. // deru.xcv.wiki›wiki/Internationale_Kommission…Donau//. 14.11.2024.

127 Данилов-Данильян В.И., Хранович И.Л. Управление водными ресурсами. Согласование стратегий водопользования. - М.: Научный мир, 2010. - 232 с.

128 «Вода России» Конвенция по трансграничным водам. Межправительственный договор, Протокол о гражданской ответственности (Киев, 2003) // water-rf.ru›//

129 Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы арасындағы Қазақстан-Ресей мемлекеттік шекарасы туралы шартты ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 3 желтоқсандағы № 92 Заңы. //https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000092

130 Шекарадағы «Сладкое» көлі кімге тиесілі? Ақниет Оспанбай. 16 тамыз, 2017//https://turkystan.kz

131 Что происходит с озером Сладкое? Цепочка событий. Дана Круглова, 16 августа 2017 //https://informburo.kz

132 ШОС: Интеграция - это переход к системному сотрудничеству //Информационно - аналитический портал Азия - Информ: asia-a.ru/content/view/3525/92/

133 Юлдашева Г. К новым интеграционным тенденциям в Центральной Азии // ЦентрАзия от 13.03.2009: centrasia.ru/newsA.php?st=1236926460

134 Сулейменова С.Ж., Аскарова А.О. К Вопросы правового регулирования рационального использования трансграничных рек и водоемов Вестник ЮУрГУ. Серия «Право». 2015. – Т. 15, № 2. С. 104 –109

135 Брайдже Морси. Вода как объект международно-правовой охраны в случае вооруженного конфликта. https:// cyberleninka.ru/article/n/voda-kak-obekt-mezhdunarodno https://rg.ru/2018/08/12/podpisana-konvenciia-opravovom-statuse-kaspijskogo-moria.html.17.09.2024.

136 Быковский В.К. Принципы регулирования охраны трансграничных водных объектов в ЕАЭС и СНГ. Международное сотрудничество евразийских государств: политика, экономика, право №3 2018. - 99-108 с.

137 Хозяин воды - хозяин жизни в ЦентрАзии. Узбекистан и Казахстан не хотят признать воду продуктом...// Аналитический центр: analitika.org/article.php?story=20070628060931467. 20.09.2024.

138 Винокуров Е. Вода, Энергия и Капиталы. Будущее ВЭК Центральной Азии// Международный деловой журнал KAZAKHSTAN №2, 2007 год: investkz.com/journals/51/485.html. 20.09.2024

139 Отчет о человеческом развитии ПРООН в Казахстане, 2003. undp.kz/pages/22.jsp. 20.09.2024.

140 Роль ШОС в урегулировании трансграничных рек между Казахстаном и Китаем. Аналитический центр. //analitika.org/article.php?story=20070507010050 68//. 20.10.2024.

141 Трансшекаралық су объектілерін пайдалану мен қорғаудағы өзекті мәселелер. 26-27 қаңтар 2017 жылы Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ тарапынан ұйымдастырылған профессор Т.А. Турмамбековтың 60 жылдығына арналған «ЗАМАНАУИ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ БІЛІМНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ИННОВАЦИЯ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары.

142 Анализ действующих соглашений между странами Центральной Азии в сфере водных взаимоотношений с точки зрения национальных интересов Кыргызской Республики / Джайлообаев А.Ш. Департамент водного хозяйства КР, в рамках проекта Азиатского банка развития RETA 6163: Совершенствование управления совместными водными ресурсами в Центральной Азии, ноябрь 2005. – с.15

143 О некоторых проблемах охраны и использования трансграничных водных объектов, расположенных на территории Республики Казахстан и сопредельных государств. Гаврилова Ю.А. Вестник КАСУ https://www.vestnik-kafu.info

144 Тиморшина А.М. Международное сотрудничество КНР и РК (1992–2002 гг.). – humanities.edu.ru – 23 октября 2003г.

145 Конвенция ООН 1997 г. о праве несудоходных видов использования международных водотоков. Принята резолюцией 51/229 Генеральной Ассамблеи ООН от 21.05.1997г. //:un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/watercrs.shtml//

146 Karatayev, M., Kapsalyamova, Z., Spankulova, L., Skakova, A., Movkebayeva, G., & Kongyrbay, A. (2017b). Priorities and challenges for a sustainable management of water resources in Kazakhstan. Sustainability of Water Quality and Ecology, 9-10, 115-135.

147 Medetov A., Bitemirov K., Yessimkulov S., Nakypov B., Sabyr A.The legislative and institutional framework for transboundary water resources management in Kazakhstan Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues (Print ISSN: 1544-0036; Online ISSN: 1544-0044) Volume 21, (SpecialIssue), 2018

148 Janusz-Pawletta, B. Current legal challenges to institutional governance of transboundary water resources in Central Asia and joint management arrangements. Environmental Earth Sciences, 73(2), 2005. - 887-896 p.

149 Akunova G.Ch. Features of Water Diplomacy in Central Asia. Post-Soviet Issues. 2021; 8 (2): 229-241. (In Russ.) https://doi.org/10.24975/2313-8920-2021-8-2-229-241

150 Фасхутдинов Г. Таджикистан делает ставку на «водную дипломатию» Deutsche Welle, 21.08.2013.

151 McKinney C.D. Cooperative management of transboundary water resources in Central Asia Burghart D., Sabonis-Helf (Eds) In the Tracks of Tamerlane: Central Asia's Path to the 21st Century. – Washington, DC, 2003. – P. 187– 220 // [http://www. ce.utexas.edu/prof/mckinney/papers/aral/CentralAsiaWater-McKinney.pdf 17.09.2019.

152 Gleick P.H.Water Conflict Chronology // The World's Water 2008–2009. Washington (DC), 2008. //(http://worldwater. org/conflict.html)//

153 Султанова А. Казахстану не хватает воды // НГ Дипкурьер. 2008. 31 марта.

154 Соглашение о совместных действиях по решению проблемы Аральского моря и Приаралья, экологическому оздоровлению и обеспечению социально-экономического развития Аральского региона. Кзыл-Орда, 26 марта 1993 г. // [http:// www.icwc-aral.uz/statute13_ru.htm](18.08.2015)

155 Данные к докладу ООН о глобальном использовании водных ресурсов «Вода в меняющемся мире» на Пятом Всемирном водном форуме (Стамбул, 16–22 марта 2009 г.). URL: http://www.worldwaterforum5.org/

156 Пресс-коммюнике ЮНЕСКО № 2009-21. URL: http://typo38.unesco.org/

157 Libert B., Orolbaev E., Steklov Y. Water and Energy Crisis in Central Asia, in; China and Eurasia Forutn Quarterly, 6(2008)3, p. 9 //URL:http://www.chinaeurasia.org/archive/47-2008/88-voIume-6-no-3-2008.html 27.07.2024.

158 Жильцов С.С. Бесконтрольная вода. Международные и региональные организации не гарантируют решения водно-энергетических проблем, 12.10.2010, Новостное агентство Киргизстана // URL:http://kabar.ru/?p=2795 22.07.2024.

159 Кесебаева А.Ө. Арал аумағының экологиялық жағдайын жақсартуды Халықаралық құқықтық реттеу мәселелері. bulletin-law.kaznu.kz/ index.php/ journal/ article/.../449/446/. 12.03.2025.

160 Нақыпов Б.И., Медетов А.Ш. Арал мәселесі бойынша Қазақстанның көршілес елдермен мемлекетаралық ынтымақтастығының құқықтық негіздері. «Қазақстанның ғылымы мен өмірі». Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал № 3 (58) 2018.- 162-165 б.